

AZ IGE A MAGYAR NYELVBEN
FUNKCIONÁLIS ELEMZÉS

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 181.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

AZ IGE A MAGYAR NYELVBEN
FUNKCIONÁLIS ELEMZÉS

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2015

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 181.

Sorozatszerkesztő
KISS GÁBOR

A könyv a Magyar Tudományos Akadémia
és az OTKA K 100717 (Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás)
pályázati támogatásával készült.

Lektor
KUGLER NÓRA,
LADÁNYI MÁRIA

ISSN 1419-6603
ISBN 978-963-409-040-3

© Tolcsvai Nagy Gábor, 2015
© TINTA Könyvkiadó, 2015

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Temesi Viola
Műszaki szerkesztő: Heiszer Erika

TARTALOM

Előszó	7
1. Az elemzés alapjai	9
1.1. A kognitív szemantika	10
1.2. A jelentés általános kérdései	13
1.3. A konstruálás	16
1.4. Összefoglalás	18
2. Az idő	19
2.1. Az idő tapasztalata	19
2.2. Az idő tapasztalata és az ige	24
2.3. Összefoglalás	26
3. Az ige jelentése	27
3.1. A folyamat kifejezése	29
3.2. A folyamat prototipikus kifejezése: az ige	32
3.2.1. A prototipikus ige	33
3.2.2. Az ige jelentésének alszerkezetei	36
3.2.2.1. Az ige inherens időbelisége	37
3.2.2.2. Az ige eseményszerkezete	39
3.2.2.3. Az ige sematikus figurái	40
3.2.3. Az ige összetett jelentésszerkezete	47
3.3. Összefoglalás	48
4. Az ige poliszémiája	49
4.1. A poliszémia	49
4.2. A fog ige poliszém hálózata	53
4.3. Összefoglalás	67
5. Az igekötő + ige szerkezet szemantikája	69
5.1. A prototipikus ige jelentése	71
5.2. Az igekötő jelentése	72
5.3. Az ősi magyar igekötők jelentésszerkezete	78
5.4. A prototipikus igekötő + ige szerkezet jelentése	86
5.5. A fel igekötő elsődleges jelentésének megvalósulásai	93
5.6. Összefoglalás	95

6. A magyar segédige + igenév szerkezet szemantikája	97
6.1. A leíró előzmények	98
6.2. A folyamat különböző leképezési módjai a magyarban	100
6.3. A főnévi igenév szemantikája	103
6.4. A segédige	104
6.5. A segédige + igenév szerkezet mint nyelvi egység	107
6.6. A szubmorfemikus szerkezet	109
6.7. Néhány specifikus szemantikai jellemző	110
6.7.1. Az eseményjelleg hierarchiája	110
6.7.2. A segédige + igenév szerkezet időszerkezete	110
6.7.3. Az időbeli és modális lehorgonyzás változatai	111
6.8. Összefoglalás	111
7. A magyar ige episztemikus lehorgonyzása és az aspektus	112
7.1. A hatókör	113
7.2. Az aspektus	115
7.3. Az episztemikus lehorgonyzás	116
7.4. A mondat időszerkezete	118
7.5. Az igeidő és a lehorgonyzás	121
7.6. Összefoglalás	123
8. Az általános és határozott igeragozás	124
8.1. A korábbi leírások	125
8.2. A kétféle igeragozás landmarkrendszere	128
8.3. A kétféle igeragozás kognitív magyarázata	130
8.4. Összefoglalás	133
9. Összefoglalás	134
Irodalom	135

ELŐSZÓ

A könyv a magyar ige fontos jellemzőit mutatja be a funkcionális kognitív szemantika keretében. A leírás kiinduló megállapítása szerint az ige időben lezajló folyamatot fejez ki, jellegzetesen két sematikus figura viszonyában (a korábban tematikus szerepek és vonzatok kategóriájával leírt összetevők rendszere: „valaki”, „valami”, illetve „valakit”, „valamit”, „valahol”), egyedi eseményszerkezettel. Ez a típus szerinti jelentésszerkezet számos változatban valósul meg. A tanulmány bemutatja az alapbeállítás szerinti funkció különböző konstrukciós séma szerinti megvalósulásait: az egyszerű ige jelentését, az igekötő + ige és a segédige + főnévi igenév szerkezetet. A leírás emellett részletezi az ige jelentésszerkezetének fő tényezőit, a temporalitást (külön fejezetet szentelve az idő tapasztalati alapú fogalmának), az eseményszerkezetet és a sematikus figurákat, a prototípuselv alapján.

A tanulmány a kognitív szemantika apparátusával leírja az ige mondatbeli szerepének több vonatkozását: az ige episztemikus lehorgonyzását, az általános és határozott ragozás szemantikai jellemzőit, az aspektust (lexikális és mondatszinten). E témakörben a grammatikai elemek jelentése, a lexikális igehez kapcsolódása, a mondatbeli teljes igealak (véges ige) sematikus jellege és megvalósulásai, valamint a mondatba beépülésük szemantikai jellemzői meghatározó tényezők, nyelvi rendszer és nyelvhasználat egységében.

A bemutatás újdonsága a jelentésen alapuló funkcionális megközelítés, amely egyrészt az ige folyamatot temporálisan leképező alaptermészetét veszi alapul, másrészt ennek mondatbeli funkcióját, a mondat által kifejezett esemény, jelenet konceptuális magját, amely a beszélő által perspektiválódik. Az ekképp jellemzett funkciók összefüggenek egymással, együtt teszik lehetővé a beszélő számára a konstruálásban a világban tapasztalható időbeli folyamatok összetett és variábilis leképezését és mások számára hozzáférhetőségét. A tanulmány a korábbi hagyományos és formális eredményekhez a funkcionális szemantikai keretben új nézőpontot és új felismeréseket, leírási módokat ad. Ezáltal pontosabban és részletesebben leírhatóvá válik az ige konceptuális változottsága és ezzel szoros összefüggésben mondat- és szövegbeli szerepe.

*

Az alább olvasható fejezetek egy része tanulmányok formájában megjelent, más részük rövidebb változatban az Osiris Nyelvtan Jelentéstan fejezetébe készült. A korábbi fejezetváltozatokat megvitatta a DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely. Köszönet illeti Kugler Nórát és Ladányi Máriát fontos és hasznos megjegyzéseikért; továbbá Tátrai Szilárdot, Imrényi Andrászt és Markó Alexandrát, egyes fejezetek korábbi tanulmányformáinak névtelen lektorait segítő kérdéseikért és kiegészítéseikért. Mindamellet minden felelősség csakis a szerzőé. A tanulmányt megalapozó kutatás az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatás keretében készült.

1. AZ ELEMZÉS ALAPJAI

Az ige leírásnak megalapozásához tisztázni szükséges az elméleti keretet és módszertant. Az 1. fejezet a funkcionális kognitív szemantika alapfogalmait mutatja be röviden.

Az ige és következésképpen a mondat kivételes figyelem tárgya a nyelvtudományon belül is. E figyelem leíró eredményei folyamatosan gyarapodnak általános nyelvészeti és specifikus nyelvreíró vizsgálatok nyomán egyaránt. A magyar nyelvtudomány elmúlt évtizedeiben a kanonizált irányzati leírások uralkodtak: elsősorban a strukturalista és újgrammatikus („klasszikus”), illetve a formális, generatív és strukturális nyelvelméletek és módszertanok. Ezek az immár hagyományosnak mondható irányzatok számos alapvető leírást dolgoztak ki. Az ige szemantikájának részletes kidolgozása azonban csak egyes területeken kezdődött el. Az igék jelentésének belső szerkezetére irányult a figyelem az aspektus magyar jellemzőinek vizsgálatakor, Kiefer Ferenc strukturális szemantikája tágabb összefüggésekben tárgyalja az ige jellemzőit, a Strukturális magyar nyelvtannak A szótár szerkezete című kötete vagy az igekötős igeről szóló szakirodalom jelentős eredményeket hoztak. A funkcionális, főképp kognitív alapon alapozású nyelvtudomány olyan új kérdéseket tett föl és belátásokat fogalmazott meg, amelyek további jelentős adalékokkal szolgálhatnak a nyelv tudományos megismeréséhez. Ennek egyik fejleményeként az ige lexikális, inherens temporalitása és viszonya a deiktikus igeidőhöz részletesebb vizsgálatot kíván a korábbiaknál, valamint az eseményszerkezetben és a vonzatrendszerben megmutatkozó prototípusúhatások is figyelmet érdemelnek.

Az alábbiakban az ige, elsősorban a magyar nyelv igeje áll a vizsgálat középpontjában. Ez a megközelítés több olyan elméleti és módszertani tényezőt tartalmaz, amely a korábbi vizsgálatokban nem került szóba vagy csak jelentéktelen kidolgozást kapott. A kiindulópont a beszélői konceptualizáció, vagyis egy folyamat fogalmi leképezése, amelynek lényegi összetevője az időbeliség, az eseményjelleg és a résztvevők (sematikus figurák, argumentumok) viszonya, amely tényezők a mondat szerkezetben és kontextusban további rendszeres variabilitást mutatnak. A leírásban a következő fő témák kifejtésére kerül sor.

- Az idő tapasztalati alapú fogalma és az idő szerepe a lexikális igeiben (az inherens temporalitás), az ige mint valamely folyamat kifejezése.
- A prototipikus ige jelentése mint jelentésszerkezet, annak belső szerkezete és változatai.
- A folyamat konceptualizációjának, kifejezéseinek szemantikai és morfológiai szerkezetváltozatai.
- A lexikális ige mint típus mondatbeli funkciói: az episztemikus lehorgonyzás, az aspektus, a mondat temporális profiljának meghatározása.

Az alábbi rendszeres fejezetek a megnevezett kérdéseket kidolgozzák. Elsőként az elméleti keret áttekintése olvasható, valamint az idő tapasztalati alapú fogalmának a bemutatása. Ezután az ige típusjelentésének leírása következik, amely a szófaji jellemzőinek és szintaktikai szerepének a megalapozása. Harmadikként a funkcionálisan bemutatott ige mondat- és diskurzusbeli szerepének fontos megvalósulásai kerülnek sorra.

1.1. A kognitív szemantika

Minden nyelvi közlés lényege, hogy valamilyen értelmet, értelmes tartalmat mások számára hozzáférhetővé tegyünk, abban közösen egyetértsünk. A nyelvi közlésekben a jelentés az értelmes tartalom. A jelentés elvont, a jelentés az emberi elmeműködés elvonatkoztatásának az eredménye. Mégis, a nyelvi jelentés legközvetlenebb tudásunk része, sokat tudunk róla. Ez a tudás gyakorlati jellegű: alkalmazni tudjuk, jelentéssel bíró nyelvi közléseket tudunk létrehozni és megérteni.

A beszélgető emberek közösen cselekszenek: a beszélő beszél, szöveget alkot, értelmes tartalmakat formál meg nyelvileg, a hallgató pedig cselekvően feldolgozza a hallott szöveget (vö. Langacker 1987, Tomasello 2002, Tátrai 2011). Figyelmüket egyrészt egymásra irányítják: a beszélőnek célja van, meg kívánja változtatni a hallgató mentális állapotát, közöl vele valamit, amit az nem tud, vagy valamilyen cselekvésre készíti. A hallgatónak elvárásai vannak: valamilyen közlést vár a beszélőtől, például általa nem ismert tartalmat, választ egy korábbi közlésre, valamilyen módon. Mindketten figyelik egymás viselkedését, megállapítják egymás pillanatnyi társadalmi szerepét, egymáshoz való viszonyukat, helyzetük egyéb tényezőit, így a tér- és időviszonyaikat. Figyelmüket másrészt és főképp egy harmadikra irányítják, arra a témára, amiről a beszélő által létrehozott szöveg szól, úgy, hogy mindketten tudnak arról, hogy a másik is ugyanarra a harmadik dologra figyel. Az emberi kommunikáció egyik alapvető tényezője és feltétele a közös figyelemirányítás (l. Tomasello 2002): két ember közül az egyik képes a másik figyelmét egy harmadik dologra irányítani.

A nyelvi kommunikációval minden ember legalapvetőbb célja az, hogy társas tevékenység során, személyközi kapcsolatokban jelentéseket állítson elő és ezeket a jelentéseket hozzáférhetővé tegye mások számára. A beszélgetés tárgyát a nyelvi kifejezések szemantikai szerkezetekben, grammatikai és szövegtani elrendezésben fejtik ki.

Ennek az emberi alaphelyzetnek az egyik legfontosabb tényezője, hogy minden nyelvi közlésnek van jelentése. Továbbá: a nyelvi közlések kisebb nyelvi kifejezéseinek is van jelentése. Van jelentése, azaz a mindenkori beszélő és hallgató számára értelmese a felismerhető és elkülöníthető nyelvi kifejezések, akár természetes közegükben, vagyis szövegekben, akár önmagukban is.

Általános szemiotikai szempontból a nyelvi jel – magában állva – kétpólusú szerkezet: egy fonológiai és egy szemantikai részből áll. A nyelvi jel vagy másképp kifejezés egy hangalak (beszédhangsor) vagy írásjelsor és egy jelentésszerkezet szimbolikus kapcsolata.

A nyelvi jelek leggyakrabban természetes közegükben (szövegekben, azokon belül kisebb szerkezetekben, például mondattani, alaktani szerkezetekben) jelennek meg. Tehát a nyelvi jelek funkcionáló nyelvi kifejezések.

A funkcionális nyelvtudomány használat alapú tudomány. Minden nyelvi kifejezés valamilyen nyelvi interakció részeként valósul meg, a dekontextualizált „rendszerjegyek” csak laborhelyzetben léteznek; a nyelvi egységek mindig más nyelvi egységek

közegében mutatkoznak. Ezért az elvont struktúrákat nem lehet a használatától függetlenül leírni. A használat alapú nyelvtudomány alapelvei a következők (vö. Kemmer – Barlow 2000):

- Szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai, a példányok között. A szerkezetek sémák, amelyek a megvalósulásokat kategorizálják.
- A gyakoriságnak nagy szerepe van: a gyakoriság az egyén szempontjából begyakorlottság, amely az egyéni nyelvi tudás mértéke; a gyakoriság a közösség szempontjából konvencionáltság, amely a nyelvi kifejezések, nyelvi szerkezetek közönség általi elfogadottságának mértékét adja meg.
- A produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek.
- A tapasztalat és a tanulás alapvető a nyelvelsajátításban.
- A nyelvi reprezentációk inkább emergensek, mint rögzített egységek.
- A nyelv elméletében és leírásában használati adatokra kell támaszkodni.

A funkcionális kognitív nyelvészet az emberi megismerésre alapozott nyelvreírás (l. a fő elméleti műveket: Langacker 1987, 2008a, Lakoff 1987, valamint Taylor 2002, 2013, Geeraerts – Cuyckens eds. 2007, Tátrai 2011, Kövecses – Benczes 2010, Tolcsvai Nagy 2013). Az emberi elme a megismerés (kogníció) képességével születik, rendelkezik bizonyos kognitív beállítódásokkal. A megismerés képessége születés után is alakul, fejlődik, pontosabban megvan a képessége a fejlődésre (vö. Tomasello 2000, 2003). Az emberi megismerés során a bejövő ismeretek feldolgozása, rögzítése eredményezi a tudást.

A nyelv a világ társas megismerésén alapuló tudás. A nyelv mint tudás nem autonóm jelenség, szoros összefüggésben áll a világról való tudással: a világról való tudás a megismerési módok, az elmeműködés lehetőségei szerint rendeződik el fogalmi struktúrákban. Ezek a fogalmi struktúrák analóg módon szervezik a nyelvi kifejezéseket.

Az ember nyelvi és nem nyelvi tevékenysége nem különül el egymástól alapvetően. Minden emberi tevékenység szorosan összefügg a megismerés műveleteivel. Az ember nem számítógépként tevékenykedik: a külső ingerekre és a belső késztetésekre nem mindig azonos módon válaszol, a pszichológiai motiváció eltérő döntéseket és cselekvéseket is eredményezhet, az általánoshoz és a gyakorinhoz képest.

A kognitív szemantika a kognitív pszichológia megismeréssel kapcsolatos elveire támaszkodik, azokat alkalmazza a nyelvreírásban (a pszichológiai alapokra l. Eysenck – Keane 1997, Pléh 1999). Eszerint

- az elme kreatív (nem gépként működik),
- az elme képes párhuzamosan több műveletet végezni,
- az agyi idegsejtek képesek fokozat szerint működni,
- az elme memóriája nem tökéletes, felejt, válogat, átrendez.

Az emberi megismerés fenti jellemzése a holista agymodellhez kapcsolódik. A megismerés holista felfogása, a holizmus a következőket állítja:

- Az elme megismerésben szerepet játszó egyes funkcionális területei azonos vagy hasonló módon működnek, analóg módon dolgozzák föl az észlelés eredményeit.
- Az elme funkcionális területei között van átjárás.

- A közvetlen tapasztalatból származó ismeretek szerepet játszanak az elvont ismeretek kialakításában.
- A világról való ismeretek, így a közvetlen tapasztalatiak is, közvetlenül részei a nyelvi ismereteknek. A megismerés, a megismerésből származó ismeret alakítja a jelentésszerkezeteket.

A kognitív szemantika alapvetően a megismerés, az elmeműködés holista modelljére épül. A holizmussal szemben a modularizmus felfogása szerint az elme funkcionális területei egymástól független modulok, amelyek eltérő módon működnek, közöttük nincsen közvetlen átjárás.

A nyelv nem pusztán kifejezőeszköze a világról való tudásnak, hanem a megismerés közege. A nyelv úgy formálódik, hogy jelölő (reprezentáló), interaktív és megismerő funkcióit el tudja látni. A beszélők a nyelvi tudás felépítését és működtetését, a nyelvi szerkezetek létrehozását és a velük való közlést több „nem nyelvi” tényező együttműködésével képesek elvégezni. A következő tényezők játszanak fontos szerepet (vö. Langacker 1999: 15–16):

- Környezeti tényezők: az emberek mindenütt hasonló környezeti tényezők között élnek (ilyen a földi tömegvonzás, a közvetlen fizikai környezet, a napszakok, az évszakok váltakozása). A környezethez igazodás egyúttal a fogalmi és szemantikai szerkezetek kialakításának tapasztalati alapját adja.
- Biológiai tényezők: az anatómiai, neurológiai, perceptuális tulajdonságok meghatározzák az ember mentális képességeit. Hasonlóképpen a beszédhangok létrehozásának és feldolgozásának is biológiai feltételei vannak.
- Pszichológiai tényezők: az elme működésének jellemzői hatnak a nyelvi szerkezetek jellegére, a dinamikusan felfogott nyelv kialakulására és funkcionálására. (Ez szorosan összefügg a nyelv holista és modularista magyarázatával, a jelentés fogalmi alapjaival).
- Fejlődési tényezők: a nyelvi tudás mint struktúra a nyelvelsajátítás eredménye. Az elsajátított struktúra nem tekinthető kész, zárt rendszernek, legfőljebb valamely idealizációban.
- Szociokulturális tényezők: egyetemes jellege ellenére is a nyelv egy-egy kultúra alkotója, az adott kultúrában konvencionálódik és örökítődik tovább a szocializációban.

A felsorolt tényezők együttes hatása miatt lehet a funkcionáló nyelvet biológiailag meghatározott rendszernek tekinteni. Eszerint a nyelv az ember biológiai adaptációs képességének, a környezetre adott válaszáának az eredménye, és annyiban struktúra, amennyiben az funkcióiban nyilvánul meg. Vagyis a nyelvi szerkezet az emberi elme környezethez igazodó megismerő tevékenységének az eredménye. A kommunikáció kialakulásának és továbbfejlődésének feltétele a biológiai és a kulturális evolúció párhuzamos, egymástól elválaszthatatlan folyamata. Hasonló okokból hangsúlyozható a nyelv interakciós és közösségi meghatározottsága, a biológiai lényként viselkedő ember és a nyelv kölcsönhatása (vö. Givón 2001, Halliday 1994, Tomasello 2000, 2003, Sinha 2007).

A nyelvi tudást a kognitív képességek és a kognitív korlátok alakítják. A legfontosabbak az alábbiak:

- alkalmazkodóképesség (például a perspektiválásban, a mindenkori beszélő nézőpontjának megértésében),
- absztrakció, sematizáció, kategorizáció (a jelentésszerkezetek létrehozásában),
- memoriális korlátok a munkamemóriában (ennek jele a nyelvi redundancia).

A nyelv rendszer jellegét elsősorban sémák rendszere adja. A séma nyelvi kifejezések dekontextualizált, elvont szerkezete, fonológiai, szemantikai és morfoszintaktikai szempontból egyaránt. A sémák mintaként szolgálnak a legkülönbözőbb nyelvi szinteken: különböző egyedi nyelvi kifejezéseket ezek alapján, ezekhez képest lehet létrehozni. A sémák az egyéni begyakorlottság és a közösségi konvencionáltság révén érvényesülnek, fokozati skála szerint, a nagyon erős, szabály jellegű mintától a gyenge, alternatívaként működő mintákig.

A kognitív szemantikai alapú nyelveírás, a kognitív nyelvészet szerint a szintaxis nem autonóm, a morfológia, a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot (Langacker 1987). A nyelvi tudás, az e tudással végrehajtott elméleti műveletek nem egymástól független és főlülről irányított modulokból állnak (például fonológiából, szintaxisból és szemantikából), hanem megismerésmódjukban analóg vagy hasonló, egymással kapcsolatban álló tartományokban elvégzett párhuzamos műveletekből. A morfológiai vagy szintaktikai szempontból összetett kifejezések nyelvi egységet alkotnak. A nyelvi egységet, melyre méretétől függetlenül a begyakorlottság, konvencionáltság és az „előre csomagoltság” jellemző,¹ egy fonológiai szerkezet és egy szemantikai szerkezet szimbolikus kapcsolataként lehet jellemezni. Ebben az értelemben a szintaxis is valamely konceptuális tartalom szimbolizációja, mert az ide tartozó nyelvi egységek éppúgy szimbolikus szerkezetek, mint a morfológiába vagy a lexikonba tartozók. A nyelvi egység begyakorlottsága és konvencionáltsága fokozat kérdése. Az összetettebb nyelvi egységek bizonyos formái (így például az ige jelentésszerkezetének kidolgozásai) hozzák létre azokat a szemantikai szerkezeteket, amelyek sematizálódása, sémává válása eredményezi a szintaktikai szerkezetet, azaz olyan nyelvi egységet, amelynek jelentésszerkezete a nyelvi tudásban sematikus, kidolgozatlan, de lényegében szemantikai tulajdonságú.

A nyelvre mint rendszerre a nyelvhasználati dinamizmus jellemző: az egyes jelentéseket, funkciókat a beszélő a kontextusnak megfelelően alkalmazza, alakítja, és a hallgató ebben a dinamikában érti azokat meg. A nyelveírásban az adekvát modell a hálózat.

1.2. A jelentés általános kérdései

A két pólusból, szemantikai és fonológiai részből álló, egymásra nagy mértékben hasonlító nyelvi kifejezések sematikus struktúrákként, elvont jelentéssel rendelkező alaktani és mondattani szerkezetekként vannak jelen a nyelvi rendszerben, ill. a beszélők nyelvi tudásában (vö. Langacker 1987, 2008a, Lakoff 1987). Például (1) mondatai közvetlen jelentésükben különböznek egymástól, sematikus mondattani szerkezetük funkciójára

¹ A nyelvi egység „előre csomagolt” jellege annak egységként való nagyobb nyelvi egységekbe való beépítését jelenti, tehát azt, hogy az egység feldolgozása belső elemzést nem vagy csak kis mértékben kíván.

azonban közös elvont konstrukció jellemző: ágens + másra irányuló cselekvés + páciens, alany + tárgy + állítmány egyszerű mondat szerkezetben.

- (1) a. Kati meggyet szed.
 b. Péter sövényt nyír.
 c. Iván kocsit mos.

A nyelvi kifejezések környezete természetes támogató közeg, mert a mindenkori közvetlen közeg segíti a beszélőt és a hallgatót egy-egy nyelvi kifejezés egyértelmű megértésében. Ennek a közegnek összetevője:

- a nyelvi kifejezés jelentése által előhívott további fogalmak köre,
- a mindenkori szöveg (diskurzus),
- a résztvevők által megértett beszédhelyzet.

A szöveggörnyezetet és a beszédhelyzetet a beszélő és a hallgató a szöveg létrehozása és megértése során folyamatosan feldolgozza, dinamikusan alakítja. A nyelvi jel mint szimbolikus szerkezet akkor áll magában, ha

- valamilyen okból, például szokatlan használat miatt, megértési nehézségekből vagy szójátékból a rendesnél nagyobb figyelmet kíván,
- mint nyelvi kifejezést vizsgáljuk.

A funkcionális nyelvészet alapelvei és adatai szerint a jelentés fogalmi jellegű. A fogalmak az emberi megismerés során alakulnak ki. A fogalom tapasztalati alapú, tapasztalatokból származik. A megismerés során az észleléseket az elme feldolgozza, működésének megfelelően a fontos összetevőket (tulajdonságokat) elvonatkoztatja és sematikus csoportokba, kategóriákba, vagyis fogalmakba rendezi. Az így létrehozott fogalom vagy annak egy része alkotja egy nyelvi jel szemantikai pólusát, szimbolikus kapcsolatban a fonológiai pólussal. A nyelvi jelentés enciklopédikus természetű: a világ dolgait az emberi megismerés révén és annak módjaival reprezentálja. A világ és önmagunk megismerését és nyelvi bemutatását például befolyásolja az ember testben létezése, testi körülményei. A FENT és a LENT, az ELŐL és a HÁTUL fogalmai nem csupán a térbeli tájékozódás alapvető összetevői, hanem számos jelenség fogalmi leképezéséhez járulnak hozzá például a következő kifejezésekben:

- (2) a. *magas* színvonalú munka
 b. *leszólja* mások teljesítményét
 c. *elől* jár a gondok megoldásában
 d. *hátról* kullog a tanulásban

A fogalmakba rendezett világról való tudás nem végleges, nincsen kész a beszélő ember számára. Az ember folyamatosan észleli környezetét számtalan ingerét, azokra különböző módokon válaszol, illetve az új ingereket, észleléseket beépíti meglévő és előhívott aktuális tudásába. A megismerés, a fogalomképzés ezért folyamatos. Ugyanakkor a tudásnak sok része, a gyakran előhívott fogalmak nagymértékben begyakorlódhatnak (elsán-

colódnak, automatizálódnak). Ezekben az esetekben az új ingerek kevésbé alakulnak a fogalmakat átalakító új információkká.

A nyelvi kifejezések az emberi megismerés jellegéből következően fogalmilag megszerkesztik, mentálisan megkonstruálják az általuk jelölt tartalmakat. A nyelv nem tükrözi a világ dolgait, hanem a megismerés révén újakonstruálja mentálisan és így reprezentálja azokat. A beszélő nem kész kifejezések jelentését keresi vagy alkalmazza, hanem az általa megértett világbeli dolgokat, jelenségeket fogalmilag feldolgozza, és többé-kevésbé konvencionális fogalmi szerkezetek, azaz szimbolikus nyelvi kifejezések jelentésszerkezetei révén kifejezi. A fogalmak a nyelvi kifejezések jelentéseként is képesek követni az emberi megismerés kisebb-nagyobb módosításait.

A jelentés megismerési, pszichológiai összetevőit a nyelvtanban elsősorban nyelvi adatok révén lehet és kell vizsgálni. A nyelvtani leírás a jelentésszerkezetek bemutatásakor támaszkodik a pszichológiára, a megismeréstudományra (vö. Pléh 1999, 2000, Pléh szerk. 1996), de mindig a nyelvet vizsgálja, nyelvi adatok alapján.

A jelentésszerkezetek létrehozásának fogalmi módjai a megismerés általános módjait követik. Például a fizikai tárgyak tulajdonságainak elvonatkoztatása és kategóriákba rendezése általános elméleti eljárás, egyúttal a dolgokat jelölő főnevek jelentésszerkezetének kialakítási módja. Így alakul ki és funkcionál például az *asztal* főnév, a *megy* ige jelentése (a főnév jelentésére l. Langacker 1987, 1990, Radden – Dirven 2007, Tolcsvai Nagy 2011). A jelentésszerkezetek az állandó használatban, vagyis az újabb mentális feldolgozások sorában változásra hajlamosak. A változások egyik legáltalánosabb módja a jelentéskiterjesztés. Az *asztal* főnév elsődleges jelentéséből fogalmi kiterjesztéssel alakult ki az 'étkezés', az 'asztaltársaság' vagy a 'számítógépes kijelzőfelület' jelentése. A jelentésszerkezetek létrehozásának fogalmi módjai a legkülönbözőbb fajtájú és összetettségu nyelvi kifejezések jelentésének részét képezhetik.

A jelentések és a nyelvtani (alak- és mondattani) szerkezetek összefüggései, megfelelései a nyelv egyik alapvető összetevőjét alkotják. A nyelvtani szerkezetek és a jelentések közötti kapcsolat általában konvencionális és szoros. Ugyanazt (vagy nagyjából ugyanazt) a tartalmat mégis sokszor különböző nyelvtani szerkezetekkel lehet kifejezni, mint (3) mondataiban az úszás örömet:

- (3) a. Szeretek úszni.
- b. Jó dolog az úszás.
- c. Sokat úszok, hogy jól érezzem magamat.

A szimbolikus nyelvi szerkezetek kisebb-nagyobb mértékben összetettek. Több, a mindenkori beszélő által felismerhető fonológiai és szemantikai részből állhatnak. Ezek a szimbolikus szerkezetek a gyakori használatban sematizálódnak, grammatikai sémákká alakulnak.

A megismerés kognitív műveletei a nyelvi elemek jelentésszerkezetében több módon is érvényesülnek. A kategorizáció, a figyelem irányítása és a perspektíválás, az előtér és háttér megoszlása mind kognitív műveletek eredményeként létrejövő szemantikai tényező.

A tapasztalati alapú mindennapi megismerés nem a priori, nem szükséges és elégséges feltételekkel dolgozik, legalábbis nem mindig. Az 1970-es évek kognitív pszichológiai kutatásai kiderítették, hogy a világ megismerésében a prototípuselvként megfogalmazott elméleti képességek kiemelkedő szerepet játszanak. Erre a nem tudományos, „népi”

megismerésre a következők jellemzők (l. Rosch 2004, Eysenck–Keane 1997: 280–287, Taylor 1991, Geeraerts 1997: 10–22, Lakoff 1987: 5–154, Langacker 1987: 16–17, Kiefer 2000: 92–119):

- a kategóriába felismert tulajdonságok alapján sorolódnak be példányok;
- a besorolás fő elve a családi hasonlóság, az egyes tulajdonságok nyalábokba fogott és átfedő olvasatok sugaras készletébe rendeződnek;
- a kategóriába sorolás fokozat kérdése, vannak középponti, „jó” példányok, és vannak kevésbé jók, amelyek kevesebb tulajdonságnak felelnek meg;
- a kategóriák körvonalai nem határozottak, egymást átfedhetik.

A kategóriákba tehát addig sorol be valaki valamit, amíg annak valami okát látja, azaz olyan tulajdonságot fedez fel a dologban, ami a kategóriára általában jellemző. A tulajdonságok mentális feldolgozása tapasztalati alapú. A kategória központi példányai általában a legtöbb felismert tulajdonságnak megfelelnek, míg a szélső példányok kevesebb tulajdonsággal rendelkeznek. A kategória tartalmazhat prototipikus példányt (ez minden tulajdonságnak megfelel), vagy legjobb példányt (ebben az esetben a prototípus helye üres). A kategóriák nem egyetlen séma szerint jellemezhetők: egyes kategóriákban jobban érvényesül a fokozatosság (ilyen például a MADÁR²), más kategóriákban a centrum–periféria elv helyett inkább a sugaras elrendezés érvényesül (ilyen az APA). Kognitív pszichológiai kísérletek azt jelzik, hogy a természetes kategóriákban érvényesülő prototípuselv a mesterséges kategóriákban is működik.

1.3. A konstruálás

A beszélő és a hallgató a nyelvi kifejezésekkel, grammatikai szerkezetekkel, szövegekkel konceptuális tartalmakat konstruál. A nyelv által a beszélő mentálisan megkonstruálja a valóság egy részletét leképezési viszonyokban, a nyelv nem tükrözi a valóságot. A nyelv közege a megismerésnek és a kommunikációnak, nem eszköze. A konstruálás egy esemény, egy jelenet feldolgozó (elemző) megértése és fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül (Langacker 2008a: 55). A konstruálás minden nyelvi kifejezés jellemzője, a nyelvek a szituációk, azok résztvevői, jellemzői és viszonyai kategorizációjának különböző módozatait nyújtják (Verhagen 2007: 48).

Minden mentális tevékenység, így a nyelvi tevékenység, a beszéd is a figyelem irányításával jár. Az elme teljesítőképesége korlátozott, ezért a tudat válogat, a fontos hatásokra összpontosít. A figyelem irányítása, még hozzá társas irányítása a kommunikáció alapfeltétele (e témában l. Eysenck–Keane 1997, Chafe 1994, Tomasello 2002, Langacker 1987, Sinha 1999). A nyelvi egységek jelentésszerkezetük révén mind meghatározott reprezentációkra irányítják a beszélő és a hallgató figyelmét. A nyelvi jelentés szempontjából jelentős, hogy a figyelem lehet pillanatnyi vagy hosszabb, erőssége idővel csökken (ezért szükséges a koreferencia, az egy azonos dolog rendszeres újraemléltése a szövegben), és terjedelme korlátozott. A rövid távú memóriában 7 ± 2 elem (entitás) lehet elő-

² A kiskapitális a kognitív nyelvészetben a fogalom jele.

hívva (ez a perceptuális egység a tagmondat szemantikai szerkezetének mentális határolója).

A nyelvi egységek (morfémák, szavak, mondatok, szövegek) feldolgozása minden pillanatban egy korlátozott fogalmi mezőben, másképp fogalmi tartományban történik, meghatározva azt a hatókört, amelyben valami konceptualizálható (l. Langacker 1987). A fogalmi tartomány mentális séma, tudáskeret, amely egy központi fogalom körül a megismerésben hozzá rendeződő további fogalmakat tartalmazza. Figyelmi keretként működik, amelyen keresztül a világ egy részét látjuk, több, egymással összefüggő dolog hátere előtt egy dologra és egy eseményre összpontosítva. Ez határozza meg, hogy az egyes fogalmak miképp korlátozódnak a feldolgozás egy pillanatában, valamint ez segít kijelölni a figyelem középpontjában álló egységet. A figyelmi keret a nézőpont függvénye, a szövegvilággal való viszonyában.

A figyelmi kereten belül a nyelvi kifejezések által a figyelem fókuszában álló entitás előtérben áll, a figyelmi keret többi része háttérben van, az előtérben álló entitás konceptuális alapját képezi. A figyelem fókuszába a beszélő konstruálási műveletei helyeznek dolgokat. Az előtér – háttér megoszlása szerint profilálódik az előtérbe kerülő entitás egy nyelvi kifejezésben: a szemantikailag profilált elem az adott nyelvi kifejezés aktuális jelentése. Ugyanazt a jelenetet, viszonyt többféle módon szemantikailag megkonstruálni attól függően, hogy melyik összetevő kerül a figyelem előterébe. A (4) mindkét mondata ugyanazt a jelenetet fogalmazza meg, egy ablak betörését. A két mondat ezt különbözőképpen tartalmazza: a (4a) mondat a cselekvőre összpontosít, az ablaküvegtörés elkövetőjére, az áll előtérben, és az ablak a háttérben, míg a (4b) mondat az elszenvedőt, az üveget helyezi a figyelem fókuszába, az előtérbe.

- (4) a. Pisti betörte az ablakot
b. Az ablak betört.

Az előtér – háttér viszony profil – alap megvalósulásában a háttér jellegű alap szemantikailag körülhatárolt. A háttér (alap) konceptuális határa a nyelvi kifejezés szemantikai hatóköre. A *kedd* főnév többek között rész – egész sémában érthető: a *KEDD* egy nagyobb naptári egység, a *HÉT* részeként konceptualizálható. Vagyis egyrészt egy huszonnégy órás, éjszakából és nappalból álló természetes időtartam, másrészt egy hét huszonnégy órás elemből álló naptári egység sorrend szerint is meghatározott eleme. A *KEDD* mint profilált szemantikai egység hatóköre a *HÉT*, még tágabban a *HÓNAP* és az *ÉV*.

A szövegekben, és ezáltal a szövegek mondataiban, tagmondataiban a jelzethöz viszonyított nézőpontszerkezet érvényesül. Alapvető fontosságú, hogy egy dolog vagy folyamat különböző megközelítésekből konceptualizálható. A nyelvi kifejezések (például szavak) egy része eleve perspektivikus, vagyis maga a nyelv perspektivált, elemei valamilyen nézőpontot érvényesítenek (l. Taylor 1991, Langacker 1987). Másrészt a nyelvi közlésekben, a nyelvi interakciókban a szövegvilág egyes elemei, elsősorban a mindenkori beszélő és a szöveg fő tárgyának, a szövegbeli résztvevőknek (szereplőknek) a nézőpontja is érvényesül.

A séma a megismerés egy általános, rendszeresen működő, begyakorolt módja. A séma mint megismerési mód fogalmi struktúrákban jelenik meg, különböző megismerési területeken (például a vizuális vagy az érzelmi tapasztalatok feldolgozásában). A séma a konstruálást segíti, a jelentésszerkezetekben valósul meg a nyelvi kifejezések

ben, például jelentéshálózatokban, poliszém szemantikai kapcsolatokban, referencia-pont-szerkezetekben. A sémák különböző mértékben elvontak és egyszerűek vagy összetettek.

Egy szó általános, dekontextualizált, kifejtő leírásában a szó típusjelentése, a prototipikus jelentésszerkezet részletezhető. Ez a típusjelentés kontextusban különböző mértékű igazodásokkal, módosulásokkal valósul meg.

Az elemi jellegű nyelvi egységek (morfémák, szavak) jelentése összetett fogalmi szerkezet. Vagyis például az ige, a főnév jelentésszerkezetként értelmeződik. Ezek a jelentésszerkezetek többnyire nem magukban állnak, hanem jellegzetes viszonyokban összekapcsolódnak egymással.

Egy kifejezés nyelvtani státusát az határozza meg, hogy mit profilál, azaz mit jelöl, mi áll a figyelem középpontjában az előhívott fogalmi tartalom belül (vö. főképp Langacker 1987). Például a 'folyékony halmazállapotú, kisebb cseppekben megvalósuló csapadék' elvont, sematikus fogalmi tartalmából a figyelem középpontjába kerülhet, profilálódhat a dolog (*eső*), a folyamat (*esik* [az eső]). A 'gyors, járó mozgással saját akaratból végrehajtott helyváltoztató emberi és állati mozgás' elvont, sematikus fogalmi tartalmából a figyelem középpontjába kerülhet, profilálódhat a dolog (*futás*), a folyamat (*fut* [valaki valahová]), a cselekvő (*futó*).

A fogalmi tartalomból kiemelkedő, profilált sematikus fogalmak a fogalmi archetípusok. A kognitív nyelvtan a nyelvi egységek jelentését kognitív tartományok sorából összeállító mátrixban írja le. A kognitív tartományok lehetnek elemiek (ezek a bázistartományok, melyek valamely alapvető tapasztalati formában – pl. méret, súly, szín, alak, két- vagy háromdimenziós tér – helyeznek el ismeretet az adott entitásról vagy viszonyról), vagy lehetnek összetettek.

A jelentésszerkezet elvont tulajdonságok kognitív tartományokba rendezett hálózata. Az entítások, az entításokkal kapcsolatos események, tulajdonságok megismerése, megértése meghatározott megismerési tartományokban (egyfajta absztrakciós mentális közegben) történik. A megismerési tartomány (kognitív tartomány) egy szemantikai szerkezet egy tulajdonságának a fogalmi közege. A HÁZ jellegzetes alakjának megismerési közege a két- vagy háromdimenziós tér. A PIROS szín fogalmi közege, kognitív tartománya a színskála, ebben a kognitív tartományban írható le. Az *átfogó* főnév kognitív tartománya a kétdimenziós tér, melyben a megnevezett entitás feldolgozható (a fizikai tárgyak általában sok elemi kognitív tartomány mátrixában írhatók le).

1.4. Összefoglalás

Az ige leírásnak megalapozásához tisztázni szükséges az elméleti keretet és módszertant. Az 1. fejezet a funkcionális kognitív szemantika alapfogalmait mutatta be röviden. A nyelv a közös emberi cselekvés és a megismerés egyik fő közege, a közös figyelem-irányítás, a közös jelentésképzés és a kulturális alkalmazkodás és felhalmozás révén. A megismerés különböző módjai összefüggnek egymással, lehetővé téve a fogalomalkotást, a fogalmaknak szemantikai szerkezetként használatát fonológiai szerkezetekhez kapcsolása által. A nyelvi kifejezések jelentése tapasztalaton alapul, enciklopédikus jellegű, elvonatkoztatás eredménye, összetett, és prototípushatásoknak van kitéve.

2. AZ IDŐ

A második fejezet az idő fogalmát vázolja. Ez a vázolás az emberi tapasztalat felől közelít az idő jelenségéhez, azon belül is az időnek azokat a tényezőit veszi sorra, amelyek az idő igében történő leképezésében játszanak szerepet. Hiszen egyrészt az időnek különböző vonatkozásai vannak, vagyis az időt különböző nézőpontokból szemléli a megismerő ember. Ennek megfelelően van természeti idő (az évek, évszakok, hónapok, napok, napszakok közvetlenül tapasztalható rendjében), fizikai idő (a testek mozgásával kapcsolatban), társadalmi idő (a közösségre normalizált cselekvések rendjében, kezdő- és végpontokkal, időtartamokkal), történeti idő (a történetelbeszélésben és a történelem leképezésében, többnyire az elbeszélés idejétől visszavetített kezdőponttól az elbeszélés ideje felé tartó narratív időben). Lehet az időt ciklikusan, önmagába visszatérően megérteni (például a természeti idő vagy a születés és halál újra kezdődő és befejeződő, egymásból folytatódó szakaszaiban), és lehet például egymásra következő múlt – jelen – jövő sorban megérteni.

Másrészt a nyelv nyelvtudományi leírásának hagyománya az időt alapvetően (sok esetben kizárólag) az igeidő kategóriájaként tárgyalja: az igealak (legyen az bármilyen morfológiájú egy nyelvben) a jelent, a múltat vagy a jövőt különböző kidolgozottságú rendszerekben képezi le, kimondva vagy kimondatlanul a beszédidőhöz mérve. Az igével kifejezett folyamat temporalitását azonban a nyelvtanok alig tárgyalják általánosságban. Inkább specifikusan az akcióminőség és az aspektus szempontja érvényesül ezekben a leírásokban, amelynek alapjául nem szolgál általános időértelmezés. Az alábbiakban olyan általános időértelmezésről lesz szó, amely az ige egyetemesen jellemző, vagyis amely az ige jelentésének belső tényezőjeként tartja számon a beszédidőtől független temporalitást, s amely a folyamatok emberi tapasztalatán alapul.

2.1. Az idő tapasztalata

Az ige temporalitásának leírásához az idő alapszintű értelmezése szükséges. Az idő tapasztalata viszonyítás eredménye. A második fejezet ennek megfelelően az időről mint emberi tapasztalatról ad összefoglalást, a ma rendelkezésre álló ismeretek alapján.

Az idő tapasztalatáról Szent Ágoston Vallomásaiban nevezetes fejezet olvasható. E korai elmélkedés, mely egyébként egy teológiai és ontológiai kérdés nyomán fejlődik ki, látszólag meglepő módon mutat párhuzamot a modernitás bölceleti és az ezredvégi pszichológiai leírásokkal. Ágoston az idő tapasztalatát az emberi tevékenység időbeliségében ragadja meg, amelynek fő jellemzője, hogy a jelen pillanat mindig múltba vált, a várt jövő pedig jelenbe: „Valami jól ismert költemény elmondására készülök. Mielőtt kezdem, várakozásom az egészre ráirányul. Kezdet után pedig, amit belőle már a múltba szalasztottam, ott lapul meg az emlékezetemben. Így eme cselekvésem élete megoszlik. Mégpedig emlékezésre, amennyiben már elmondtam valamit és várakozásra, amennyiben majd

elmondok még valamit. Figyelmem azonban jelenvaló. Rajta keresztül, ami jövendő volt, átömlik abba, ami immár elmúlt. Minél tovább húzódik cselekvésem, a várakozás annál inkább csökken, az emlékezés pedig gyarapodik, míg végül az egész várakozás elfogy, mert bevégzett cselekvésem már teljesen az emlékezetbe ömlik” (Augustinus 1982: 377. XI. könyv, XXVIII. fejezet, 38.). E tapasztalatok alapján az idő az emberi észlelés és cselekvés perspektivikus függvényében érthető meg, amennyire megérthető: „Nem sajátos értelemben mondjuk, hogy három idő van, múlt, jelen és jövő. Sajátosabban talán úgy mondanók, hogy három idő van: jelen a múlttól, jelen a jelenről és jelen a jövőről. A lelkekben ugyanis ez a három valami ott van, de máshol nem található. Emlékezésünk: jelen a múlttól. Szemléletünk: jelen a jelenről. Várakozásunk: jelen a jövőről” (Augustinus 1982: 365. XI. könyv, XX. fejezet, 26.). A folyamat mint temporalitás kerül itt előtérbe, vagy éppen fordítva: a temporalitás mint észlelt és reflektált folyamat.

Az idő nem külső jelenség vagy tárgy. Nincsen abszolút idő, nincsen fizikai értelemben abszolút idő (Hawking 1988). És nincsen mindennapi értelemben abszolút idő: az idő nem az a „folyam” vagy „dolog”, amibe az ember „belép”. „[I]dőtárgyakon azokat a tárgyakat értjük, melyek nemcsak egységek az időben, hanem az időextenziót is magukban foglalják” (Husserl 2002: 35). Az idő vonatkozás alapján konceptualizálódik, olyan vonatkozási pontokhoz, referenciapontokhoz és referenciakeretekhez viszonyít a megismerő ember, amelyek az időt megragadhatóvá teszik az életvilágban. Referenciakeret például a napszakok váltakozása, amely egyszerre ciklikusan és rész – egész viszonyban teszi lehetővé egy időpontnak vagy időtartamnak a konceptualizálását és ekképp nyelvi kifejezését a természeti idő megértésének részeként. A REGGEL, a DÉLELŐTT vagy DÉL fogalma és nyelvi megnevezése a napszakok váltakozásának és ismétlődésének közvetlen tapasztalatán és az abból elvonatkoztatott sémán alapul, amelyet a közösségek és kultúrák számon tartanak és a rá vonatkozó tudást a szocializáció során megmondással megerősítik a felnövő nemzedékekben. A természeti időbeli orientáció „kardinális” jellegű (Heine 1997: 11–12 térbeli referenciakeret-modellje analógiájára), másképp „abszolút” (Traugott – Dasher 2002: 8 modelljében), amennyiben a deiktikus központ független a beszélőtől, a beszédhelyzettől. A társadalmi idő referenciakerete az időmérésen alapul, amelyhez a közösségileg szükséges tevékenységek időbeli rendje, az időbeosztás társul (például a munkaidő meghatározásával). A társadalmi idő az időt értelmezők számára külső, relatív referenciakerethez és azon belül referenciaponthoz, az órában, percben mért időtartamokhoz és időpontokhoz viszonyul, amelyek függetlenednek a természeti időtől (az időzónák egyes jellemzői, például határai vagy a téli – nyári időszámítás közötti váltás ezt mutatja). A nyelvi produktumokban, a mondatokban és szövegekben konstruált temporális referenciakeretek érvényesülnek. Az idő tapasztalati alapja ontikus, bár végső soron ontológiai a feldolgozása.

A megismerő ember önmagáról tud, önmaga mentális, érzelmi folyamatairól be tud számolni, éppúgy, ahogy a környezetének ingereire adott válaszairól. A tudatos személy (a szelf) figyelemirányítása, figyelemirányulása nem csak a másik félre (beszélőtársra) és legfőképp a harmadikra, a figyelem tárgyára irányul, hanem folyamatosan saját magára is. Az önmagára is figyelő ember önmagát kívülről is „látja”, feldolgozza (Tomasello 2002: 107). Ez a figyelemirányítás, az ön-tudat (Dasein, jelenvalólét vagy ittlét; vö. Heidegger 1989: 100) időben történik, a szubjektum által feldolgozott időben. A feldolgozás ideje a mindenkori jelen, a feldolgozás ideje most-pontok sorozatából áll. E feldolgozás alapvetően a mindenkori most-ponthoz képest tudott elmúlt és várt most-pontokhoz vo-

natkoztatva történik meg. A most-pont az észlelő, tudattal bíró és cselekvő ember pillanatnyi tudati állapotához kötődik.

A most-pont mindenkori értelme, jelentése a megismerésben már elmúlt vagy még várt most-pontok viszonyában áll elő, nem magában áll. A már elmúlt most-pontok múltként való ismerete és az elvárt most-pontok jövőként való ismerete adja a mindenkori most-pont értelmét. Szent Ágoston Vallomásaiban, a fent idézett részben megfogalmazza ezt a jellemzőt. Fenomenológiai időértelmezésében Husserl a most-pont múltba „halványulását”, valamint az elvárt jövőbeli pillanatok most-ponttá válását tekinti az időfogalom alapjának. E folyamatjelleg a folyamatos, időben történő érzékelés feldolgozásában, prezentációban jelentkezik, például egy zenei hang egymást követő most-pontjainak feldolgozásában. Az elmúlt most-pontok tudatossága halványul, de részét képezi a teljes feldolgozásnak mint folyamatnak, mint prezentációnak (ez a retenció). Ezzel szemben

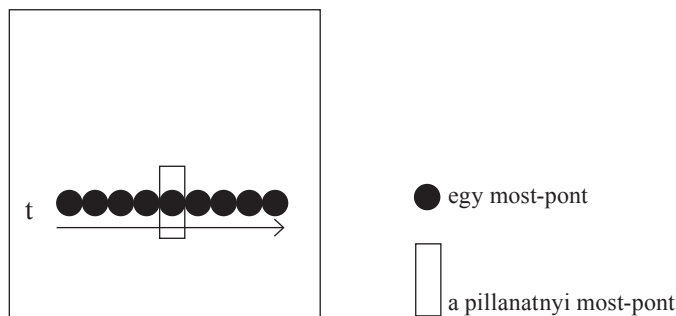
„A reprezentációban a hangot vagy hangalakzatot annak teljes idői kiterjedésével együtt még egyszer birtokoljuk. A reprezentáló aktus időileg ugyanolyan kiterjedésű, mint a korábbi észlelésaktus, reprodukálja azt, hagyja, hogy időfázisról időfázisra és intervallumról intervallumra lefolyjon, tehát az elsődleges emlékezet fázisát is reprodukálja, amelyet az összehasonlítás számára kiválasztottunk. A reprezentáló aktus nem pusztán megismétlés” (Husserl 2002: 59).

Feltűnő, hogy Husserl az észlelt esemény és az észlelés temporalitását megkülönbözteti, egyúttal pedig párhuzamba állítja.

Kognitív rendszerbe átfogatva Husserl modelljét, a prezentáció és a retenció az inger által kiváltott mentális aktivitás, on-line feldolgozás, illetve az aktivitás szintjének csökkenése az inger csökkenésével vagy megszűntével (ahogy most-pontként már elmúlt). A reprezentáció az emlékezetből előhívott ismeret előhívásának mentális temporalitása, amely Husserl szerint megegyezik az eredeti észlelet temporalitásával. Később viszont a reprezentációbeli idő variabilitását hangsúlyozza.

A megismerő és önmagára is figyelő ember feldolgozza a most-pontok múltba váltását és a várt most-pontok tényleges most-ponttá válását. Ez kettős folyamat: egyrészt az észlelt, tapasztalt folyamatok időfolyamatát képezi le, másrészt az észlelés feldolgozó idejét. Ezt a kettősséget Husserl hangsúlyozta, bár inkább a kettő párhuzamosságát emelte ki.

1. ábra. Az idő feldolgozása

Husserl egyértelműen a feldolgozó és a megértett idő variabilitását emeli ki a reprezentációban: „A reprezentáció viszont szabad, szabad végigfutás, a reprezentációt »gyorsabban« vagy »lassabban«, világosabban és explicitebb módon vagy homályosabban, villámgyorsan, egyetlen pillanatban vagy artikulált lépésekben stb. hajthatjuk végre. És ugyanabban az immanens időszakaszban, amelyben valóságosan bekövetkezik, a reprezentált folyamatok kisebb-nagyobb szakaszait, a maguk lefolyásmódjaival, »szabadon« elhelyezhetjük, és ily módon azokat gyorsabban vagy lassabban végigfuthatjuk” (Husserl 2002: 61).

A most-pontok nem önálló entitások. A folyamat „lefolyásfenomén” „állandó változások oszthatatlan egységet alkotó kontinuum; nem osztható olyan szakaszokra, amelyek önmagukban létezhetnének” (Husserl 2002: 39).

A Husserl-féle fenomenológia idő- és most-értelmezését a fundamentálonológia tovább részletezi a megismerő ember szempontjából. Heidegger a most-pont és az azt feldolgozó megismerő ember viszonyát a következőképpen fogalmazta meg:

„Mi ez a most? Mi a most? Én rendelkezem a most felett? Én vagyok a most? Mindenki más a most? [...] Az ittlét [Dasein] az a létező, amely világban-való-létként [in-der-Welt-sein] jellemezhető. Az ittlét mint világban-való-lét egyúttal egymással-való-lét, másokkal való lét is [...] Az ittlét azt mondja ki, hogy mindenkor mindenki érti, minék tekinti magát. Az egymással beszélésben, abban, amit az ember így körülbeszél, mindenkor benne rejlik a jelen valamilyen önértelmezése, amely ebben a beszélgetésben tartózkodik. [...] Az ittlét olyan létező, amely »én vagyok«-ként határozza meg magát. Az ittlét számára az »én vagyok« mindenkorisága meghatározó” (Heidegger 1992: 32–35).

A most-pont időtartama szerint többféle lehet. A most tapasztalati alapú, vagyis a saját feldolgozása, de egyetemesnek tűnő kiterjesztése, illetve a múlttá vált és elvárt mostok sora adja a tartam tapasztalatát.

A most-pont főtebb vázolt egocentrikus konceptualizációja az ige inherens temporalitásának alapvető összetevője. A fenomenológiai és fundamentális ontológiai értelmezések nem adnak megközelítőleg pontos vagy mértékszerű körülírást a most-ponthoz. Mindegyik értelmezésből a most-pont pontszerű vagy igen rövid időtartamú felfogása derül ki.

A kognitív pszichológia, tágabban az agykutatás mindehhez további szempontokat és adatokat tud adni. A most fenti értelemben vett tapasztalatát, állandóan és közvetlenül tapasztalt jelenségét már James (1950; eredetileg 1890) kifejti. Az idő mentális feldolgozása és reprezentációja számos pszichológiai leírás tárgya. A leírásokban általában egyezményes megállapítás, hogy az idő sok esetben közvetlenül tapasztalható. Az idő tapasztalata több tapasztalattípusból áll: ilyen az időtartam lejártának, az események egyidejűségének vagy különidejűségének, az egymásra következésnek, a jelen és a múlt érzékelésének a tapasztalata (l. Pöppel 1978). Az idő tapasztalata a neurológiai kutatások szerint kiterjedt és összetett, a szenzomotoros agyi területektől különböző területeken történik a feldolgozása, és számos humán mentális tevékenységet befolyásol a tanulástól és emlékeztőtől a beszédig és a zenéig (l. összefoglalóan Ivry – Spencer 2004, Evans 2013).

Az objektíven, órával mért idő és annak szubjektív mentális feldolgozása között lehetnek eltérések: például a végzendő feladat begyakorlottsága vagy érdekességének foka, valamint az érzelmi állapot és beállítottság befolyásolja a tevékenység objektív időtartamának (hosszának) szubjektív megítélését (vö. Ornstein 1997, Flaherty 1999, Zakay – Block 1997). Az objektív időtartam különböző mértékű kompressziója fontos jellemző.

Galton (2011) a tér fogalmával párhuzamba állítva három paraméterrel jellemzi a tapasztalati időt. E három paraméter a nagyság, a dimenzió és az irányítottság. A kiterjedés valamely szubsztrátum mennyiségével adható meg: a tér esetében ez az anyag, az idő esetében a cselekvés (action, Talmy 2000-re hivatkozva). Az anyag nagyság szerint lehet körülhatárolt entitás vagy tömeg; a térre vonatkoztatva a nagyság a kiterjedésben mutatkozik meg. A cselekvésre vonatkozóan a határolt és határolatlan jellegben, az idő esetében ez a tartamban mutatkozik meg. A dimenzió paramétere a térben a három dimenzió síkjának rendszere, az időben az egymásra kövekezés. Az irányítottság paraméterében a tér izotropikus (szimmetrikus), amennyiben a legkülönbözőbb irányokban lehetséges haladni (bár a függőlegest a Föld tömegvonzása aszimmetrikussá teszi); az idő anizotropikus (aszimmetrikus), amennyiben a jelen, az elvárt jövő és a múlt közötti itányultság nem azonos jellegű (l. még Evans 2013). Galton (2011) hangsúlyozza, hogy az időnek a három paramétere a múltkonyság jellemzőjével együtt érvényesül, az idő átmeneti jellegével, amely főntebb a most-pont állandó jövőből mosttá, mostból múlttá válásának leírásával lett bemutatva.

Galton (2011) kifejtése egyúttal válasz a Lakoff – Johnson (1980) által a klasszikus kognitív metaforaelméletben rögzített, és mások által már korábban is fölvetett tételre, amely szerint az idő fogalmát csak a tér fogalmával lehet leképezni az emberi megismerésben. Galton (2011) részben háritja ezt a feltételezést, ahogy Evans (2003, 2013) is, továbbá pl. Sinha et al. (2011).

Az ekképp vázolt neurológiai és pszichológiai közegben a most tapasztalata a kutatási eredmények szerint az észlelés elsődleges feldolgozása során az információfeldolgozásnak különböző agyi területekre kiosztott, különböző modalitású műveleteit integráló perceptuális momentumon alapul. Ennek a rövid időtartamnak az alsó határa törtnásodpercnyi, a felső temporális határa körülbelül három másodperc. A perceptuális momentum az az időbeli folyamat, amelynek során az elme egy észlelt esemény különböző modalitású (például vizuális és auditív) információit egy koherens észlelésben integrálja (Pöppel 1994, 2009; lásd Evans 2003: 26, 2013: 82). A perceptuális momentum magából az észlelő folyamatból származik. Pöppel (1994) leírásában a perceptuális momentumnak két típusa van. Az egyik az „ősesemény” (primordial event), az agyban térben kiosztott információk integrációja például egy fizikai tárgyról, a másodperc tört része alatt. A másik fajta az őseseményeket kapcsolja össze koherens egységgé, legfeljebb két-három másodpercnyi időtartam alatt. Pöppel értelmezésében a perceptuális momentum a most fogalmának valós tapasztalati alapja, így a perceptuális momentum a most-pont egy tágabb fajtája, amely nem csupán az egyes agyi funkcionális területek térbeli integrációját végzi el, hanem a most-pont előtti közvetlen percepciók bevonását is (vö. Pöppel 1994; Brisard 2002b). A perceptuális momentum időtartama mint most-pont megfelel a Chafe (1994) által kidolgozott intonációs egység feldolgozási idejének, és egyúttal a feldolgozásba bevont információs mennyiségnek (l. még Evans 2003: 26).

2.2. Az idő tapasztalata és az ige

Az ige jelentésének belső (inherens) temporalitását a kognitív nyelvtan a szekvenciális feldolgozás mentális műveletével és az ebből létrejövő szerkezettel írja le. Az archetipikus fogalmak rendszerében az egyes archetipikus fogalmak (dolgok, viszonyok, a viszonyokon belül temporális viszonyok és atemporális viszonyok) szerkezetének megértése, aktiválása a szerkezeti elemeken való mentális letapogatást feltételezi.

Az elme a jelenségeket a fogalmi feldolgozás (konstruálás) során valamilyen módon letapogatja (szkenneli). A letapogatás egyik változata az időbeli ösvényen végighaladó on-line művelet, amely a folyamatot egymásra következő pillanatnyi állapotok időben egymásra következő soraként dolgozza fel (l. Langacker 1987: 248–253). Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás vagy szekvenciális feldolgozás. A szekvenciális letapogatás az időfolyamat fogalmi és szemantikai alapszerkezete. Ez az alapszerkezet egyetemes, független az adott ige időszerkezetének tagolódásától; a tagolódás éppen a szekvenciális letapogatásra épül.

A folyamat az ige szemantikájában pillanatnyi állapotok sorozata, amely állapotok egymásra következve mutatnak be egy folyamatot. Az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva (Langacker 1987: 248kk). A prototipikusan két sematikus figura pillanatnyi viszonya a konfiguráció az ige jelentésszerkezetében. Az állapotok egymásra következése az időhöz viszonyítva válik temporálissá (l. még a 3.2.2.1. fejezetet).

Az ige szemantikai szerkezetében, annak temporalitásában a pillanatnyi állapot, a konfiguráció a most-pont. A pillanatnyi állapotok folyamatos egymásba váltása a most-pontok egymásba váltása.

A nyelvi temporalitás szempontjából a most-pont a beszélő és a hallgató mindenkori önmegfigyelésének most-pontjából absztrahált és sematizált időtényező, amely ekképp nyelvi kifejezések, közelebbről az igék temporális összetevője. A pillanatnyi állapotok mint most-ok le vannak választva a deiktikus igeidőről, azaz a beszélői és hallgatói lehorgonyozottságról. Mivel a most-pont az általános időtapasztalatban le van horgonyozva az észlelő és önmagát is feldolgozó ember észleléséhez, hiszen éppen ez adja a jövőnek állandó mosttá, a mostnak állandó múlttá válását, ezért a lexikális (azaz dekontextualizált) ige most-pontjai típusjellegűek, leváltak a múlt–jelen–jövő hármasságról, és elvontan sematizálódtak. A most-pontok az ige jelentésében egymásba érő szekvenciát alkotnak. Az ige inherens temporalitásának az alapját képezi a most-pontok sora, ezzel azonban nem merül ki az időbeliség. A lexikális igeen belül a közvetlen és általános hatókör, a tartam, a metonimikus figyelemáthelyezés (főképp az aspektusváltozatokban), a mondatszerkezetben a referenciakeret és referenciapont kijelölése, az episztemikus lehorgonyzás (itt az igeidővel), valamint a beszélő által végrehajtott és egyúttal tapasztalt feldolgozó idő tovább részletezi a most-pontok szekvenciáját (l. a későbbi fejezetekben). Az absztrahált most-pontok sora az episztemikus lehorgonyzással, azon belül is az igeidővel jelölve kapja meg viszonyát a beszédidőhöz, tehát a beszélő nyelvi cselekvésének mostjához kapcsolva.

A fent idézett filozófiai, pszichológiai és neurológiai magyarázatok általában adtak magyarázatot az idő fogalmára. Az idő nyelvi kifejezésére kevésbé összpontosítottak. Ezzel kapcsolatban – az ige jelentésének alábbi részletezése előtt – még a következőket kell megjegyezni.

A nyelvi tevékenység során a beszélők saját alkotó és megértő műveleteiket is észlelik valamilyen mértékig. Ezeknek a folyamatoknak az időbelisége párhuzamba állítódik magával a nyelvi jelentéssel (az aspektusban vagy a lehorgonyzásban ez nyílttá válik). Ennek megfelelően Langacker (1987: 167–168) a kognitív nyelvten keretében megkülönbözteti a megértett időt és a feldolgozó időt (párhuzamban a Husserl-féle kettősséggel). A megértett idő a konceptualizáció tárgya, a feldolgozó idő a konceptualizáció közege. A feldolgozó idő most-pontja egy egyetlen, esetleg statikus konfiguráció pillanatnyi konceptusa. A megértett idő most-pontja a komplex esemény egy pillanatnyi konfigurációjának konceptusa. Például a MOZGÁS konceptualizálásában egyik konfigurációnak a másikba átvédése történik, transzformációk folyamatos soraként, azaz mentális események soraként. Míg a feldolgozó idő a jelent határozza meg (a beszélők számára közvetlenül észlelt, saját magukra vonatkoztatott most-pontok sorában), addig a megértett idő nagyfokú változatosságnak van kitéve, például hosszúságban. Langacker az itt összefoglalatakat elsőként az észlelésen alapuló konceptualizációra tekinti érvényesnek. „Meghatározás szerint egy komplex viszonyban azokban az esetekben van (pozitív) temporális profilja, ha a megértett idő és a feldolgozó idő között megfelelés van” (Langacker 1987: 251). A megértett idő a mentálisan reprezentált, nyelvileg jelölt eseményidő. A feldolgozó idő törtnásodperc, a megértett idő egy óra is lehet, pontosabban az egy óraként megértett időt törtnásodperc alatt szkennelni végig a konceptualizáló (Langacker 2008a: 79 példája):

- (1) The long procession slowly entered the city.
A hosszú menet lassan bevonult a városba.

A megértett idő tehát a reprezentált folyamat „valós” eseményidejének feldolgozott ideje, pontosabban a két idő viszonya a feldolgozásban. Nem érzékelt, hanem felidézett vagy elképzelt, Husserl értelmében reprezentált idő. A feldolgozó idő kettős jellege, vagyis a „valós” eseményidő és a megértett idő + feldolgozó idő közötti viszony és feszültség különböző jellegű és mértékű lehet, ezzel összefüggésben a konceptualizáló idevonatkozó tudatossága is. A feldolgozó idő pedig a feldolgozás mentális ideje, nem pedig a „valós” eseményidő, miképp (1) példája mutatja. Amennyiben például a deiktikus jelen idő (tehát a megértett beszédhelyzethez egyidejű értelmezésben lehorgonyzott „eseményidő”) a jelen idejű folyamat episztemikus érvényességét konstruálja meg, a most-pont az inherens igeidőben és a deiktikus igeidőben egybeesik (Brisard 2002b).

A feldolgozó idő a dinamikus konceptualizációnak (a mentális műveletek sorának) temporális folyamata a konstruálásban (Langacker 2008: 79). A feldolgozó idő főképp hosszabb nyelvi kifejezések, elsősorban teljes szövegek létrehozásakor és megértésekor válik fontossá, azaz kerül előtérbe.

Az ige temporalitását a szekvenciális feldolgozás teszi lehetővé, vagyis a pillanatnyi állapotok egymást követő, egymásba átalakuló sorának a megértése. A Langacker (1987, 2008a) által kidolgozott kognitív nyelvten a szekvenciális mellett megkülönbözteti az összegző feldolgozást. Az összegző szerkezet Langacker leírásában kompresszió (sűrítés) eredménye, amelynek mértéke különböző lehet (vö. Langacker 2008a). Az összegző feldolgozás a folyamatot egészben, holisztikusan reprezentálja, úgy, hogy a folyamat összes pillanatnyi állapotát egyszerre, mintegy egymásra vetítve tartalmazza (Langacker 1987: 248kk). Az összegző szerkezet az egyes pillanatnyi állapotokat nem egymás után

reprezentálja, hanem a már feldolgozottakat megtartva, az újabbakat ezekre helyezi rá. Mindamelllett a kétféle feldolgozási mód rendszere problematikus marad az igevek, az igéből képzett főnevek leírásában: e rendszer szűknek bizonyul az egyes kategóriák elkülönítésére, nemcsak a magyarban (kritikai elemzését l. Broccias – Hollmann 2007, a válaszra l. Langacker 2008b). A szekvenciális feldolgozás kellően meg van alapozva az ige esetében. A jelen dolgozatban az összegző feldolgozás kérdéséről csak a segédige + igenév szerkezet tárgyalásakor lesz szó (6. fejezet).

Az idő főntebb bemutatott értelmezését, pontosabban annak egy jelentős részét Evans (2003, 2013) munkái elsősorban az idő angol nyelvű lexikális kifejezéseinek leírásában alkalmazza. Ez a kutatás a tér és az idő Evans által eltérőnek tartott tapasztalatából és konceptualizációjából indul ki, és ebben a kognitív keretben elemzi az idő (főképp az angol *time* főnév) jelentésrendszerét, egyrészt kibővítve, másrészt újra értelmezve, azaz lebontva és újra fölépítve a Lakoff – Johnson (1980) által kidolgozott, lényegében kizárólagosnak tartott AZ IDŐ TÉR fogalmi szerkezetet és annak változatait.

2.3. Összefoglalás

A második fejezet az idő tapasztalatát foglalja össze a filozófia, a pszichológia és a neurológia kutatási eredményei alapján. Az idő tapasztalata a perceptuális momentumon alapul, amely az az időbeli folyamat, amelynek során az elme egy észlelt esemény különböző modalitású információit egy koherens észlelésben integrálja. A még mentálisan feldolgozható legrövidebb időtartamok adják a most tapasztalatát és fogalmát. A most nem magában álló időegység, hanem az a pillanat, amely a várt jövő bekövetkeztével jön létre, és a múltba alakul át. Ez a múlékonyosság a temporalitás tapasztalatának alapvető jellemzője. Az ige inherens temporalitása a most-pontok („most-ok”) absztrahált, az észlelő ember pillanatnyi feldolgozott helyzetétől függetlenített sorára alapszik. Az ige időbeli folyamatot fejez ki, amelyben a temporalitás pillanatnyi állapotok (konfigurációk) egymásba váltó, időben egymásra következő sora. Az ige további időbeli jellemzői (tartam, fogalmi hatókör, aspektus, az episztemikus lehorgonyzáson belül az igeidő) a most-pontok sorára épül rá, azt specifikálja.

3. AZ IGE JELENTÉSE

Az alábbi fejezet az ige jelentésének legfontosabb tényezőit veszi számba. A jelentés elsődleges a nyelvi közlések kommunikációs céljaiban, ennek következtében a nyelvi szerkezetek megkonstruálásában is. Az ige funkcióit, szerkezeti jellemzőit és strukturális kapcsolódási lehetőségeit jelentésének leírásával lehet megközelíteni. A bemutatás a prototipikus ige szemantikai szerkezetéből kiindulva tárgyalja a variabilitást, valamint a típus és a megvalósulás dinamikus viszonyát.

A leíráshoz a szófajok kategóriáit, azon belül az igéét az archetipikus fogalmak nyelvi leképezéséből lehet tételezni. Az emberi megismerés a világ jelenségeit tulajdonságai alapján csoportokba, kategóriákba rendezi. A kategorizáció részben közvetlen tapasztalaton alapul, részben az egyes kultúrákban rendszeresen felhalmozott és tovább adott népi és tudományos tudáson. A világ jelenségeiről való tudás a megismerés egyetemes jellemzői révén részben egyetemes, a kultúrák közötti különbségek miatt részben kultúráspecifikus.

A szófajok archetipikus fogalmakat képeznek le. Ilyen archetipikus fogalom a dolog, a folyamat, a minőség. A szófaj magas fokú absztrakción alapuló kategória, amely prototípushatásokat mutat. E hatások a következőkben mutatkoznak, meg (l. főntebb az 1.2. részben a kategorizációról mondottakat):

- időben fejeznek ki folyamatot, két vagy több figura viszonyában, ezért a mondatban bővítményeik vannak (amelyek a sematikus figurákat kidolgozzák), lehorgonyozhatók a beszédhelyzet középponti részéhez (deiktikus igeidő, mód, szám, személy jelölődik rajta),
- a kategóriába tulajdonságok alapján besorolt példányok nem feltétlenül teljes mértékben egyeznek (az igék különböznek temporalitásukban, eseményszerkezetükben vagy vonzatstruktúrájukban, vagyis ez utóbbi esetében a sematikus figurák számában és jellegében),
- a kategóriának nem feltétlenül élesek a határai (az ige és az igenevek, illetve az ige és a főnév között, ez utóbbira l. Hopper – Thompson 1985; a magyarban l. az *-ás*, *-és* képzős főneveket).

A jelen tanulmány nem a szófaji kategória általános és kimerítő leírását adja, hanem a kategória fontos szemantikai jellemzőire összpontosít.

A magyar szakirodalomban az elmúlt évtizedekben legnagyobb hatással két álláspont érvényesül az ige kategóriájának meghatározásában: a hagyományos nyelvtané és a strukturális szemantikáé.

A hagyományos magyar nyelvtanírásban, beleértve a kézikönyveket és tankönyveket, „Az ige cselekvést, történést vagy állapotot kifejező szó”, továbbá „Az ige által a cselek-

vést, a történést és az állapotot folyamatként ábrázoljuk” (Lengyel 2000a: 81). A Magyar grammatika igefejezetében szóba kerül még „a mondat belső időszerkezete”, az igeidő, valamint az aspektus és az akcióminőség. E nyelvtan szófaji rendszerezésében az ige alapszófaj, jelentése „autoszemantikus” jelentés, „azaz kontextustól független, önálló, tartalmas jelentés” jellemző rá (Keszler 2000: 68). A monográfiában nincsen tisztázva, mi a folyamat, továbbá melyek az ige és más szófajok, például a főnév közötti határtartomány jellemzői (egyetlen példaként az *-ás*, *-és* képzős főnevek esetét említve).

Hegedűs (2004: 39) a Magyar grammatika és a hagyományos nyelvtanok meghatározását szó szerint megismétli.

Kiefer Ferenc Jelentéelméletében (2000: 207kk) jogosan bírálja az akadémiai nyelvtan (Tompai szerk. 1961–1962) és a Keszler (szerk. 2000) meghatározásait, hiszen azok definícióiba főnevek is beleférnek (a *futás* főnév, mégis cselekvést fejez ki). Kiefer az ige fogalmát „formai tulajdonságai alapján” definiálja: „Az ige esetében is találunk azonban olyan tulajdonságokat, amelyek – ha az adott nyelvben léteznek – mindig az igről fejeződnek ki. Ilyenek az igeidő, igemód, aspektus, akcióminőség, a műveltetés és a passzivitás toldaléka. Az igről jelenik meg az alannal való egyeztetés morfológiai jele, valamint a határozott, ill. határozatlan tárggyal, a közvetlen, ill. közvetett tárggyal való egyeztetés morfológiai jele. Az igről függ, hogy milyen alany, ill. tárgy szerepelhet a mondatban” (Kiefer 2000: 207–208). E kategóriák szerkezetbeli megjelenése, vagyis más nyelvi elemhez kapcsolódása ígét feltételez a kapcsolt elemben. A Kiefer által azonosított tulajdonságok fontos tényezői az ige kategóriájának. E tényezőknek nemcsak szerkezeti (szintaktikai), hanem szemantikai jelentőségük is van.

A Strukturális magyar nyelvtan A szótár szerkezete című kötete (Kiefer szerk. 2008) hat hosszú fejezetben foglalkozik az igékkel, de magát a szófaji kategóriát nem tárgyalja általánosan. Implicit módon az egyes fejezetek általános nyelvészeti háttere, elméleti kerete adja meg az ige lényegi jellemzőit.

A fent idézett magyar összefoglaló munkákban elsikkad az ige talán legfőbb szemantikai összetevője: a temporalitás. Vagyis az a tény, hogy az ige a folyamatot időbeli folyamatként fejezi ki. A jelen tanulmány egyik fontos célja e temporalitás elemzése.

Az ige általános nyelvészeti leírása alapvetően a disztribúciós elemzésen alapul (e szakirodalom áttekintését l. Frawley 1992, Fabricius-Hansen 1991; ilyen módszertant alkalmaz Kiefer Ferenc is). Ezzel együtt, erre részben építve a szemantikai leírás az elmúlt évtizedekben mind erőteljesebb és részletesebb lett. A formális és funkcionális irányzatok egyes esetekben hajlamosak a két leírási módot kizáróan szembeállítani egymással. Valójában azonban a kettő nem zárja ki egymást. Számos elmélet a kettő párhuzamos funkcionálását állítja, szintaktikai – szemantikai megfelelésekkel (l. például Givón 2001). Mások a jelentés radikális elsőbbségének elve alapján mutatják be az ígét, a többi szófajjal együtt (ilyen Langacker kognitív nyelvtana).

Itt jól megmutatkozik a kategorizáció módjának és perspektívtátságának jelentősége. Az objektívizáló, szükséges és elégséges feltételekkel dolgozó tudományos kategorizáció a világ leírására alkalmasnak tudott egyetemes szempontokat érvényesít. A beszélői tudásra összpontosító osztályozás a népi kategorizálást, vagyis a tapasztalaton alapuló megismerésből származó tudást veszi alapul, és ennek tárgyiasult rendszerét írja le tárgyához illeszkedő tudományos kategorizálással.

3.1. A folyamat kifejezése

A nyelvi szerkezetek fogalmi szerkezeteket reprezentálnak. A fogalmak a világ jelenségeinek tapasztalati alapú kategorizációs leképezései, konstruálásai a megismerésben. Kiemelkedően fontos fogalom a folyamat, amelyet prototipikusan ige jelöl. A folyamat fogalmának egyik legalapvetőbb jellemzője az időbeliség: a folyamat egy dolognak az időben létezése és változása egy másik dologgal való viszonyában, az emberi megismerés szerint.

A folyamatot kifejező nyelvi szerkezetek leírásához a folyamat és az idő viszonyát kell tisztázni. A folyamat és az idő fogalmát kizárólag a nyelvi szerkezetekben betöltött szerepük felől lehet meghatározni, vagyis abból a szempontból, hogy e két tényező miképp jelenik meg nyelvi kifejezésekben. A folyamat és az idő fizikai vagy társadalmi, kulturális értelmezései közvetlenül nem épülnek be például az ige jelentésébe.

A világban tapasztalt jelenségek egy csoportja, kategóriája az emberi megismerésben a folyamat kategóriája. Például szemmel észlelhető, hogy egy faág leng a szélben, egy macska megy a kerítés mellett, valaki becsuk egy ajtót. Mind a három példa egy-egy folyamatként reprezentálódik az emberi megismerés számára. Az időben lezajló folyamat valamely dologgal, a folyamatban részt vevő szereplőkkel kapcsolatos: például egy tárgy mozog (más tárgyakhoz viszonyítva), egy állat vagy személy megy valahová (egy térbeli ponttól távolodva), egy ember tesz valamit egy tárggyal. A megismerő ember által feldolgozott folyamatban jellegzetesen két dolog kerül viszonyba egymással, a példákban a faág a széllal és háttérben az éggel, a macska a kerítéssel, egy ember egy ajtóval. Az ekképp megvalósuló konstruálás egyik fő jellemzője az előtér–háttér viszony, közelebből a figura–alap szerkezet: a figyelem előtérbe kerülő dolog egy másik dolog mint viszonyítási alaphoz képest értődik meg. Az ige esetében ezek a viszonyok a térbelik mellett időbeliek, időben alakulnak, temporálisan mennek végbe. Ezeket a folyamatokat, és megszámlálhatatlanul sok más további folyamatot fogalmi szerkezetként dolgozza föl az emberi elme. E fogalmak időbeli viszonyokat fejeznek ki résztvevők (dolgok) között, pillanatnyi állapotok egymásra következésével.

A folyamat nyelvi kifejezése konstruálás révén lehetséges. A folyamat konstruálásában a profilálás alapvető fontosságú. Egy kifejezés profilja az az entitás, amelyet a kifejezés jelöl vagy amelyre vonatkozik, az aktivált teljes fogalmon belül a figyelem fókuszaként; a szemantikailag profilált, vagyis előtérbe helyezett elem az adott nyelvi kifejezés jelentése. Ugyanazt a magasabb sematizáltságú fogalmat többféleképpen is meg lehet konstruálni, ugyanannak a jelenségnek több különböző összetevőjét profilálva. Vagyis a folyamat egyes alszerkezeteiből (összetevőiből) esetenként mást lehet a figyelem előtérbe helyezni. Az (1) mondataiban a LENGÉS, (2) mondataiban a BECSUKÁS fogalmának különböző konstruálásai olvashatók.

- (1) a. A faág lengett.
b. A faág lengése veszélyesnek bizonyult.
- (2) a. Péter becsukta az ajtót.
b. Nehéz volt becsukni az ajtót.
c. Az ajtó becsukódása mindenkiiben félelmet keltett.

Az (1a) mondatban a LENGÉS folyamatának egymásra következő időbelisége profilálódik az igében, míg az (1b) mondatban e folyamat egésze az igéből képzett főnévben, időbeliség nélkül. A (2a) mondatban a BECSUKÁS folyamatának egymásra következő időbelisége profilálódik az igében, a (2b) mondatban a folyamat eseményszerkezete profilálódik időszerkezet nélkül a főnévi igenévben, míg a (2c) mondatban e folyamat egésze az igéből képzett főnévben.

A folyamatokra elsősorban az időbeli lefolyás jellemző, a temporalitás (l. az időről szóló fejezetet). A mentális feldolgozás során viszonyba hozott dolgok időben kerülnek kapcsolatba egymással. Az idő a folyamatot kifejező nyelvi szerkezetek jelentésében pillanatnyi állapotok (azaz most-pontok) sorozata. Például a *megy* ige járással végrehajtott helyváltoztató mozgást fejez ki, amelyet a mozgó élőlény saját akaratból és energiaforrásból hajt végre. A *megy* ige a meghatározott mozgást időben fejezi ki, a mozgást pillanatnyi állapotok sorozataként. A pillanatnyi állapot (most-pont) a *megy* ige által jelölt mozgás komplex eseményében egy pillanatnyi konfiguráció fogalmi szerkezete. Ezek a pillanatnyi konfigurációk váltanak át sorban egymásból a következőbe. Ennek a jelentésnek a megkonstruálása szekvenciális feldolgozással (szekvenciális letapogatással, szkenneléssel) történik meg. Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás (Langacker 1987: 248–253).

Az ige jelentésében a kifejezett folyamat időbelisége, a pillanatnyi állapotok egymást követő sora inherens, tehát eleve az igehez tartozó időbeliség. Az ige időbelisége inherens időbeliség.

Egy pillanatnyi állapot föltehetően megfelel az észlelés különböző, például vizuális és auditív műveleteit integráló perceptuális momentumnak, a másodperc törtrészenek (vö. Pöppel 1994, l. Evans 2003: 26; l. főntebb a 2. fejezetben). A pillanatnyi állapotok (vagy most-pontok) sorozata kontinuum, a pillanatnyi állapotok önmagukban nem léteznek, csak az előttük és utánuk álló pillanatnyi állapotok között. Egy pillanatnyi állapot feltételezi az előtte és utána álló pillanatnyi állapotokat. A pillanatnyi állapotok homogén, egyforma egységekből álló sort alkotnak. A folyamat idejét, a pillanatnyi állapotok sorát az adott nyelvi kifejezés, például az ige eseményszerkezete alakítja, az eseményszerkezet aktualizálja.

A folyamat időbeli jellege, a pillanatnyi állapotok sora az időnek csak az egyik lehetséges nyelvi kifejezése. Az időnek több nyelvi kifejezési módja van:

- az időtartam lexikális konceptualizációja, nyelvi megnevezése (*idő, múlt, jelen, pillanat, hónap*), ebben az esetben az idő objektívan konstruálódik és a figyelem középpontjában áll;
- az időviszony konceptualizációja (*most, rögtön, előtte*), ebben az esetben az idő deiktikusan és objektívan konstruálódik és nem áll a figyelem középpontjában;
- az idő lehorgonyzó deiktikus jelölése (az igei időjelekkel), ebben az esetben az idő részben szubjektívan konstruálódik;
- az idő jelölése az ige szemantikai szerkezetében, ez az inherens temporalitás: az ige időben történő folyamatot fejez ki.

A harmadik mód (az idő lehorgonyzó deiktikus jelölése) látszólag rendszeridegen. Azonban a pusztán formalitáson túl (minden, ami időt jelöl, szóba jön), látható, hogy a deiktikus idő nem különbözik teljes mértékben az inherens igei temporalitástól. Ha így lenne, nem

kapcsolódhatna a deiktikus igeidő episztemikus lehorgonyzással az ige inherens temporalitásához. Ez a kapcsolat erősen problematikus, és további kutatásokat kíván, amelyekről itt nem lesz szó (de lásd Az episztemikus lehorgonyzás című fejezetet).

A fenti négyféle időjelölés természetesen csak részben közös, elsősorban abban a tényben, hogy mindegyik valamilyen módon időt konceptualizál. A különbségek többfélék. Ezek közül kettő fontos az idő nyelvi leképezésének első megközelítéskor: a fogalmi leképezés explicitése (hozzáférhetősége) és a leképezéshez alkalmazott fogalom kognitív eredete (ezekhez lásd Langacker 1987, Grady 1999, Evans 2003).

A lexikális konceptualizáció teljes mértékben explicit, az ige inherens temporalitása teljes mértékben implicit. Ez azt jelenti, hogy a lexikális konceptualizáció a tudatos figyelem számára közvetlenül hozzáférhető fogalmakkal jelöli az idő fogalmát, pontosabban annak valamilyen aspektusát (például *múlt, holnap, év*). Az inherens igei temporalitás ezzel szemben a tudatos figyelem számára közvetlenül hozzáférhetetlen fogalmakkal jelöli az idő fogalmát (a *megy* ige közvetlenül, expliciten nem mondja ki, hogy időbeli folyamatról van szó).

A lexikális konceptualizáció nem magát az eredeti fogalmat alkalmazza, hanem más forrásfogalmakat az idő megnevezésére. Ilyen forrásfogalom a MOZGÁS és a TÉR (például *rohan az idő, közelít a tél*). Megjegyzendő, hogy a példák mondat szerkezetűek, amelyekben a metafora kiinduló eleme kérdéses: vajon az ige metaforizálja a főnevet vagy fordítva. Ezt a kérdést itt nyitva kell hagyni. Az inherens temporalitás nem más fogalommal jelölődik, az inherens temporalitás belső tapasztalat eredménye: a most-pontok sorának a (valamilyen) tapasztalata. Mivel az inherens temporalitás közvetlenül nem jelölődik, a jelölésének a konceptuális alapjait közvetett úton lehet megragadni. Összegezve a következők állapíthatók meg:

- a lexikális konceptualizáció közvetlen hozzáférésű, de nem az időfogalmat jelölő fogalmakkal operál;
- az inherens temporalitás közvetett hozzáférésű, de az időfogalmat jelölő fogalmakkal dolgozik.

Az inherens temporalitás megragadásának legismertebb és leginkább modellértékűnek tartható modellje Langacker igeszemantikája. Eszerint az ige a folyamatot elemi, pillanatnyi állapotok időbeli egymásra következésével reprezentálja (Langacker 1987). Az összetett (segédigés, igeneves) igealakok nyelvspecifikusan tartalmazzák a temporalitást, az episztemikus lehorgonyzás módjaival összefüggésben (vö. Pelyvás 2006, Mortelmans 2006, Cornillie 2006).

A nyelvben kifejezett idő mindig a beszélőtársak által megértett időt jelöli. A megértett idő különbözik a feldolgozó időtől. A feldolgozó idő az az idő, amely a nyelvi közlések megértéséhez, a mentális műveletek végrehajtásához szükséges (erről l. Langacker 2008a: 79).

A főntebb megnevezett három folyamat a következő volt: egy faág leng a szélben, egy macska megy a kerítés mellett, valaki becsuk egy ajtót. A megnevezett három folyamatot a nyelvben jellegzetesen ige fejezi ki: *leng, megy, becsuk*. De nem minden folyamatot fejezünk ki egyetlen igével. Egy időbeli folyamatot különböző sematikus nyelvi szerkezetekben lehet kifejezni a magyarban:

- egyszerű igével (például *esik, lát, van*),
- képzett ige,
- igekötő + ige,
- segédige + főnévi igenév szerkezettel (például *esni fog*),
- funkcióige vagy kopula + főnév vagy melléknév szerkezettel (például *döntést hoz*).

A folyamat jelölésének különböző típusai közötti különbség fokozat szerinti, nem éles. A folyamatot részletező körülírással is be lehet mutatni.

A folyamatot többféleképpen meg lehet konstruálni. A szekvenciális feldolgozás a folyamatot pillanatnyi állapotok egymásra következő sorában reprezentálja. Az összegző feldolgozás a folyamatot egészben, holisztikusan reprezentálja, úgy, hogy a folyamat összes pillanatnyi állapotát egyszerre, mintegy egymásra vetítve tartalmazza (Langacker 1987: 248kk). Az igenevek (*futni, futó, futva*) és az igéből képzett főnevek (*futás*) egy részének jelentése összegző jellegű feldolgozás eredménye.

3.2. A folyamat prototipikus kifejezése: az ige

A nyelvi szerkezetek fogalmi szerkezeteket reprezentálnak. Az ige időbeli folyamatot jelöl, másképpen fogalmazva: ige az a szó, amely időbeli folyamatot profilál, vagyis a folyamat időbeliségét helyezi előtérbe. Ebben a fejezetben az *ige* főnév az ige szótári alakját jelöli, a ragozott, lehorgonyzott ige jelölője az *igealak*. Az igével jelölt folyamat időben lezajló változás, valamely főnévvel jelölt entitás változása (vö. Givón 2001: 52).

Például:

- (3) jön, megy (ember, állat)
 fog, tol, nyom (ember)
 van, létezik (dolog)
 esik, gurul, folyik (tárgy)
 lát, hall (ember, állat)
 gondolkodik, emlékezik (ember)
 illatozik (virág)

Az ige a folyamatot részben egyetemes megismerési módok szerint, részben nyelvenként meghatározott módon jelöli. Az ige szemantikája, funkciói részletezésére vö. Hopper – Thompson (1985), Langacker (1987, 1991a), Givón (2001), Frawley (1992), Radden – Dirven (2007), Kiefer (2000). A megismerő ember a világ jelenségeinek feldolgozásakor és cselekvései során rengeteg különböző típusú folyamatot tapasztal, illetve hajt végre vagy lesz annak részese. Az igék a megismert és sematizált, kategorizált időbeli folyamatokat fejezik ki.

Az ige természetes nyelvi közege a mondat. A mondat valamilyen jelenetet (más szóval eseményt vagy helyzetet) fejez ki. Az ige a jelenetben résztvevő dolgok közötti időbeli viszonyt fejezi ki, mondattani szerepe ezért az állítmány. Az igével kifejezett állítmány a folyamat középpontba állításával a mondat szemantikai profilját adja meg. Ezek a konstrukciók folyamattípusok, eseménysémák. A jelenet vagy esemény és azon belül a folyamat mondatbeli fontosságát jelzi a központi, állítmányi szerep mellett az a megfigyelés, hogy két év körüli kisgyerekek a nyelvelsajátítás korai szakaszában egyedi

megnyilatkozásokat hoznak létre igék köré rendezve, igeszigeteket alkotva (Tomasello 2000, 2003).

Az ige összetett jelentésszerkezetben fejezi ki az adott időbeli folyamatot. Az ige jelentésszerkezetének alszerkezetei (összetevői) a következők:

- 1) a folyamat időszerkezete (inherens időbeliséggel),
- 2) a folyamat eseményszerkezete,
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege.

A három alszerkezet egyetemesen jelen van és funkcionál minden ige jelentésében. A közöttük lévő különbségek, illetve az egyes folyamatokra jellemző összetevők specifikus jellege és együttállása határozza meg egy-egy ige jelentését. A specifikációk és az együttállások általánosan a megismerés, közelebbről a konstruálás műveletei során alakulnak ki, és közösségi használatban konvencionálódnak. A hasonló együttállású jelentésszerkezetek (nyalábosan elrendeződő szemantikai összetevők) alkotnak szemantikai igecsoportokat (például mozgásigék, mentális igék, érzékelést jelentő igék, illetve nagyobb sematizáltsági és elvontsági szinten például a cselekvő, szenvedő, visszaható igék).

A *megy* ige elsődleges jelentése jelentésszerkezetének összetevői a következők:

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, folyamatos (megszakítatlan), közepes intenzitású, sematikus kezdő- és végpont nélküli,
- 2) a folyamat eseményszerkezete: járó mozgással, egyenes testtartással, saját akaratból és energiaforrásból végrehajtott helyváltoztató mozgás folyamata egy közepesen hosszú ösvényen,
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: egy elsődleges figura („valaki”), prototipikusan járó mozgással végrehajtott helyváltoztató mozgásra képes emberi lény, egy másodlagos figura („valahová”), az elsődleges figurától a folyamat kezdetén távoli térbeli hely, valamint egy másik, általában implicit másodlagos figura („valahol”), a helyváltoztató mozgás alátámasztási felülete.

A *megy* ige fenti rövid szemantikai jellemzése megfelel a *megy* ige által jelölt mozgás vizuális vagy saját testi tapasztalata fő tényezőinek. Az ige jelentésszerkezetének tényezőit a fejezet további egységei részletesen bemutatják. Az EMBERI HELYVÁLTOZTATÓ MOZGÁS fogalmának összetevőit különböző mértékben profilálják további igék: *vonul* (hosszú ideig, hosszú ösvényen), *lép* (rövid távon), *ballag* (kis intenzitással), *siet* (nagy intenzitással).

3.2.1. A prototipikus ige

Az igék rendszere kiemelkedően gazdag minden nyelvben, így a magyarban is. Az igék sokfélesége a folyamatok sokféleségéből ered. Mégis, az igék fajtáinak rendszere csak részlegesen felel meg a folyamatok egyetemes, objektíválható rendszerének, nincs minden megismerhető és elkülöníthető folyamatnak igei jelölője.

Az igék sokféleségében a prototipikus igékből érdemes kiindulni. A prototipikus igék olyan folyamatokat jelölnek, amelyek közvetlenül tapasztalhatók (észlelhetők), nagy gyakorisággal a mindennapi életben. Többféle prototipikus ige is megnevezhető, azaz többfajta ige típus is az ige kategóriájának középponti részében van. A prototipikus igék egyik csoportja fizikai tárgyra irányuló, KÉZZEL VÉGZETT CSELEKVÉST, TÁRGYMANIPULÁCIÓT fejez

ki (például: *fog, dob, tesz, rak, simogat*). A prototipikus igék egy másik csoportja MOZGÁST fejez ki (például: *mozog, megy, repül, fut, érkezik*). További prototipikus igék is elkülöníthetők.

A prototipikus igék az emberi megismerés számára könnyen és gyorsan feldolgozható folyamatokat fejeznek ki. Ilyen prototipikus folyamat az ember által más tárgyakon végrehajtott akaratlagos cselekvés, például a kézben tartás vagy a kézzel más tárgyon végrehajtott művelet. A néhány hónapos kisbaba fokozatosan megtanul fogni, az ember ösztönösen vagy tudatosan megtanul eszközökkel bánni, hangszeren játszik, szereteteit simogatja, anyagokat, tárgyakat alakít. Az emberi tevékenység egyik leggyakoribb összetevője a kézzel végrehajtott manipuláció. Ennek sokféle változatáról nagyon összetett és nagyon begyakorolt tudásunk van. Éppígy könnyen tapasztalható és fogalomként rögzíthető folyamat a mozgás. Az önmagára figyelő ember folyamatosan irányítja és ezzel egy időben érzékeli saját helyváltoztató mozgását vagy testének, testrészének helyváltoztató mozgását. Más fizikai tárgyak (testek) mozgását szintén közvetlenül tudja érzékeltetni: a környezetében lévő emberek vagy állatok saját akaratból és energiaforrásból eredő mozgását elsősorban látja a megismerő ember.

Ezeket a jelenségeket folyamatként dolgozza fel az emberi elme. A folyamat részeként érzékeli, hogy e jelenségek időben történnek (pillanatnyi állapotok sorában), időbeli folyamatuk többnyire körül van határolva. A folyamatnak eseményszerkezete van (például a kéz egyes részeinek mozgása egy tárgy megfogását eredményezi, egy test megváltoztatja a helyét), és mindez az elme figyelmi keretén belül résztvevők közötti viszonyban történik (a kéz és a megfogott tárgy vagy a test és a környezete konstruált viszonyában). A folyamat e három alszerkezete (összetevője) minden ige jelentésszerkezetében megvan.

A két példaként hozott fogalom (a TÁRGYMANIPULÁCIÓ és a MOZGÁS) mindegyike több különböző igével kifejezhető, vagyis több különböző nézőpontból megkonstruálható. Közös bennük az, hogy mindegyik ige valós résztvevőkkel fejez ki valamilyen cselekvést, energiával kapcsolatos eseményt, amely változást eredményez, időben körülhatárolt folyamatként. Fontos különbség a két fogalmat kifejező igék között, hogy a KÉZMANIPULÁCIÓT kifejező igék tranzitívak, tehát az egyik résztvevő akaratlagos cselekvése közvetlenül, fizikailag a másakra irányul, míg a MOZGÁS esetén az igék intranszítívak, tehát az egyik résztvevő akaratlagos cselekvése a másikkal viszonyítva történik.

A prototipikus ige általános jellemzői a következők (Langacker 1987, 2008):

- energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több résztvevő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár,
- egy folyamatot elsődlegesen időben fejez ki,
- a folyamatot időben meghatározott módon fejezi ki,
- egy folyamat térbeli helyét csak meghatározatlanul vagy sematikus jelöléssel, egy folyamat térbeli helye a résztvevők elhelyezkedésétől függ,
- a résztvevők az ige szemantikai szerkezetében sematikus figurák, meghatározható, prototipikus dolgok.

A két prototipikus ige csoport egy-egy tagja rövid szemantikai leírása a következő. A *fog* prototipikus ige. Jelentésszerkezete a következő.

- (4) A segéd a madarat fogta, a kutató pedig meggyűrűzte.

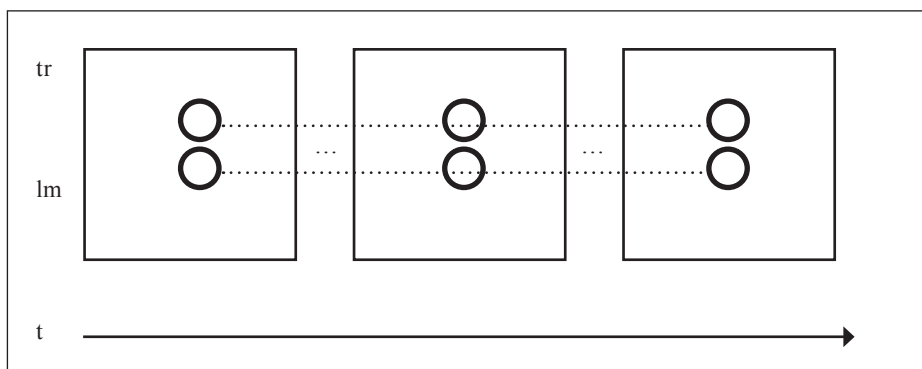
A *fog* ige elsődleges jelentésének jelentésszerkezete két résztvevő időbeli viszonyát fejezi ki (a résztvevőket a két karika jelöli az ábrán). Az egyik résztvevő a fogás, a cselekvés végrehajtója (a *segéd*, ezt jelöli a felső karika), a másik résztvevő a fogás tárgya, elszenvedője (a *madár*, ezt jelöli a másik karika).

Az ige a folyamatot elemi, pillanatnyi állapotok időben egymásra következésével reprezentálja. A 2. ábra három elemi állapotot mutat be a lehetséges sok közül: a kezdőt, egy közbülsőt, és a befejező pillanatnyi állapotot, mindegyiket egy-egy négyszögben. A teljes szerkezet ábráin belüli négyszögek kognitív tartományok, amelyek egy-egy pillanatnyi állapotot reprezentálnak, és amelyek az igék esetében azonosak a teljes jelentésszerkezetben. Az időt a pillanatnyi állapotok belső ábrái alatti vízszintes nyíl jelöli.

A folyamat eseményszerkezete minden ige esetében specifikus, több általános tényezővel. A *fog* ige eseményszerkezetének fő része a kézzel fogás. Az eseményszerkezetben nem profilálódik a kezdőpont (a megragadás) és a végpont (az elengedés).

Az 1. ábra a *fog* ige jelentésszerkezetét (komplex mátrixát) ábrázolja.

1. ábra. A *fog* ige sematikus jelentésábrája³

Az *érkezik* ige a körülhatárolt térhez vagy térbe jutást időbeli folyamatként fejezi ki, két résztvevő viszonyában, térben és időben körülhatárolt módon. Mind a résztvevőket, mind a térbeli viszonyokat sematikususan tartalmazza, míg az eseményszerkezetet részletesen jelöli.

(5) A legtöbb bevándorló a XX. században érkezett a faluba.

Az *érkezik* ige elsődleges jelentésének jelentésszerkezete két résztvevő térben változó időbeli viszonyát fejezi ki (a résztvevőket a két karika jelöli az ábrán). Az egyik résztvevő a térbeli mozgás, a cselekvés végrehajtója (a *bevándorló*, ezt jelöli a kisebb karika), a másik résztvevő az a körülhatárolt tér, ahová a mozgás végrehajtója eljut vagy bejut (a *falu*, ezt jelöli a nagyobb karika).

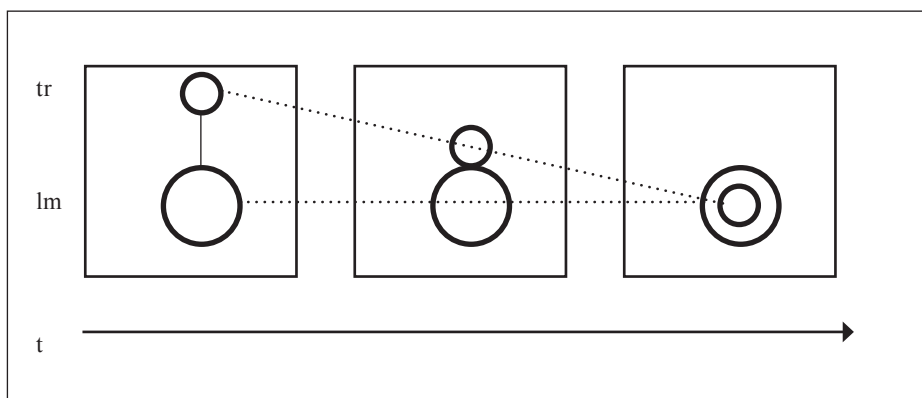
³ Az ábra Langacker (1987: 245) alapján készült. Hangsúlyozandó, hogy az ábra, miképp a többi ábra is, erősen sematikus, csak az ige jelentésszerkezetének fő elemeit tartalmazza, az alszerkezetek specifikus jellemzőit nem.

Az ige a folyamatot elemi, pillanatnyi állapotok időben egymásra következésével reprezentálja. A 2. ábra három elemi állapotot mutat be a lehetséges sok közül: a kezdőt, egy közbülsőt, és a befejező pillanatnyi állapotot, mindegyiket egy-egy négyzetben. A teljes szerkezet ábráin belüli négyzetek kognitív tartományok, amelyek egy-egy pillanatnyi állapotot reprezentálnak, és amelyek az igék esetében azonosak a teljes jelentésszerkezetben. Az időt a pillanatnyi állapotok belső ábrái alatti vízszintes nyíl jelöli.

A folyamat eseményszerkezete minden ige esetében specifikus, több általános tényezővel. Az *érkezik* ige eseményszerkezetének része a sematikus kezdő- és végpont térben, a végpont elérése néhány helyváltoztatató mozgással, például járó lépéssel.

A 2. ábra az *érkezik* ige jelentésszerkezetét (komplex mátrixát) ábrázolja.

2. ábra. Az *érkezik* ige sematikus jelentésábrája (l. Langacker 1987: 245)

Az *érkezik* ige a körülhatárolt térbe jutást időbeli folyamatként fejezi ki, két résztvevő viszonyában, térben és időben körülhatárolt módon. Mind a résztvevőket, mind a térbeli viszonyokat sematikusán tartalmazza, míg az eseményszerkezetet részletesen jelöli.

3.2.2. Az ige jelentésének alszerkezetei

Az eddigieknek megfelelően az ige jelentése több alszerkezetből (összetevőből) álló szemantikai szerkezet. Az alszerkezetek (összetevők) a következők:

- a temporális viszony, a folyamat, az ige inherens ideje,
- a folyamat eseményszerkezete,
- a figurák (résztvevők).

Az egyik alszerkezet a temporális viszony, a folyamat időszerkezete. A másik a folyamat belső szerkezete, az eseményszerkezet. A harmadik alszerkezet egy vagy jellemzően több szereplő, amely szereplők viszonya időben változva képeződik le.

Az alszerkezetek magában az igében nem jelölődnek egyenként, nincs külön jelölőjük. Megjegyzendő, hogy a morfológiailag jelölt igeidő nem azonos az ige inherens idejével, az igei eseményszerkezet nem azonos teljes mértékben a mondat mint jelenet eseményszerkezetével, a főnévvel, névmással vagy személyraggal, személyjellel jelölt mondatbeli résztvevő nem azonos az ige valamelyik sematikus figurájával.

A három alszerkezet szemantikai megléte az ige funkcionálásából vezethető le. Az alszerkezetek sematikusak, amelyeket az adott mondat vagy szöveg valamely eleme ki tud dolgozni, szemantikailag részletezni. Például az ige időbeliségét, annak egy elemét nyíltan kidolgozhatják módosítók (*gyorsan megy, hevesen leng*), eseményszerkezetét kidolgozhatja szövegbeli részletezés (ilyen a történetelbeszélés), a figurákat kidolgozza a mondatbeli alany, tárgy, határozó főnévvel, névmással vagy személyraggal, személyjellel (*megy valaki – macska megy a kerítés mellett*).

3.2.2.1. Az ige inherens időbelisége

Az időbeliség (temporalitás), a folyamat jelleg az ige jelentésszerkezetének fő összetevője. Az ige a két vagy több résztvevő egymáshoz való viszonyát temporálisan, időben fejezi ki. Magát az időbeli viszonyt, a folyamatot vagy az eseményt az ige szemantikai szerkezete tartalmazza.

Az ige szemantikai szerkezetében leképezett idő kiinduló értelmezése a következő: lineáris, megszakítatlan, tagolatlan, kezdő- és végpont nélküli idő. Ezt az időfolyamatot tagolják profilálásokkal az egyes igék időszerkezetei: sematikus kezdő- és végpontokkal, a kettő közötti részekre osztással. Ebbe épül be vagy erre épül rá a deiktikus igeidő, elsődlegesen a beszélői jelen idő, lehorgonyzó műveletekkel.

Az elme a jelenségeket a fogalmi feldolgozás (konstruálás) során valamilyen módon letapogatja (szkenneli). A letapogatás egyik változata az időbeli ösvényen végighaladó on-line művelet, amely a folyamatot egymásra következő pillanatnyi állapotok időben egymásra következő soraként dolgozza fel (l. Langacker 1987: 248–253). Az egymásra következő pillanatnyi állapotok időbeli feldolgozása a szekvenciális letapogatás vagy szekvenciális feldolgozás. A szekvenciális letapogatás az időfolyamat fogalmi és szemantikai alapszerkezete. Ez az alapszerkezet egyetemes, független az időszerkezet tagolódásától; a tagolódás éppen a szekvenciális letapogatásra épül.

A folyamat az ige szemantikájában állapotok sorozata, amely állapotok egymásra következően mutatnak be egy folyamatot. Az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva (Langacker 1987: 248kk). A prototipikusan két sematikus figura pillanatnyi viszonya a konfiguráció az ige jelentésszerkezetében (l. a 1. és 2. ábrát). Az állapotok egymásra következőzése az időhöz viszonyítva válik temporálissá. Az időhöz viszonyított állapotszekvencialitást jelöli az ige. Az ige egy folyamatot profilál, amelyhez a relációk létrehozásának és a szekvencialitás feldolgozásának kognitív képessége szükséges. A szekvenciális letapogatás, az egymásra következőzésen alapuló feldolgozás a filmkockák elemi állapotaiból összeálló folyamat feldolgozásával jellemezhető.

Az időbeli viszony temporális, szekvenciális, folyamat jellegű összetevői általában részletes kidolgozást kapnak az ige eseményszerkezetében. Az időbeli viszony nem azonos a mondatbeli deiktikus igeidővel.

A két résztvevő közötti folyamat, a *fog* és az *érkezik* igében reprezentált temporális viszony a következőképpen jellemezhető: az elsődleges figurával képviselt cselekvő időben végrehajtott, szemantikailag elemi állapotok egymásutánjában leképezett mozgás révén a másodlagos figurával képviselt körülhatárolt térbe jut.

Megkülönböztetendő a megértett idő és a feldolgozó idő. A megértett idő a konstruálás tárgya, az ige inherens időbelisége, a feldolgozó idő a konstruálás közege, a diskur-

zust létrehozó vagy megértő ember mentális műveleteinek önmaga által megfigyelt időbelisége. A megértett idő az ige által jelölt folyamat valós mérhető ideje. A feldolgozó idő általában nagyon rövid, lehet törtmásodperc, a megértett idő jóval hosszabb is lehet. A megértett és feldolgozó idő közötti viszony fontos. A (6) példában az igen rövid idő alatt lezajló valós folyamat (tüsszentés) igével jelölt időbelisége is igen rövid, és ez a rövidség nagyjából megfelel a feldolgozó időnek. A (7) példában a hosszú ideig, például az egy óráig tartó folyamat igével jelölt időbelisége is hosszú, a például egy óraként megértett időt törtmásodperc alatt szkennelni végig a konceptualizáló (Langacker 2008a: 79 példája):

- (6) Zsuzsa nagyot tüsszentett.
- (7) A menet lassan vonult végig a városon.

Az ige jelentésszerkezetének időbeli alszerkezete, a temporalitás nagy változatosságot mutat szintén. A következő tényezők különítendőek el:

- tartam (hosszúság és rövidség),
- kezdő- és végpont,
- intenzitás.

A különböző folyamatok konstruálódhatnak hosszúság és rövidség szerint. Időben rövid folyamatot jelöl például a *tör, ugrik, ejt* ige. Időben hosszú folyamatot jelöl például a *van, dolgozik, olvas, megy, lóg* ('fizikai tárgy egy pontjánál fel van függesztve') ige. A hosszúság – rövidség skálán vannak szélső értékben rövid igék (ilyenek mozzanatos igék, például *tüsszent*), és szélső értékben hosszú igék (ilyenek a létezésre vonatkozó igék, például *van*).

Az abszolút rövid folyamatot tartalmazó igék közé tartoznak a mozzanatos igék, amelyek nem csak rövidek folyamatukban, hanem egy többször megisméltődhető eseménynek egyetlen elemét képezik le (például *roppan*, de *ropog*). Az abszolút rövid folyamat tehát más konstruálásokban ismétlődhet (ilyenek a gyakorító tartalmú igék, például *villog*, de *villan*).

Egyes igék folyamatleképezésében van időbeli kezdő- és végpont, más igékben nincsen. Kezdőpontot tartalmazó ige például az *indul, elindul*, végpontot tartalmazó ige például a *lesik, elolvas*. Nincsen kezdő- és végpont például az *esik* (az eső), *olvas* igékben. Az időbeli kezdő- és végpont az ige jelentésszerkezetében mindig sematikus, tehát az ige jelöli, hogy a folyamat valamikor elkezdődik és befejeződik, de hogy ez a beszéd-időhöz képest mikor történik meg, azt az ige nem tartalmazza. Az időbeli kezdő- és végpont jelensége összefügg a közvetlen és általános hatókörrel (1. a 7.1. fejezetet).

A folyamat intenzitása szintén tényezője az ige jelentésszerkezetének. A folyamat gyors, nem pillanatnyi, és intenzív, ha az adott időtartam alatt a folyamat során sok részesemény történik. Például egyes mozgásigék esetén a mozgó dolog rövid idő alatt nagy távolságot tesz meg (*suhan*), ezért intenzívebb, szemben az átlagos gyorsaságot jelölő igékkel (*megy*). A kevesebb részeseményt tartalmazó igék (*sétál*) kevésbé intenzív tartalmúak. Semleges intenzitású a *dolgozik*, alacsony intenzitású a *dolgozgat*, és magas intenzitású a *hajt* 'erősen dolgozik' jelentésben.

3.2.2.2. Az ige eseményszerkezete

A mondatok jeleneteket fejeznek ki. Ahogy az 1.1. fejezetben szó volt róla, a világ jelenségeit sematikus fogalmi szerkezetekben dolgozza fel és tartja számon az ember. A jelenetek résztvevői közötti időbeli viszonyok eseményszerkezetei az eseménysémák specifikus megvalósulásai. Az igei eseményszerkezet a folyamat tényleges megvalósulási elemeiből, az egymást követő elemi állapotok változási, átalakulási jellemzőiből, a folyamat nagyobb jellegzetes részeiből áll.

Az eseményszerkezet különböző elvontsági szinteken érvényesül. A legspecifikusabb szinten minden igenek saját eseményszerkezete van. A közepesen elvont eseményszerkezeti típusokba tartozik például a tárgymanipulációval végrehajtott aktív cselekvés, a létezésigék, a birtoklásigék, a mentális igék, az érzékelést jelentő igék, a mozgásigék. A legelvontabb szinten a cselekvés, a passzív (nem másra irányuló) folyamat és az állapot a három nagy eseménytípus, nagyfokú változatossággal és éles határok nélkül.

A legelvontabb szinten a három eseménytípus (cselekvés, passzív folyamat és állapot) nagyon eltérő eseményszerkezeteket is tartalmaznak, a családi hasonlóság elve alapján. Ezt a három típust az eseményszerkezet mellett az idő és a résztvevők jellege is nagymértékben meghatározza.

A legspecifikusabb, azaz legkevésbé elvont szintű eseményszerkezet önállósul leginkább az ige másik két alszerkezetének, az időbeliségnek és a sematikus figuráknak a jellemzőitől. Például a *megy* ige a MOZGÁS eseményséma egyik prototipikus megvalósulása. A *megy* ige eseményszerkezete: járással, egyenes testtartással végrehajtott, jellegzetesen egyenes vonalú vagy hirtelen irányváltástól mentes helyváltoztató mozgást fejez ki, meghatározott sebességtartományban (kb. 4 km/h), szilárd alátámasztási felületen, amelyet a mozgó élőlény saját akaratból és energiaforrásból hajt végre. Maga az ige eseményszerkezete nem tartalmazza ennek a mozgásnak sem a térbeli kezdőpontját, sem a térbeli végpontját.

Közepesen elvont eseményszerkezeti sémák többek között a következők.

MOZGÁS: egy fizikai test a térbeli helyét megváltoztatja, saját vagy idegen erőforrás hatására (*mozog, száll, esik*).

ÖNMOZGÁS: egy fizikai test a térbeli helyét megváltoztatja saját energiaforrásból és (prototipikusan) saját akaratból.

OKOZOTT MOZGÁS: egy fizikai test a térbeli helyét megváltoztatja idegen erőforrás hatására (*dob, lök*).

TOVÁBBÍTÁS: egy cselekvő egy fizikai testet mozgat egyik helyről a másikra (*hoz, ad*).

TÁRGYMANIPULÁCIÓ: ember kézzel fizikai tárgyat mozgat, átalakít, használ (*tart, fog, vág*).

BIRTOKLÁS: egy entitás (prototipikusan emberi lény) birtokol egy másik entitást (prototipikusan fizikai tárgyat) (*van vmije*).

MENTÁLIS FOLYAMAT: valamire irányuló mentális figyelmi állapot, vagy mentális állapot megváltozása (*gondol, tud*).

ÉRZÉKELÉS: élőlény (prototipikusan emberi lény) valamely tárgyat, folyamatot érzékszervvel felfog és mentálisan feldolgoz (*lát, hall*).

ÉRZELEM: valamely élőlény (prototipikusan emberi lény) valamilyen érzelmi állapotban van, és erről tud (*örül, szomorkodik*).

LÉTEZÉS: entitás dologként való időtartamban meglétét emberi szemlélő, megismerő megkonstruálja önmaga számára, meglétét megismerő folyamatban feldolgozza és állítja (be tud róla számolni) (*van, létezik*).

VALAHOL LÉTEZÉS: valamely entitás, dolog (prototipikusan fizikai tárgy) létezik és térben elhelyezkedik (*van vhol*).

VALAHOGY LÉTEZÉS: valamely entitás, dolog (prototipikusan emberi lény) létezik és minősítődik (*okos [van], boldog [van]*).

Az eseményszerkezet lehet tagolt (heterogén), tagoltsága lehet összetettség alszerkezetekkel, vagy ismétlődő elemekkel. Az eseményszerkezet lehet tagolatlan (homogén).

3.2.2.3. Az ige sematikus figurái

Az ige jelentése relációs szerkezetű: a jelölt folyamatbeli két vagy több résztvevő viszonyának temporális feldolgozása. Ez a viszony a konstruálás eredménye, az emberi megismerés hozza létre. A prototipikus ige jelentésszerkezetében két résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki (Langacker 1987: 267–271). A két résztvevő sematikus, alszerkezetként jelenik meg a teljes jelentésszerkezetben. A sematikus résztvevők figurák az ige jelentésszerkezetében. A figurák rendszere adja az ige argumentumszerkezetét. A magyar nyelvre vonatkozóan strukturális keretben I. Kenesei szerk. (2000), Csirmaz (2008), Németh T. (2008), Maleczki (2008). Az első kognitív szemantikai megközelítéseket Kothencz (2007, 2011, 2012) dolgozta ki.

A figura olyan dolgot jelöl, amely csak sematikus, tehát csak legalapvetőbb tulajdonságaiban kap fogalmi képviseletet az ige jelentésében. Az alábbi igék után a névmások nevezik meg sematikus a figurákat.

- (8) esik – valami
 van – valami
 van – valami, valahol
 törik – valami
 tör – valaki, valamit
 fut – valaki, valahová, valahonnan
 olvas – valaki, valamit
 ül – valaki, valamin, valahol
 megy – valaki, valahová
 kinyit – valaki, valamit

A figura dologként vagy dologszerűként konceptualizált entitás, főképp fizikai tárgy, „elvon” tárgy, hely, idő. Sematikus: VALAKI, VALAMI, VALAHOL, VALAMIKOR. A figurák egymáshoz és az eseményszerkezethez viszonyulnak, sematikus szemantikai tartalmukat a figura dologfogalmában ezek a viszonyok profilálják.

A sematikus figurák nem azonos szerepűek és jelentőségűek az ige jelentésszerkezetében. A figurák közötti viszony aszimmetrikus (Langacker 1987: 267kk). Az ige jelentésszerkezetében az egyik résztvevő az elsődleges figura (a trajektor; jele tr) és egy vagy több másik résztvevő, a másodlagos figura (a landmark, jele lm) viszonyának temporális feldolgozása. A figura a mondat által kifejezett jelenetben kidolgozott résztvevő vagy körülményjelölő. Az elsődleges figurát állítja az ige a figyelem középpontjába, míg a másodlagos figurák az elsődlegeshez képest másodlagos viszonyítási fogalmak az ige jelentésszerkezetében. A trajektor, vagyis az elsődleges figura a figyelem előterébe kerül a beszélő figyelemirányítása révén, míg a landmark vagy landmarkok, a másodlagos

figurák a trajektor viszonyítási fogalmai, azok az előhívott fogalmak a konstruálásban, amelyekhez képest kerül előtérbe a trajektor. A trajektor az, ami valamihez képest előtérbe kerül és e viszonyban határozható meg, a landmark kategóriájával együtt funkcionál. A landmark az, amihez képest valami más az előtérbe kerül és meghatározható.

Például a *belép* ige jelentésszerkezetében résztvevő a VALAKI és a VALAHOVÁ, szemantikai tartalommal. A VALAKI sematikus jelentése itt a következőket tartalmazza: cselekvő (prototipikusan emberi lény), aki saját akaratból és energiaforrásból végrehajtott helyváltoztató mozgásra képes. Ezt a résztvevőt az ige jelentésszerkezetében az elsődleges figura, a trajektor reprezentálja. A VALAHOVÁ sematikus jelentése itt a következőket tartalmazza: körülhatárolt tér, térbeli hely, amelynek határa egy ponton átjárható, és amelybe más dolgok, például emberi lények bemehetnek, elhelyezkedhetnek. Ezt a résztvevőt az ige jelentésszerkezetében a másodlagos figura, a landmark reprezentálja. A két résztvevő közül a figyelem a humán cselekvőre irányul, ez a feltűnőbb, ez lesz az elsődleges figura.

Egy ige jelentésszerkezetében több landmark is lehetséges. Ezek közül az egyik az elsődleges landmark, jellegzetesen a grammatikai tárgy (*ad valaki valamit, valakinek, valamiért, valahol*) vagy a legfontosabb határozó (*fut valaki valahová, valahonnan, valahol, valamiért*). Az elsődleges landmark nagyobb mértékben a figyelem előtérében áll, mint a többi landmark. Az igehez tartozó figurák száma változó. Egyes igeekhez jellegzetesen két vagy három figura tartozik (*fog valaki valamit, ad valaki valamit valakinek*). Ezek az igeek többnyire tranzitív viszonyt fejeznek ki. Más igeekhez még több figura, még több landmark tartozhat (*megy valaki valahol, valahová, valahonnan, valamiért*). Ilyen az intranszitiv igeek egy része, például a mozgásigék.

A sematikus figurák nagymértékben hozzájárulnak a mondat jelentésének és grammatikai konstrukciójának jellegzetességeihez. A trajektor és a landmark(ok) viszonya szorosan összefügg az ige eseményszerkezetével, nincsen ilyen szoros kapcsolata viszont az ige időszerkezetével. A trajektor és a landmark(ok) viszonya, illetve a landmarkok fogalmi tartománya hozzájárul a mondatípusok elkülönüléséhez és funkcionálásához. A trajektor és a landmark prototipikus eseteit az alábbiak jellemzik.

A prototipikus elsődleges figura, a trajektor a mondatbeli kidolgozásban jellegzetesen cselekvő (élő, emberi ágens), amely cselekvőnek a cselekvése valaki vagy valami másra vagy önmagára irányul, vagy közvetlenül nem irányul más entitásra.

- (9) a. A fiú_{TR} megölelte Zsófit.
 b. A tanár_{TR} becsukta az ablakot.
 c. Anya_{TR} elment.

A prototipikus elsődleges figura (trajektor) potenciálisan erős résztvevő, energia forrása a mondatbeli jelenetben, érintett és egyedített a jelenetben, cselekvése akaratú eredetű. Az elsődleges figura (trajektor) referenciapont (kiindulópont) a mondatbeli jelenetben, mert valamilyen okból könnyen hozzáférhető mentálisan a nyelvi interakcióban résztvevők számára. A trajektor cselekvő (ágens) szerepe nem kizárólagos, a trajektor lehet olyan figura, amely átél valamilyen állapotot vagy érzést, vagy valamilyen helyzetben van.

- (10) a. Jóska_{TR} szereti Krisztát.
 b. A fűrés_{TR} a kamrában van.

A másodlagos figura (landmark) a trajektornál is nagyobb változatosságot mutat. A prototipikus landmark potenciálisan gyengébb vagy gyenge résztvevő (a trajektorhoz képest), nem nyilvánul meg akarati cselekvéssel, különböző mértékben érintett és egyedített a jelenetben. A landmarknak több jellegzetes típusa van, és e típusoknak különböző tipikus együttállásaik. A landmarkoknak csak néhány típusát említjük itt.

Az egyik fajta landmark az a figura, amelyre a trajektor cselekvése közvetlenül irányul. Ez a landmark elszenvedi a másik figura cselekvését, ez az elszenvedő (páciens).

- (11) A lakatos alig tudta a zárat_{LM} kinyitni.

A másik fajta landmark az a figura, amelyre a trajektor nem közvetlenül irányul, amelylyel a trajektor valamilyen közvetlen, de nem tranzitív viszonyban áll.

- (12) a. Az ünnepeltnek_{LM} átadta a díjat az igazgató.
 b. A szomszédnak_{LM} négy lánya van.
 c. Katira_{LM} várok.
 d. A kamrában_{LM} van a fűrész.

A harmadik fajta landmark az inherens figura, amely elsősorban a trajektor fizikai vagy metaforikus helyét és idejét képezi le, legtöbbször kidolgozatlan, bennfoglalt (implicit) formában.

- (13) János minden nap fut.

(13)-ban a futás helye (valamilyen alátámasztási felület: földfelszín, járda, sportpálya), valamint ideje (meghatározott napszakban és időtartamban) nincsen kidolgozva, azok a világról való általános tapasztalatok, valamint János szokásainak az ismerete alapján aktiválhatók. A kifejtett változat ritkábban használatos:

- (14) János minden nap délután öttől hatig fut a háztömb körül.

Ebbe a harmadik csoportba tartoznak azok az igék, amelyeknek a figuráik részben vagy teljesen kidolgozhatatlanok.

- (15) a. Alkonyodik.
 b. Villámlik.

A figurák lehetnek a prototipikus változatok metaforikus vagy metonimikus kiterjesztései.

- (16) a. A szél becsukta az ablakot.
 b. Zsuzsi becsukta az összes ablakot a számítógépen.
 c. Az egész Toldi a fejében van.
 d. Az egész ház összeszaladt a zajra.

(16a)-ban a *szél* metaforizáció révén funkcionál cselekvő trajektorként, (16b)-ben az *ablakot* metaforizáció révén elszenvedő landmarkként, (16c)-ben a *fejében* metaforizáció révén landmarkként, (16d)-ben az *egész ház* metonimizáció révén cselekvő trajektorként.

A figurák elsődlegesen az okozást (és annak metaforikus kiterjesztéseit) tartalmazó mondatokban az erődinamika rendszerében is egymáshoz viszonyulnak (vö. Talmy 2000). Az energiaátvitel szerinti különböző változatokat az erődinamika rendszere képezi le szemantikailag. A két egymásra ható figura egyike az agonista, a fokális erőforrás (például amelyet a trajektor reprezentál egy tranzitív igében: *dob*), a másik az antagonista, az agonistával szemben álló erő (például a landmark reprezentál ugyanabban a tranzitív igében):

(17) A kislfiú eldobta a labdát.

A figurák hierarchiája több tényező mentén valósul meg. Az egyik a figyelem előterében állás (profilálódás), amely a trajektortól halad a landmarkok felé, azon belül a tárgyi > részes > egyéb hierarchiában.

A prototipikus trajektor sematikus tartalma szerint cselekvő ember (humán ágens), amely jellegéből eredően a figyelem középpontjába kerül, mert könnyen azonosítható, egyedített, és saját akaratból cselekszik, és amelyet a grammatikai alany jelöl és dolgoz ki. A prototipikus landmark sematikus tartalma szerint dolog, fizikai tárgy, amelyre az ágens cselekvése közvetlenül irányul, szintén egyedített, és amelyet a grammatikai tárgy jelöl és dolgoz ki. A prototipikus landmarkot kifejezheti a dativus (részes eset), és néhány más határozóragos eset is.

A másik tényező a landmark kötelező volta, vonzatként kötelező kidolgozása a mondatban (főnévvel, névmással vagy Ø főnévvel + igei inflexióval, a megértett beszédhelyzetben). A figurák két típusa különíthető el, a résztvevők és a körülményjelölők (vö. Langacker 1990: 343). A résztvevő figura általában kisebb és mozgékonyabb, vagyis térben körülhatárolt és mozgatható. A résztvevő figurák egymásra hatva cselekednek vagy részesei a jelenetnek. A résztvevő figurák kötelező bővítmenyi kidolgozása többféle módon valósul meg, valamint kötelező voltuk mértéke eltérő. Egyrészt minél nagyobb mértékben, minél több tulajdonságában résztvevő a figura az ige (és így a mondat) jelentésszerkezetében, annál inkább szükséges a fogalmi és szemantikai kidolgozása. Ez a kidolgozás megtörténhet előzetes aktiválással az adott szöveg egy korábbi részében, vagy a megértett beszédhelyzet (szövegvilág) beszélőtársak általi kialakítása során impliciten is. A kötelező bővítmeny az igével együtt egység státust alkot, melyben a kötelezőség fokozat kérdése.

Másrészt a folyamat valamely körülményét kifejező landmark kidolgozása (vagyis az ige egyik alszerkezetének főnévi szerkezettel való jelölése) gyakran kevésbé szükséges, mert az általa jelölendő körülményeket az episztemikus lehorgonyzás megvalósulásai, pragmatikai vagy egyéb tényezők a mindenkori szöveg más részleteiben kifejezik.

A körülményfigura (körülményt kifejező figura) állandó, rögzített tényező, a jelenetnek magától értetődő része (ilyen például a folyamat ideje és helye). A résztvevő figurák jól körülhatárolt és egyedített dolgok, a körülményfigurák nem egyedített dolgok. A résztvevő figurákat általában az alanyi, tárgyi és dativusi, valamint általánosan helyviszonyt kifejező esetragos főnevek dolgozzák ki, ezek szemantikailag autonóm szerkezeti tagok (megértésükhöz nem szükséges más fogalom előhívása), egy függő alaptagot dolgoznak ki, a mondatbeli ige nominális kiegészítői. A körülményjelölő figurákat a tag-

mondat szintű hely- és idő- és egyéb határozók dolgozzák ki. Ezek a határozók választhatók és eléggé periférikusak, konceptuálisan függnnek a tagmondat többi részétől, a tagmondat szerveződésének teljes szintjén módosítók (szemantikailag függő szerkezeti tagok, amelyet kidolgoz egy autonóm alaptag).

Nem minden főnévi elem résztvevő a mondatban. A résztvevő figurák és a körülményjelölő figurák csoportja nem különül el élesen egymástól. A résztvevők a körülmények kijelölte keretben részesei a jelenetnek.

A landmarkok fogalmi tartományai további jellegzetességeket mutatnak. A landmarkokat mint az ige bővítményeit a magyar nyelvben esetragos, névutós főnevekkel, határozószókkal lehet kifejezni. Az egyes esetragok többnyire polyszémek, több jelentésük van, illetve több esetrag főnévvel kidolgozva ugyanazt az elvontabb fogalmi tartalmat, elsődlegesen valamilyen térviszonyt vagy annak metaforikus kiterjesztését fejezik ki. A (18)-ban a *megy* ige mindegyik határozóragos főnévi bővítménye a VALAHOVÁ (ÖSVÉNY VÉGPONTJA, CÉL) fogalmi tartalmú landmarkot dolgozza ki.

- (18) a. Ági a zöldségeshez megy.
 b. Ági a boltba megy.
 c. Ági a sarokig megy.

A figurák, és azon belül a landmarkok együttállásai tipikus mintákban valósulnak meg. Két alaptípus különíthető el. Mindkettőben egyértelmű a trajektor elsődleges volta, ugyanakkor a landmarkok trajektorhoz és egymáshoz való viszonya eltérő. Az egyikben a landmarkok szemantikai tartománya tágabb és variábilisabb, mint a másiké. Emellett az egyes lehetséges landmarkok között nincs nagy hierarchikus megoszlás, egyik landmark sem emelkedik ki (profilálódik), alapbeállításban elkülönülve a többitől. Ennek a típusnak a példája a *megy* ige (19). A másik típusban a landmarkok viszonya hierarchikusabb: a tárgyi bővítmény szerepű figura a többitől előtérbe kerülve kötelezően profilálódik, az kerül az alanyi utáni legfontosabb helyre a figurák rendjében, a többi landmark a háttérbe kerül, inkább körülményt fejez ki, kevésbé résztvevő. Ennek a típusnak a példája a *fog* ige (20).

- (19) *megy* (mozgás)
 tr: valaki
 lm: a) térviszony: valaminek, valamiben, valamibe, valamin, valamire, valaminél, valamihez, valamеддig (sematikus térviszony: valahová, valahol, valahonnan); b) egyéb viszony: valamiért, valamivel, valakivel
- (20) *fog* (tárgymanipuláció)
 tr: valaki
 lm: a) közvetlen irányulás: valamit, valakit; b) nem közvetlen irányulás: valakinek, valamiben, valamiből, valamin, valaminél, valamеддig, valamiként, valamivel, valamiért

Az ige jelentésszerkezetének sematikus figurái az ige mondatbeli bővítményeinek sematikus helyei. A bővítményt megnevező főnév, névmás vagy személyrag szemantikailag kidolgozza a sematikus figurát. (Az ige sematikus figuráinak további szerepét l. Az ige összetett jelentésszerkezte c. 3.2.3. részben.)

Az igék a mondatban szemantikai szerepeket fejeznek ki. Ezek a szerepek a mondatban megkonstruált jelenet szerinti szerepek, amelyek a mindennapi tapasztalatokon, ismereteken alapulnak, és absztrakció, sematizáció eredményei. A megismerésben archetipikus szerepek alakultak ki, amelyek az ige résztvevő figuráinak típusai. A szemantikai szerepek nem alkotnak zárt és kimeríthető rendszert. A leggyakoribb és legfontosabb archetipikus szemantikai szerepek a trajektor és a landmark leggyakoribb és letpikusabb megvalósulásai.

A prototipikus cselekvő (ágens, AG) személy, saját akaratból energiaátvitellel fizikai cselekedetet hajt végre egy rajta kívül álló fizikai tárgyon.

(21) A portás_{AG} kinyitotta a kaput.

A prototipikus elszenvető (páciens, PAT) fizikai tárgy, amely egy rajta kívül álló cselekvő által közvetített energiát felfogja, és ezáltal az állapotában változás megy végbe. Az elszenvető a cselekvő ellentéte.

(22) A portás kinyitotta a kaput_{PAT}.

A prototipikus átélő (experiens, EXP) személy, aki valamely érzelmi vagy elméleti állapotban van vagy ilyen tevékenységet végez.

(23) Kevés gyerek_{EXP} szereti a spenótot.

A prototipikus kedvezményezett (beneficiens, BEN) személy, aki egy másik személytől származó juttatásban részesül, a juttatás végpontja, célja.

(24) Az ünnepelt a közelben álló lánynak_{BEN} adta a virágcsokrot.

A prototipikus téma (TEM) dolog, amely valamilyen állapotban vagy helyzetben van, vagy valamilyen állapotba vagy helyzetbe kerül.

(25) A Duna_{TEM} hosszú folyó.

Az archetipikus szerepek nyitott rendszerének legfontosabb tagjai két protoszerep vagy makroszerep köré rendeződik. Az egyik protoszerep a kezdeményező szerep: ide tartozik a cselekvő, az átélő, a téma. A kezdeményező szerepű résztvevő különböző mértékben aktívként konstruált tényezője az ige által kifejezett folyamatnak. A másik protoszerep a végpont szerep: ide tartozik az elszenvető, a kedvezményezett, a téma. A végpont szerepű résztvevő különböző mértékben passzívként konstruált tényezője az ige által kifejezett folyamatnak.

Az ige jelentésszerkezetében elsődleges és másodlagos figurák kijelölése a fogalmi konstruálás eredménye, az ige beszélő általi kiválasztása dönt a figyelemirányítás változatóról, arról, hogy egy temporális viszonyban melyik figura lesz az elsődleges és a másodlagos. A figuráknak a mondatban kifejezett szemantikai szerepük azonban nem változik.

Egy világbeli esemény elméleti megkonstruálásában az emberi cselekvő minden változtatásban ágens marad, az ágens cselekvését elszenvető fizikai tárgy minden esetben páciens, akármelyik is közülük a trajektor vagy a landmark:

- (26) a. A szél_{TR.AG} bevágta az ablakot_{LM.PAT}.
 b. Az ablak_{TR.PAT} becsapódott a huzattól_{LM.AG}.
- (27) a. A szomszéd_{TR.AG} zöldre festette a kerítést_{LM.PAT}.
 b. A kerítés_{TR.PAT} zöldre lett festve.

A (26a) mondatban a *szél* trajektor, ágens és alany, az *ablak* landmark, páciens és tárgy. A (26b) mondatban az *ablak* trajektor, páciens és alany, a *huzat* landmark, ágens és határozó. A (27a) mondatban a *szomszéd* trajektor, ágens és alany, a *kerítés* landmark, páciens és tárgy. A (27b) mondatban a *kerítés* trajektor, páciens és alany.

Az ige bővítménye a magyarban mindig nyelvtani esetben áll, az jelzi az igehez való szemantikai és szintaktikai viszonyát. A magyar mondatokban az ige figurái, szemantikai szerepeik és grammatikai viszonyaik jellegzetes együttállásokban valósulnak meg: a trajektor mint cselekvő (ágens) vagy átélő rendszerint alany grammatikailag, a landmarkok közül az elszenvető (páciens) rendszerint tárgy grammatikailag, a kedvezményezett (beneficiens) részes esetű (dativus) grammatikailag.

A sematikus figurák az ige jelentésszerkezetének alszerkezetei. Szemantikailag jelen vannak az ige jelentésében. A figurák kidolgozása általában megtörténik, de nem mindig kötelező. A landmark kidolgozása vagy ki nem dolgozása különböző jelentésű mondatokat eredményez. (28a) mondatban a távozás térbeli célja sematikus marad, (28b) mondatban kidolgozódik. (29a) mondatban a fut igealak szokásos (habitális) cselekvést jelöl, (29b) mondatban a beszékidővel egyidejű folyamatos cselekvést.

- (28) a. Zsuzsa elment.
 b. Zsuzsa elment a boltba.
- (29) a. Péter fut.
 b. Péter a boltba fut.

A figurák kidolgozása eredhet a megértett beszédhelyzet tényezőiből, illetve a korábban már aktivált ismeretekből.

- (30) – Elmégy?
 – El.

(30) kétfordulós párbeszéd első intranszitiv mondatában a trajektort az E/2 igei személyrag jelöli deiktikusan, az további kidolgozást nem kap, a megértett beszédhelyzetben részt vevők tudják a lehorgonyozást végrehajtani, vagyis azonosítani a mondat alanyát. A mondat landmarkja (valahová) semmilyen kidolgozást nem kap, akár azért is, mert nincsen rá szükség vagy lehetőség. A válaszforduló egyetlen igeikötőből áll, egyik figura sincsen kidolgozva. Ez azért lehetséges, mert egyrészt a koreferens kapcsolatok által érthető a válasz: az igeikötő a kérdező forduló teljes igealakjára vonatkozik, annak egyes szám második személyű személyragjával jelölt és lehorgonyzott alanya és a legkisebb mértékben kifejtő, legnagyobb mértékben bennfoglaló igeikötős válaszforduló implicit alanya között koreferenciát tartalmaz. Másrészt az *elmégy* ige, valamint a szövegelőzmények és a megértett beszédhelyzet együttesen lehetővé teszik a megfelelő ismeretek előhívását és azok-

nak a pillanatnyi szövegtérhez igazítását. Más esetekben a trajektor kidolgozása szükséges, a landmarké nem, mert az aktivált ismeretekből kikövetkeztethető:

- (31) Péter evett [valamit].
- (32) Az ajtó kinyílt [valamitől].
- (33) A rózsza kinyílt a kertben.
- (34) Az alma már júliusban megérett.

Az ige jelentésszerkezetének alszerkezetei, az időbeliség, az eseményszerkezet és a sematikus figurák nagyszámú különböző együttállásban valósulnak meg. Az együttállásoknak ez a változatossága adja a folyamat igével történő nyelvi kifejezésének a variabilitását. A jellegzetes és gyakori együttállások igecsoportokat alkotnak. Ezek az igecsoportok eseménysémákat konstruálnak meg a mondatokban.

3.2.3. Az ige összetett jelentésszerkezete

Az ige jelentésszerkezetét kitevő három alszerkezet (a figurák jellege, a folyamat időbeli jellege és az eseményszerkezet fajtája), kivált a figurák (résztvevők) és az eseményszerkezet különböző együttes változatai, együttállásai határozzák meg a jelentését. Az ige specifikumait az alszerkezetek profilálásai adják meg. A profilálás, vagyis a fogalmi szerkezet egyes elemeinek az előtérbe helyezése és mások háttérben hagyása, a konstruálás fontos művelete, amely a megismerés figyelemirányító tevékenységén alapul. A profilálás teszi lehetővé a nyelv szemantikai változatosságát és így nagyfokú kifejező lehetőségeit. Az igékkel rendkívül sokféle folyamatot ki lehet fejezni. A szemantikai variabilitásuk az alszerkezetek különböző profilálásaiból ered.

A *gurul* ige valamely külső erő, például a földi tömegvonzás vagy ember által okozott MOZGÁST fejez ki:

- (35) 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, folyamatos (megszakítatlan), közepes intenzitású, sematikus kezdő- és végpont nélküli;
- 2) a folyamat eseményszerkezete: a föld tömegvonzásának erőhatása miatt végrehajtott helyváltoztató mozgás folyamata a tárgy saját tengelye körüli forgásával, egy közepesen hosszú lejtős ösvényen;
- 3) a folyamat sematikus figurái: egy elsődleges figura (valami, gömb vagy henger alakú fizikai tárgy), egy másodlagos figura (valahol, közepesen hosszú lejtős ösvény), implicit másodlagos figura (a föld tömegvonzása mint erőforrás).

Egy elvontabb folyamatséma esetében a kifejezendő folyamat teljes fogalmi szerkezetéből az adott igében egyes tényezők előtérbe helyeződnek mind a három alszerkezetben, más tényezők háttérben maradnak, attól függően, hogy a beszélő milyen nézőpontból kívánja kifejezni az adott folyamatot. Például a MOZGÁS különböző profilálású konstruálásai a különböző igékben eltérő alszerkezetek együttállásainak az eredménye. Az EM-BERI HELYVÁLTOZTATÓ MOZGÁS fogalmának alapigéje a *megy*. A *megy* ige korábban már bemutatott elsődleges jelentése a következő:

- (36) 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, folyamatos (megszakítatlan), közepes intenzitású, sematikus kezdő- és végpont nélküli;
 2) a folyamat eseményszerkezete: járó mozgással, egyenes testtartással, saját akaratból és energiaforrásból végrehajtott helyváltoztató mozgás folyamata egy közepesen hosszú ösvényen;
 3) a folyamat sematikus figurái: egy elsődleges figura (valaki, prototipikusan járó mozgással végrehajtott helyváltoztató mozgásra képes emberi lény), egy másodlagos figura (valahol, közepesen hosszú ösvény), egy másodlagos figura (valahová, az elsődleges figurától a folyamat kezdetén távoli térbeli hely), egy általában implicit másodlagos figura (valamin, a helyváltoztató mozgás alátámasztási felülete).

AZ EMBERI HELYVÁLTOZTATÓ MOZGÁS fogalmának különböző változatait fejezik ki a következő igék: *vonul, lép, ballag, siet*. A különböző szemantikai változatok az alszerkezetek közötti különbségekből erednek.⁴

A *vonul* időszerkezet szerint hosszú idejű; eseményszerkezet szerint egyenletes és viszonylag lassú tempójú, hosszú ösvényen; figurák szerint az elsődleges figura sokaság vagy fontos személy.

A *lép* időszerkezet szerint rövid idejű; eseményszerkezet szerint egy-két lépésnyi, rövid ösvényen; figurák szerint az elsődleges figura személy, az egyik másodlagos figura közeli térbeli hely.

A *ballag* időszerkezet szerint hosszú idejű; eseményszerkezet szerint erősen lassú tempójú, hosszú ösvényen; figurák szerint az elsődleges figura valamilyen okból mozog lassan, az ösvény végpontja sematikusán is háttérben marad.

A *siet* időszerkezet szerint közepesen hosszú idejű; eseményszerkezet szerint gyors tempójú, közepesen hosszú ösvényen; figurák szerint az elsődleges figura valamilyen okból mozog gyorsan, az ösvény végpontja sematikusán is előtérben van.

3.3. Összefoglalás

Ebben a fejezetben az ige jelentéséről volt szó. Az ige időbeli folyamatot fejez ki két vagy több sematikus figura viszonyában, specifikus eseményszerkezettel. Az ige jelentésének ez a jellegzetesség adja a három fő összetevőjét. Ezek az összetevők a következők: (i) az ige inherens temporalitása, amely a pillanatnyi állapotok mint most-pontok egymásra következéséből áll, (ii) a sematikus figurák, amelyek elvontan, sematizálva tartalmazzák az adott folyamat résztvevőinek a jellemzőit, hierarchikus viszonyban, az egyik figura előtérbe kerülésével és (iii) az eseményszerkezet, amely minden igében specifikus. Az igék jelentése e tényezők együttállásaiból alakul ki. Az ige kategóriája igen összetett, erős prototípushatásokat mutat. A középponti példányok, a prototipikus igék közvetlenül és gyakran tapasztalható folyamatokat fejeznek ki. Prototipikus ige a mozgást vagy a tárgymanipulációt kifejező ige.

⁴ A rövid elemzésekben csak a *megy* ige jelentésszerkezetétől eltérő jellemzőket nevezünk meg.

4. AZ IGE POLISZÉMIÁJA

A poliszémia a lexikális és grammatikai elemek meghatározó jellemzője. A magyar igék jelentős része poliszém, több egymással összefüggő jelentésben használják a beszélők. A poliszém hálózatok szerepet játszanak a világ különböző részeinek a leképezésében, a megismerés lehetőségeinek és korlátainak megfelelően. A poliszémiának vannak egyetemes tényezői, emellett specifikus jellemzői is. Mivel a szófajok általános jelentésszerkezetei különböznek egymástól, az ige poliszémiája is eltér a többi szófaj poliszém struktúrájától. Az itteni fejezet az ige poliszémiáját az ige jelentésszerkezetének jellemzői alapján mutatja be.

4.1. A poliszémia

A jelen fejezet célja az igei poliszémia kognitív szemantikai leírhatóságának bemutatása.

A poliszémia leírásakor a kiinduló tételek a következők:

1. A nyelvi elemek jelentése fogalmi alapú.
2. A nyelvi elemek jelentése tagolt, szerkezetes (szerkezetből, elvont tulajdonságok, azaz információk hálózatából áll), kategorizációs műveletek eredménye, nem logikai definíció.
3. A jelentés nem tárgy, nem dolog, amelyet a beszélő belehelyez a szóba, hanem séma és megvalósulás dinamikus viszonyában működtetett ismereti szerkezet.
4. Van poliszémia.
5. Poliszémia akkor jön létre, ha a konceptualizáló két fogalmat összekapcsol valamely kognitív motiváció alapján úgy, hogy az egyik fogalmat jelölő nyelvi elem jelentésszerkezetének egy részét felhasználja a másik fogalmat jelölő nyelvi elem jelentésszerkezetének létrehozására.
6. Az egyes jelentések a poliszém hálózaton belül jelentésszerkezetük részleges megfelelésük révén jönnek létre és kapcsolódnak össze, a családi hasonlóság elve alapján.
7. A poliszém rendszer prototípushatásokat mutató kategorizációk eredményeként létrehozott elvont tulajdonságokból összeálló jelentések összetett hálózata.

A poliszémia az elmúlt évtizedek egyik legvitatottabb és legtöbbet kutatott nyelvtudományi témaköre. Egyes formális megközelítések a poliszémiát teljes mértékben tagadták, csak a homonímiát tekintették létező és elfogadható magyarázatnak az egy szóalakhoz kapcsolódó jelentések rendszerében (l. Katz – Fodor 1963). Az „egy szó – egy jelentés” formális logikai elve figyelmen kívül hagyja a kognitív motivációkat éppúgy, mint a történeti vonatkozásokat. Más szemantikai elméletek a szoros levezetést alkal-

mazzák a több összefüggő jelentés leírásában, többnyire egy a jelentésekből elvont absztrakt jelentésből történő derivációval, a monoszémiatóriától (l. például Ruhl 1989) a strukturális kétszintű szemantikáig (l. Bierwisch 1983, Kiefer 2000), a formális szemantikai és a pragmatikai szint elkülönítésével és egymásra építésével (l. például Pustejovsky – Boguraev eds. 1999, Kiefer szerk. 2008). A poliszémia kutatástörténetének részletesebb bemutatása nem lehet tárgya a jelen tanulmánynak. Az azonban hangsúlyosan kiemelendő, hogy a levezetésekkel dolgozó poliszémia-magyarázatok (ideértve például Pethő 2004 dolgozatát, amely a moduláris és holista elmélet egy szintézisét kísérli meg) a jelentést definíciókban adják meg, és a definíciók közötti szemantikai viszonyokat rendszerezik levezetésekkel. Ezáltal a jelentéseket tárgyszerűen kezelik, és tárgyiasítva különítik el egymástól.

A kognitív szemantika a jelentést fogalmi alapú tagolt szerkezetnek tekinti, a poliszémiát az egyes tagolt fogalmi szerkezetek közötti részleges megfelelések és kiterjesztések megvalósulásának (az elméleti és módszertani keretre, annak változataira l. Cuyckens – Zawada 2001, Nerlich – Clarke 2003, Taylor 2003, Lewandowska-Tomaszczyk 2007, Pethő 2004). A kognitív megközelítés a korábbiaknál kimerítőbb leírást mutat be.

A poliszémia a nyelv és tágabban a megismerés és a kultúra természetes és egyetemes része. A poliszémia jelentésváltozás, általában jelentéskiterjesztés eredménye. A jelentésváltozás és a poliszémia szabályszerű kognitív sémák szerint alakul ki (vö. Sweetser 1990, Blank – Koch eds. 1999, Traugott – Dasher 2002, Fisiak ed. 1985). A jelentésváltozás szabályszerűsége nem szigorú szabályosság, hanem a sémákon alapuló valószínűség. A jelentésváltozás és a poliszémia nem jósolható meg természettudományos pontossággal, a valószínűség a jelentésváltozások tendenciáiban mutatkozik meg, legáltalánosabban a konkrét → elvont vagy a feltűnő → kevésbé feltűnő irányokban, mindkettő esetében a fordított hiányában (vö. Lewandowska-Tomaszczyk 2007: 153; specifikusabb jelentésváltozási tendenciákra l. Sweetser 1990, Traugott – Dasher 2002, Tolcsvai Nagy 2013: 195–206). A metonimikus és a metaforikus jelentéskiterjesztéseknek a sémái, tendenciaszerűségükben (szabályszerűségükben) nem különböznek egymástól alapvetően, mert valószínűsíthetők, de nem jósolhatók meg feltétlenül. „A szavak nem véletlenszerűen halmoznak fel jelentéseket, hanem meghatározott kognitív ösvényeket vagy mintákat követnek, amelyek természetesek az emberi megismerésben, és amelyek strukturálják a tapasztalat, a tudás és a nyelv elsajátítását” (Nerlich – Clarke 2003: 7).

A poliszémia sémáinak jellegében és működésében meghatározó szerepe van az elme kapacitásának és egy kultúra, egy közösség befogadóképességének. A dolgok, folyamatok, minőségek, viszonyok és más entitások megnevezésekor a gazdaságosság és a pontosság egymással szemben álló igénye, a két igény egyensúlya fontos motivációs tényező. A gazdaságosság igénye azt kíváná, hogy minél több megismerhető és elkülöníthető entitást lehessen megnevezni minél kevesebb nyelvi elemmel, a teljes poliszémia megvalósulásával (ez az ökonomizmus elve). A pontosság igénye azt kíváná, hogy minden megismerhető és elkülöníthető entitásnak saját külön megnevezése, nyelvi jele legyen, a teljes monoszémia megvalósulásával (ez az izomorfizmus elve). Egyik igény sem valósul meg maradéktalanul a nyelvekben. Mindkét szélső lehetőség megvalósulását kapacitásbeli korlátok akadályozzák. Sem az egyén memóriája, sem egy kultúra, egy közösség felhalmozott ismeretrendszere nem képes rendszeresen és könnyen aktiválható állapotban tartani a jelentések vagy a nyelvi egységek nagy mennyiségét a másik viszonyában, vagy nem tudja működtetni sem a teljes gazdaságosság, sem a tel-

jes izomorfizmus elvét. A kettő közötti feszültséget a poliszémia oldja fel (vö. Haiman 1985, Croft 1990: 192kk, Radden – Panther 2004: 33). A monoszém szó nem használja ki a konceptuális potenciált, emellett a poliszém szó elsajátítása könnyebb (Nehrlich – Clarke 2003: 12).

A poliszémia a szavak jelentésének szerkezetes jellege és dinamikus feldolgozása révén válik lehetővé. A szavak jelentése kognitív tartományokban elrendezett elvont tulajdonságok mint entitások sorából áll össze mátrixszá vagy klaszterré (nyalábbá), hálózat jellegű jelentésszerkezetté (a két rokon modellre vö. Langacker 1987, illetve Geeraerts 1997, 2006). Az egyes elvont, megismerés révén konceptualizált tulajdonságok nem „kész” tárgyak, amelyeket a beszélő belehelyez a teljes jelentésbe, hanem fogalmilag elkülönülnek más tulajdonságoktól, és nem kötődnek kizárólagosan egyetlen szó vagy grammatikai elem jelentéséhez.

Az egy fogalomhoz tartozó tulajdonságok mint entitások többféle módon elrendeződhetnek: egyes tulajdonságok előtérbe kerülnek, mások háttérben maradnak vagy nem kerülnek be a nyalábba. A dinamikus elrendeződés egyik változata az aktív zóna, vagyis a teljes jelentésszerkezetből a pillanatnyi diskurzustérben profilált rész mindenkori körülhatárolása egy jelentésen (egy fogalmon) belül, kontextuális (elsősorban tagmondati) hatásra, alkalmilag (l. Langacker 1987: 271–274). A dinamikus elrendeződés másik változata a nyelvhasználati esemény során végbemenő jelentéskiterjesztés, amely más fogalom konceptualizálása egy már meglévő fogalom és az azt jelölő szó jelentésének a viszonyában, abból a jelentésből kiindulva (vö. Langacker 1987: 70, Lakoff 1987).

Az egy fogalomhoz tartozó tulajdonságok további tulajdonságokkal bővíülhetnek, új mátrixok vagy nyalábok, vagyis új jelentések keletkezhetnek konceptualizálók által. A már ismert jelentésből mint egy fogalomhoz tartozó tulajdonságok nyalábjából motivált jelentéskiterjesztéssel létrejövő új jelentések eltérő mértékű átfedésben vannak a kiinduló elsődleges jelentés mátrixával vagy nyalábjával. A jelentéskiterjesztés lehet egyedi és konvencionálódhat.

A beszélő nem „kész” jelentéseket kapcsol össze és tár a hallgató elé, hanem a tagmondat, a szöveggörnyezet és a beszédhelyzet tényezőihez igazítja, a közös figyelemirányítás és közös referenciális jelenet tényezői szerint. Az elvont tulajdonságok nem közvetlenül a megnevezett dolog, folyamat, minőség tulajdonságai, hanem tapasztalati alapú absztrakciók, a jelentésszerkezet entitás jellegű szemantikai összetevői, tartalmuk fogalmi, státusuk a jelentésszerkezetbeli helyüktől és a többi tulajdonsághoz való viszonyuktól függ. A jelentés leírásában azok a tulajdonságnyalábok (vagy mátrixok) szerepelnek, amelyek viszonylag állandóak (stabilak) és viszonylag gyakoriak.

A nyelv dinamikus használata miatt különbség van a prototípus sematikus, típusjellegű, invariáns jelentése (típusjelentés) mint információ és a példány részben kontextuálisan meghatározott jelentése között. Ez a különbség nem mindig egyértelmű és nem mindig nyilvánvaló, vagyis nem mindig kap közvetlen jelölést. A szó jelentése egyrészt sematikus, olyan információkat tartalmaz, amelyek a számos különböző használatból erednek és összegződnek a típusjelentésben. Másrészt olyan specifikus szemantikai információkat tartalmaz, amelyek részben megfelelnek és megvalósítják a sematikus jelentést, és tartalmazzák a megvalósításban szerepet játszó kontextust. Kérdéses, hogy a beszélő meddig, milyen részletességig bont le egy poliszém hálózatot specifikusabb fogalmakig (Langacker 1991: 267). A beszélő a hallgatóval együtt egyezkedéssel alakítja ki az aktuális és autentikus jelentést. „[A] nyelvi jelentés cselekedetei szubjektívan

konstruálódna, amennyiben egy interszjektíván megosztott szövegvilágban hoznak létre értelmet [...] a jelentés cselekedetei nem mentális reprezentációkat szállítanak egy egyéntől a másikig, hanem a közös figyelem tárgyait helyezik előtérbe egy adott kommunikációs helyzetben [...] az igazság ekkor a sikeresen elért közös referencia” (Lewandowska-Tomaszczyk 1985: 300, Sinha 1999: 232). Az interszjektívén létrehozott jelentés végső soron a séma és a kontextuális megvalósulás közötti viszonyban konstruálódik meg a nyelvi interakció során, a közös figyelmi jelenet interszjektív műveleteiben. A „szjektív” jelző a beszélői és hallgatói perspektívát nevezi meg, arra a körülményre utalva, amely szerint a beszélő és a hallgató mindig meghatározott fogalmi perspektívából dolgozza fel a nyelvileg kifejezendő vagy kifejezett mentális tartalmat.

A szavak poliszm szerkezete, tehát az összefüggő jelentések hálózata a megismerő elme működésének mintáit követi, úgy, ahogy az például a főnév vagy az ige jelentése esetében is megmutatkozik. A poliszm nyelvi egység jelentései hálózatot, jelentéshálózatot alkotnak. A leírás a típusjelentések hálózatát mutatja be.

A jelentéshálózat egyes jelentései általában radiálisan, sugarasan rendeződnek el, hálózatot alkotva: az egyes jelentések egy elsődleges, központi jelentés körül sugarasan kapcsolódnak a központi jelentéshez, illetve különböző módon és mértékben egymáshoz, a leíró modellben, indokoltan feltételezve a megfelelő mentális elrendeződést (vö. Lakoff 1987, Langacker 1987, Geeraerts 1997, 2006, Lewandowska-Tomaszczyk 2007). A viszony részleges átfedésekkel valósul meg, a családi hasonlóság elve szerint. Az elsődleges jelentéshez szemantikai kiterjesztéssel kapcsolódik a több jelentés. Nem minden jelentés kapcsolódik az elsődleges jelentéshez közvetlenül.

A poliszm jelentéshálózat elsődleges jelentése általában az a jelentés, amely

- a legközvetlenebb tapasztalaton alapul,
- a szó prototípushatásokat mutató, alapbeállítású, legfeltűnőbb jelentése, amely kontextus nélküli említéskor elsőként előhívódik, illetve amelyhez a legkisebb mentális erőfeszítéssel rendelhető hozzá relevánsnak tűnő kontextus,
- nem feltétlenül a történetileg, etimológiailag első jelentés (l. többek között Giora 1997, Evans 2003).

Az elsődleges jelentés elsődlegessége nem kizárólagos, egy nyelv beszélői eltérhetnek az elsődleges jelentés kijelölésében. Az elsődleges jelentés történetileg megváltozhat, áttevődhet egyik jelentésről a másikra a hálózatban belül (ez a folyamat játszódott le például a *sajtó* magyar főnévvel: a korábbi 'sajtológép, présgép' elsődleges jelentéséből fokozatosan kialakult 'újságírás, média' lett az elsődleges jelentés jelentős számú magyar anyanyelvű számára). Vannak olyan poliszm hálózattípusok, amelyekben nincsen közvetlen tapasztalati alapú, feltűnő elsődleges jelentés, a hálózat középpontja üres (ilyennek tekinthető például a *szerep* főnév).

A jelentéskiterjesztés mint jelentésváltozás szabályszerű minták szerint történik: a jelentéskiterjesztést a beszélő ember kognitív műveletekkel hajtja végre, vagyis a meglévő jelentéseken mint fogalmi szerkezeteken fogalmi műveleteket végez. A jelentéskiterjesztés kognitív műveletei egy poliszm jelentéshálózatban új poliszm jelentéskapcsolatot hoznak létre. A jelentéskiterjesztés kognitív műveleteinek fajtái egyúttal poliszm jelentéskapcsolatok típusai is: műveletek, amelyek szemantikai szerkezeteket hoznak létre.

A poliszém jelentéskiterjesztés során a kiinduló elsődleges jelentés elvont tulajdonságainak egy része megfelelési kapcsolatba kerül a megnevezendő másik fogalom elvont tulajdonságainak egy részével, míg más tulajdonságaikban különböznek egymástól. A részlegesen korrespondáló tulajdonságok eltérő nyalábokba (mátrixokba) rendeződnek a kategorizáció során, így jön létre a poliszémia: más fogalom megnevezése részben azonos elvont tulajdonságokkal, részben más elvont tulajdonságokkal, eltérő elrendezésben, más jelentéshálózatban (mátrixban).

Két vagy több jelentésszerkezet (elvont tulajdonságok nyalábja) közötti szemantikai viszonyt általában szabályszerű kognitív sémák (minták) szerint hozza létre a beszélő. A leggyakoribb és legkönnyebben működtetett szabályszerű kognitív sémák (a részleges fogalmi megfelelések műveleti típusai) a poliszémia műveleteiben a következők: metonimizáció, metaforizáció, generalizáció, specifikáció, sémaátalakítás (vö. Cuyckens – Zavada 2001). A sémák műveletek sémái, amelyek szerkezetek létrehozását segítik. A metonimikus figyelemáthelyezés és a metaforikus jelentéskiterjesztés esetén, valamint a specifikáció és a generalizáció esetén a két vagy több jelentés között részleges szemantikai megfelelések vannak, amely megfelelések egyes elvont tulajdonságok sematikus megfelelései.

Az aktivált jelentések megerősíthetik egy szó poliszém hálózatában a jelentéseket, azaz könnyebben aktiválhatóvá válnak az egyes jelentések. Az egyes jelentések a természetes konceptuális közegükben hívódnak elő, amelyben az aktuális jelentés egyértelműsödhet, vagy fordítva, homályossá válhat, a jelentésszerkezetek kontextuális igazíthatósága által.

A poliszém hálózaton belüli jelentések közötti kapcsolat mértéke változó az egyes jelentések közötti szemantikai távolságtól függően. Azokban az esetekben, amikor két jelentés egy fogalom két fogalmi összetevőjét vagy két egymást átfedő fogalmat jelöl, a szemantikai viszony a kapcsolatok összetettsége és sűrűsége miatt közeli. Az egyes jelentések közötti kapcsolat általában távoli, ha két egymástól teljes mértékben különböző fogalmat jelöl a két jelentés, amely fogalmak a megismerésben valamilyen motiváció révén kerülnek egymással kapcsolatba (a motivációra l. Blank 1999, Cuyckens – Berg – Dirven – Panther eds. 2003, Radden – Panther 2004).

A poliszém hálózaton belüli egyes jelentések nem feltétlenül egyetlen típusú művelettel kapcsolódnak össze. A közeli szemantikai kapcsolatban álló jelentések gyakran több poliszém műveleti típussal is egymáshoz kötődnek. A szemantikailag távoli jelentéskapcsolatok általában egyetlen művelettípuson alapulnak.

4.2. A fog ige poliszém hálózata

Az ige időbeli folyamatot jelöl, vagyis az ige az a szó, amely időbeli folyamatot profilál, a folyamat időbeliségét helyezi előtérbe. Az ige összetett jelentésszerkezetben fejezi ki az adott időbeli folyamatot. Az elsődleges jelentéstől különálló jelentésnek az a jelentésszerkezet tekinthető, amelyben különbözik az elsődleges, illetve a többi jelentéstől

- 1) a folyamat időszerkezete,
- 2) a folyamat eseményszerkezete,
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege.

A *fog* ige elsődleges jelentésének jelentésszerkezete két résztvevő időbeli viszonyát fejezi ki. Az egyik résztvevő a fogás, a cselekvés végrehajtója (a *segéd*, ezt jelöli a felső karika), a másik résztvevő a fogás tárgya, elszenvetője (a *madár*, ezt jelöli a másik karika).

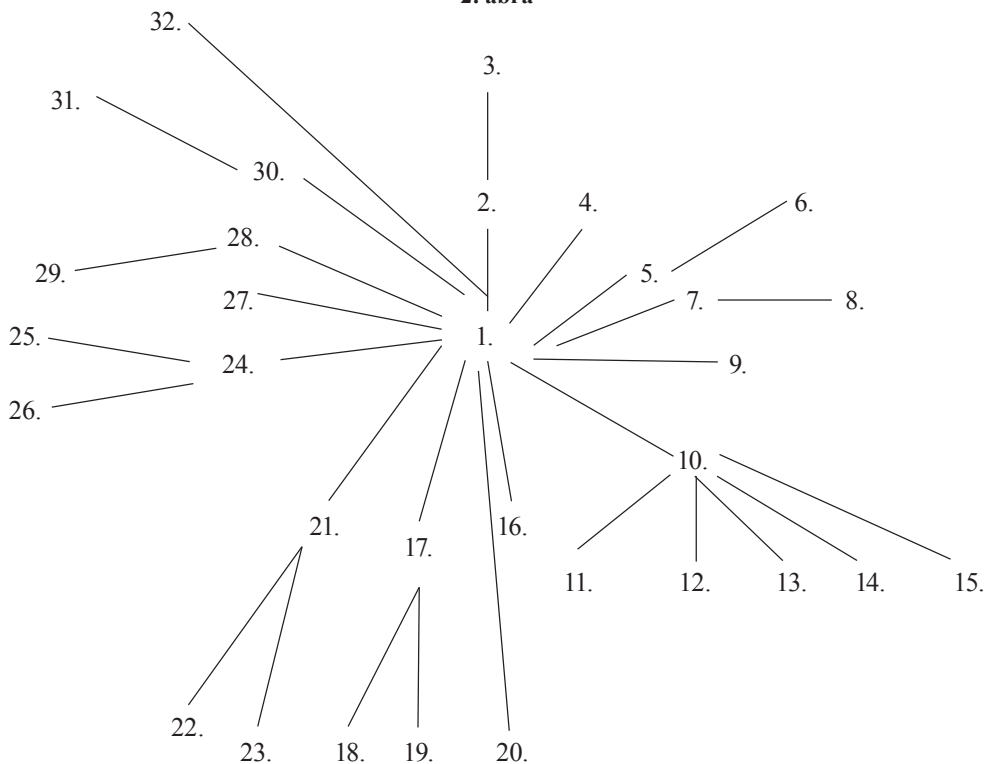
A *fog* ige eseményszerkezetének fő része kézzel fogás. Az eseményszerkezetben nem profilálódik a kezdőpont (a megragadás) és a végpont (az elengedés).

A *fog* ige elsődleges jelentése jelentésszerkezetének összetevői a következők:

1. kézzel szorítva tart	17. eszköz hatást fejt ki valami felületére hatva
2. kézbe vesz, magához vesz	18. vág, metsz
3. kezel, kezét fog	19. beszínez, bepiszkít, anyagában átalakít
4. megragad, elkap, kézzel megállít	20. megváltoztat valakit rá hatva
5. megragad és irányít vmit vkire, vmire	21. korlátoz, fegyelmez valakit
6. harcba indul	22. kényszerít, rászoktat
7. fizikai tárgyat eszközben rögzít vki	23. rábír
8. rögzítve tart, összetart, nem enged elmozdulni vmi vmit	24. rajtakap vmin
9. rádióhullámokat, adást készülékekkel vesz	25. ráhárít, ráfog
10. erővel bekerít, mozgásában akadályoz	26. rajtaveszt
11. foglyot, zsákmányt ejt, hatalmába kerít	27. védelmez, védelmébe vesz
12. megszerez valamit ügyeskedéssel	28. elkezd valamit, valamihez kezd
13. igavonó állatot eszköz elé befog	29. keletkezik valami valamiben
14. felhasználja a szél hajtóerejét	30. észlel
15. gyűjt, edénybe esővizet	31. sejtése támad
16. hangot képez hangszereken kézzel	32. ért, elméjével feldolgoz

A *fog* ige előzőekben elkülönített jelentéshálózatának összegző bemutatása egyszerű kétdimenziós ágrajz formájában a 2. ábrán látható. A poliszém szemantikai kapcsolatokat az ábrán a vonalak jelzik, az egyes jelentéseket a számok képviselik.

2. ábra

1.

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, folyamatos (megszakítatlan), közepes intenzitású, sematikus kezdő- és végpont nélküli
- 2) a folyamat eseményszerkezete: kézzel végrehajtott tárgymanipuláció, kézzel fizikai tárgyat összeszorítva tart, a tárgy helyváltoztatása nélkül (további külső alátámasztás nélkül) úgy, hogy ne essen ki a kezéből
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura prototipikusan kézzel fogni képes emberi lény (ágens), egy másodlagos figura, térben körülhatárolt, kézzel összeszorítva tartható fizikai tárgy (páciens)

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **kézzel szorítva tart**. A jelentés motivációs alapként a KONTROLL, IRÁNYÍTÁS, ELLENŐRZÉS fogalmát tartalmazza.

- (1) a. fogja a könyvet
b. szarvánál fogja az ökröt

2.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, befejezett, közepes intenzitású, sematikus kezdő- és végponttal ellátott

- 2) a folyamat eseményszerkezete: kézzel végrehajtott tárgymanipuláció, kézzel nem mozgó fizikai tárgyat összeszorítva megragad, kézbe vesz
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura prototipikusan kézzel fogni képes emberi lény, egy másodlagos figura, térben körülhatárolt, kézzel összeszorítva tartható fizikai tárgy

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **kézbe vesz, magához vesz.**

A 2. jelentés az 1. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 2. jelentés időszerkezete és eseményszerkezete sematikus kezdő- és végponttal ellátva befejezetté válik az 1. jelentés folyamatos jellegével szemben, specifikációs jelentéskiterjesztéssel.

- (2) a. fogta és elvitte
b. fogd a könyvet

3.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, befejezett, közepes intenzitású, sematikus kezdő- és végponttal ellátott
- 2) a folyamat eseményszerkezete: kézzel végrehajtott tárgymanipuláció, kézzel egy másik ember kezét összeszorítva megragadja, kézbe veszi
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura prototipikusan kézzel fogni képes emberi lény, egy másodlagos figura, térben körülhatárolt, kézzel összeszorítva tartható fizikai tárgy

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **kezel, üdvözlésül kezével más kezét megszorítja.**

A 3. jelentés a 2. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 3. jelentés a 2. jelentés specifikációs jelentéskiterjesztése: az eseményszerkezet csak egy specifikus eseményre, az üdvözlés, egyetértés kifejezésére, a résztvevők lehetséges köre két felnőtt humán cselekvőre korlátozódik.

- (3) kezet fogott x-szel

4.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, befejezett, közepes intenzitású, sematikus kezdő- és végponttal ellátott
- 2) a folyamat eseményszerkezete: kézzel végrehajtott tárgymanipuláció, mozgó fizikai tárgyat kézzel összeszorítva megragad, elkap, mozgásában megállítja
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura prototipikusan kézzel fogni képes emberi lény, egy másodlagos figura, térben körülhatárolt, kézzel összeszorítva megragadható fizikai tárgy

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **megragad, elkap, kézzel megállít.**

A 4. jelentés a 2. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 4. jelentés a 2. jelentés specifikációs jelentéskiterjesztése (a kézben tartást közvetlenül megelőző és

azt eredményező folyamatszaksz kerül előtérbe), egyúttal időszerkezete és esemény-szerkezete sematikus kezdő- és végponttal ellátva befejezetté válik.

(4) a kapus fogta a labdát

5.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, befejezett, közepes intenzitású, sematikus kezdő- és végponttal ellátott
- 2) a folyamat eseményszerkezete: kézzel végrehajtott tárgymanipuláció, fizikai tárgy (például fegyvert) kézzel megfog és más emberre irányítja
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura prototipikusan kézzel fogni képes emberi lény, egy másodlagos ember

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **megragad és irányít vmit vkire, vmire.**

Az 5. jelentés a 2. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. Az 5. jelentés a 2. jelentés specifikációs jelentéskiterjesztése: az eseményszerkezet csak egy specifikus eseményre, a fegyverrel fenyegetés kifejezésére, a résztvevők lehetséges köre két felnőtt humán cselekvőre korlátozódik.

(5) fegyvert fog a betörőre

6.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, befejezett, közepes intenzitású, sematikus kezdőponttal ellátott
- 2) a folyamat eseményszerkezete: harcba indul, háborút kezd ellensége ellen, ellenségére irányítja harcát
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura harcolni, háborúzni képes emberi lény, egy másodlagos figura ember, emberek csoportja, közösség, ország, nép

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **harcba indul.**

A 6. jelentés az 5. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 6. jelentés az 5. jelentés specifikációs jelentéskiterjesztése metonimikus figyelemáthelyezéssel: a fegyver kézbe vétele a harc eseményszerkezetének egy kezdeti szakasza.

- (6) a. fegyvert fog
b. kardot fog

7.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, befejezett, közepes intenzitású, sematikus kezdőponttal ellátott
- 2) a folyamat eseményszerkezete: kézzel végrehajtott tárgymanipuláció, fizikai tárgy kézzel eszközbe helyez és ott rögzít
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura prototipikusan kézzel fogni képes emberi lény, egy másodlagos figura, fizikai tárgy

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **fizikai tárgyat eszközben rögzít.**

A 7. jelentés a 2. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 7. jelentés a 2. jelentés specifikációs jelentéskiterjesztése (a fogás eszközzel és nem kézzel történik), egyúttal időszerkezete és eseményszerkezete sematikus kezdő- és végponttal ellátva befejezetté válik.

(7) satuba fog valamit

8.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, folyamatos, közepes intenzitású, sematikus kezdő- és végpont nélküli
- 2) a folyamat eseményszerkezete: anyaggal, eszközzel megvalósított tárgymanipuláció, anyag, eszköz fizikai tárgyat más fizikai tárgyhoz rögzít
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura prototipikusan anyag, eszköz, egy másodlagos figura fizikai tárgy

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **rögzítve tart, összetart, nem enged elmozdulni vmi vmit.**

A 8. jelentés az 1. és 7. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a fogás eszközzel és nem kézzel történik, időben határolatlanul. A 8. jelentés az 1. és 7. jelentés metaforikus és specifikációs jelentéskiterjesztése.

(8) fogja az enyv

9.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, közepes intenzitású, folyamatos, sematikus kezdő- és végpont nélküli
- 2) a folyamat eseményszerkezete: rádióhullámokat, adást készülékkel vesz
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura ember és általa működtetett vevőkészülék, egy másodlagos figura, rádióhullámok, adás

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **rádióhullámokat, adást készülékkel vesz.**

A 9. jelentés az 1. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a GÉPI ÉSZLELÉS fogalmi megértésének forrástartománya, az észlelés egy specifikus változatára korlátozva. A 9. jelentés az 1. jelentés metaforikus és specifikációs jelentéskiterjesztése.

(9) rádióadást fog

10.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, közepes intenzitású, befejezett, sematikus kezdő- és végponttal ellátott

- 2) a folyamat eseményszerkezete: térben erővel körülkerít, két vagy több oldalról bekerít, mozgásában kényszerrel megakadályoz üldözött ellenséges katonai csapatot, állatcsoportot
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura prototipikusan csapat, egységesen cselekvő csoport, egy másodlagos figura, csapat, állatcsoport

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **erővel bekerít, mozgásában akadályoz.**

A 10. jelentés az 1., 2. és 7. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a MOZGÁSÁBAN AKADÁLYOZ fogalmi megértésének forrástartománya, az akadályozás egy specifikus változatára korlátozva. A 10. jelentés az 1., 2. és 7. jelentés metaforikus és specifikációs jelentéskiterjesztése.

- (10) satuba fog katonai egységet

11.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, közepes intenzitású, befejezett, sematikus kezdő- és végponttal ellátott
- 2) a folyamat eseményszerkezete: kézzel végrehajtott tárgymanipuláció, kézzel fizikai tárgyat összeszorítva tart, a tárgy helyváltoztatása nélkül (további külső alátámasztás nélkül) úgy, hogy ne essen ki a kezéből
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura prototipikusan kézzel fogni képes emberi lény, egy másodlagos figura, ember vagy állat

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **foglyot, zsákmányt ejt.**

A 11. jelentés az 1., 2. és 10. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma az ÉLŐLÉNY FOGLEL EJTÉSE fogalmi megértésének forrástartománya, a foglyul ejtés egy specifikus változatára korlátozva. A 11. jelentés az 1., 2. és 10. jelentés metaforikus és specifikációs jelentéskiterjesztése metonimikus figyelemáthelyezéssel.

- (11) a. tolvajt fog
b. halat fog

12.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, közepes intenzitású, befejezett, sematikus kezdő- és végponttal ellátott
- 2) a folyamat eseményszerkezete: valaki valamit megszerez ügyeskedéssel
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura ember, egy másodlagos figura, ember vagy dolog

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **valamit megszerez ügyeskedéssel.**

A 12. jelentés az 1., 2. és 10. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a MEGSZERZÉS, BIRTOKBA VÉTEL fogalmi megértésének forrástartománya, a megszerzés egy specifikus változatára korlátozva. A 12. jelentés az 1., 2. és 10. jelentés metaforikus és specifikációs jelentéskiterjesztése.

(12) férjet fog

13.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, közepes intenzitású, befejezett, sematikus kezdő- és végponttal ellátott
- 2) a folyamat eseményszerkezete: elsősorban kézzel végrehajtott tárgymanipuláció, állatot eszköz elé befog, az eszköz mozgatása céljából
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura prototipikusan kézzel fogni képes emberi lény, egy másodlagos figura, igavonó állat

Az elvont tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **igavonó állatot eszköz elé befog.**

A 13. jelentés az 1., 2. és 10. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a IGAVONÓ ÁLLAT KOCSIHÚZÁSRA ELŐKÉSZÍTÉSE fogalmi megértésének forrástartománya, a kényszerítés egy specifikus változatára korlátozva. A 13. jelentés az 1., 2. és 10. jelentés metaforikus és specifikációs jelentéskiterjesztése.

(13) lovat fog a kocsi elé

14.

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, közepes intenzitású, folyamatos, sematikus kezdő- és végpont nélküli
- 2) a folyamat eseményszerkezete: eszköz működés közben térben úgy helyezkedik el, hogy felhasználja a szél hajtóerejét (pl. vitorlával)
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura eszköz, egy másodlagos figura, szél

Az elvont tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **eszköz felhasználja a szél hajtóerejét.**

A 14. jelentés az 1., 2. és 10. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a SZÉLENERGIA FELHASZNÁLÁSA fogalmi megértésének forrástartománya, annak egy specifikus változatára korlátozva. A 14. jelentés az 1., 2. és 10. jelentés metaforikus és specifikációs jelentéskiterjesztése.

(14) szelet fog

15.

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, közepes intenzitású, folyamatos, sematikus kezdő- és végpont nélküli
- 2) a folyamat eseményszerkezete: esővizet edénybe gyűjt, például háztetőről ereszcatornán

- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura ember, egy másodlagos figura, eső

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **gyűjt, edénybe esővizet.**

A 15. jelentés az 1., 2. és 10. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a FOLYADÉK EDÉNYBE GYŰJTÉSE fogalmi megértésének forrástartománya. A 15. jelentés az 1., 2. és 10. jelentés metaforikus.

- (15) vizet fog

16.

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, közepes intenzitású, folyamatos, sematikus kezdő- és végpont nélküli
- 2) a folyamat eseményszerkezete: hangot, összhangzatot képez hangszeren kézzel, ujjal
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura ember, egy másodlagos figura, zenei hang vagy összhangzat és hangszer

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **hangot képez hangszeren kézzel.**

A 16. jelentés az 1. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a HANGSZEREN HANGOT SZÓLALTAT MEG fogalmi megértésének forrástartománya, annak egy specifikus változatára, a hangmagasságra korlátozva. A 16. jelentés az 1. jelentés metaforikus és specifikációs jelentéskiterjesztése.

- (16) a. oktávot fog
b. hamisat fog

17.

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, közepes intenzitású, folyamatos, sematikus kezdő- és végpont nélküli
- 2) a folyamat eseményszerkezete: eszköz működés közben valaminek a külső, felszíni állapotára hat felületi mozgó érintkezéssel, funkcióját betöltve, működő erőhatással és eredménnyel
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura eszköz, fizikai tárgy (ágens), egy másodlagos figura, fizikai tárgy felülete (páciens)

A 17. jelentés az 1. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a HATÁSKIFEJTÉS fogalmi megértésének forrástartománya, annak egy specifikus változatára, a felületi hatásra korlátozva. A 17. jelentés eseményszerkezetében motivációs alapként a KONTROLL, IRÁNYÍTÁS, ELLENŐRZÉS fogalma a SIKERES FELÜLETI ERŐHATÁS fogalmával egészül ki az 1. jelentéshez képest.

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **eszköz hatást fejt ki valami felületére hatva.**

- (17) fog a fék

18.

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, közepes intenzitású, folyamatos, sematikus kezdő- és végpont nélküli
- 2) a folyamat eseményszerkezete: eszköz működés közben valamit vág, metsz
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura vágóeszköz (ágens), egy másodlagos figura, fizikai tárgy (páciens)

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **vág, metsz.**

A 18. jelentés az 1. és 17. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a HATÁSKIFEJTÉS fogalmi megértésének forrástartománya, annak egy specifikus változatára, a mélységi, vágó hatásra korlátozva. A 18. jelentés az 1. és 17. jelentés metaforikus és specifikációs jelentéskiterjesztése metonimikus figyelemát helyezéssel.

- (18) a. fog a kés
b. fog a fejsze

19.

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, folyamatos, közepes intenzitású, sematikus végponttal
- 2) a folyamat eseményszerkezete: valaminek a külső, felszíni állapotát beszínezi, beszenyezi, anyagában megváltoztatja valami
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura anyag, anyagként értelmezett jelenség (ágens), egy másodlagos figura, fizikai tárgy felülete (páciens)

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **beszínez, bepiszkít, anyagában átalakít.**

A 19. jelentés az 1., 2. és 17. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a HATÁSKIFEJTÉS fogalmi megértésének forrástartománya, annak egy specifikus változatára, az anyagra irányuló hatásra korlátozva. A 19. jelentés az 1., 2. és 17. jelentés metaforikus és specifikációs jelentéskiterjesztése metonimikus figyelemát helyezéssel.

- (19) a. ez a színes ruha fog
b. nem fogja a rozsda
c. fogja a nap a fehérbőrűeket

20.

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, befejezett, közepes intenzitású, sematikus végponttal
- 2) a folyamat eseményszerkezete: valakinek a viselkedésbeli vagy testi állapotát megváltoztatja valami
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura ember, emberi közösség, táplálék, fizikai tárgy (ágens), egy másodlagos figura, emberi lény teste vagy viselkedése (páciens)

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **megváltoztat valakit rá hatva.**

A 20. jelentés az 1., 2. és 17. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a HATÁSKIFEJTÉS fogalmi megértésének forrástartománya, annak egy specifikus változatára, a belső hatásra korlátozva, a hatást elszenvető nézőpontjából konstruálva. A 20. jelentés az 1. és 17. jelentés metaforikus és specifikációs jelentéskiterjesztése metonimikus figyelemáthelyezéssel.

- (20) a. fog rajta a nevelés
 b. nem fog rajta az édesség
 c. nem fog rajta a golyó

21.

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, befejezett, közepes intenzitású, sematikus kezdőponttal
- 2) a folyamat eseményszerkezete: valakinek vagy saját magának a viselkedését megváltoztatja valaki
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura ember, (ágens), egy másodlagos figura, ember viselkedése (páciens)

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **korlátoz, fegyelmez valakit.**

A 21. jelentés az 1. és 2. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a HATÁSKIFEJTÉS fogalmi megértésének forrástartománya, annak egy specifikus változatára, a belső hatásra korlátozva, a hatóerő nézőpontjából konstruálva. A 21. jelentés az 1. és 2. jelentés metaforikus és specifikációs jelentéskiterjesztése metonimikus figyelemáthelyezéssel.

- (21) a. halkabbra fogja a hangját
 b. szigorúan fog

22.

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, befejezett, közepes intenzitású, sematikus kezdőponttal
- 2) a folyamat eseményszerkezete: valakinek a szokását, tevékenységét megváltoztatja valaki, valakit valamilyen tartós tevékenységre kényszerít, szoktat
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura ember, (ágens), egy másodlagos figura, főképp ember tevékenysége (páciens)

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **kényszerít, rászoktat.**

A 22. jelentés az 1., 2. és 21. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a HATÁSKIFEJTÉS fogalmi megértésének forrástartománya, annak egy specifikus változatára, a belső hatás eredményére mint az elszenvető által végrehajtott cselekvésre korlátozva. A 22. jelentés az 1., 2. és 21. jelentés metaforikus jelentéskiterjesztése metonimikus figyelemáthelyezéssel.

- (22) a. diétára fog
b. munkára fog

23.

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, befejezett, közepes intenzitású, sematikus kezdőponttal
- 2) a folyamat eseményszerkezete: valakit valamilyen tevékenységre bír rá, úgy kezd alkalmazni ellene vmit, hogy bizonyos cselekvésre rábírja
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura ember, (ágens), egy másodlagos figura, ember tevékenysége (páciens)

Az elvont tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **rábír**.

A 23. jelentés az 1., 2. és 21. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a HATÁSKIFEJTÉS fogalmi megértésének forrástartománya, annak egy specifikus változatára, a belső hatás eredményére mint az elszenvető ígéretének betartására korlátozva. A 23. jelentés az 1., 2. és 21. jelentés metaforikus jelentéskiterjesztése metonimikus figyelemáthelyezéssel.

- (23) a. szaván fog

24.

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, befejezett, közepes intenzitású, sematikus kezdőponttal
- 2) a folyamat eseményszerkezete: valakit valamilyen nem törvényes vagy nem erkölcsös tevékenységen rajtakap
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura ember, (ágens), egy másodlagos figura, ember tevékenysége (páciens)

Az elvont tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **rajtakap**.

A 24. jelentés az 1. és 2. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a LELEPLEZÉS fogalmi megértésének forrástartománya, annak egy specifikus változatára, a tettenérésre. A 24. jelentés az 1. és 2. jelentés metaforikus jelentéskiterjesztése metonimikus figyelemáthelyezéssel.

- (24) lopáson fogták

25.

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, befejezett, közepes intenzitású, sematikus kezdőponttal
- 2) a folyamat eseményszerkezete: ráhárít, ráfog, mást okol, hárít, tudatosan másnak tulajdonít valamilyen nem törvényes vagy nem erkölcsös cselekedetet
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura ember, (ágens), egy másodlagos figura, ember (páciens)

Az elvont tulajdonságok nyálábjából összeálló jelentés megnevezése: **ráfog, ráhárít**.

A 25. jelentés az 1., 2. és 24. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma az ÁTHÁRÍTÁS HAMIS VÁDDAL fogalmi megértésének forrástartománya. A 25. jelentés az 1., 2. és 24. jelentés metaforikus jelentéskiterjesztése.

(25) a szomszédra fogta a kártevést

26.

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, befejezett, közepes intenzitású, sematikus kezdőponttal
- 2) a folyamat eseményszerkezete: rossz személyi döntést hozott, nem a megfelelő személyt választotta
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura ember, (ágens), egy másodlagos figura, ember (páciens)

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **rajtaveszt**.

A 26. jelentés az 1., 2. és 24. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a HIBÁS DÖNTÉS V. CSELEKEDET fogalmi megértésének forrástartománya. A 26. jelentés az 1., 2. és 24. jelentés metaforikus jelentéskiterjesztése idiomatikusan.

(26) törököt fog

27.

- 1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, közepes intenzitású, folyamatos, sematikus kezdő- és végpont nélküli
- 2) a folyamat eseményszerkezete: valakit segít tevékenységében
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura ember, (ágens), egy másodlagos figura, ember (páciens)

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **védelmez**, védelmébe vesz.

A 27. jelentés az 1. és 2. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a TÁMOGATÁS fogalmi megértésének forrástartománya. A 27. jelentés az 1. és 2. jelentés metaforikus és specifikációs jelentéskiterjesztése idiomatikusan.

(27) pártját fogja

28.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, közepes intenzitású, sematikus kezdőponttal ellátott
- 2) a folyamat eseményszerkezete: meghatározott eseményszerkezet szerinti tevékenységet elkezd
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura ember, egy másodlagos figura, tevékenység

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **elkezd valamit, valamihez kezd**.

A 28. jelentés a 2. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a KEZDÉS fogalmi megértésének forrástartománya, a cselekvő nézőpontjából. A 28. jelentés a 2. jelentés metaforikus jelentéskiterjesztése grammatikalizációs szemantikai sematizálódással.

- (28) a. takarításba fog
 b. munkához fog
 c. fogja magát és

29.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, közepes intenzitású, sematikus kezdőponttal ellátott
- 2) a folyamat eseményszerkezete: tárgyban valamilyen fejlemény támad
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura fizikai tárgy, egy másodlagos figura, esemény

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **keletkezik valami valamiben.**

A 29. jelentés az 1., 2. és 28. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a KEZDÉS fogalmi megértésének forrástartománya, az elszenvető nézőpontjából. A 29. jelentés 1., 2. és 28. jelentés metaforikus jelentéskiterjesztése grammatikalizációs szemantikai sematizálódással.

- (29) tüzet fog

30.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, közepes intenzitású, befejezett, sematikus kezdő- és végponttal
- 2) a folyamat eseményszerkezete: érzékszervével észlel és feldolgoz valami észlelhetőt, például szagot
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura állat, egy másodlagos figura, észlelhető jelenség, például szag

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **észlel.**

A 30. jelentés az 1. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma az ÉSZLELÉS fogalmi megértésének forrástartománya, az észlelő nézőpontjából. A forrástartomány: egy ágens (prototipikusan emberi lény) megfog vagy megérint (vagy nem fog vagy nem érint meg vagy erre nem képes) egy fizikai tárgyat; a céltartomány: egy ágens (prototipikusan emberi lény) érzékszervével észlel valamilyen ingert. A 30. jelentés az 1. jelentés metaforikus jelentéskiterjesztése metonimikus figyelemáthelyezéssel (a forrástartománybeli fogás cselekedete észleléssel, tapintással jár).

- (30) szimatot fog

31.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, közepes intenzitású, befejezett, sematikus kezdő- és végponttal

- 2) a folyamat eseményszerkezete: emberben valamilyen elméleti állapot alakul ki, sejtése támad, értesül titkolt, esetleg ellene irányuló ügrről, titkos eseményről sejtése támad
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura ember, egy másodlagos figura, sejthető ügy

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **sejtése támad.**

A 32. jelentés 1., 2. és 31. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg: a FOGÁS fogalma a MENTÁLIS FELISMERÉS, SEJTÉS fogalmi megértésének forrástartománya. A forrástartomány: egy ágens (prototipikusan emberi lény) megfog vagy megérint (vagy nem fog vagy nem érint meg vagy erre nem képes) egy fizikai tárgyat; a céltartomány: egy ágens (prototipikusan emberi lény) mentálisan valószínűnek tart valami eseményt vagy körülményt. A 32. jelentés 1., 2. és 31. jelentés metaforikus jelentéskiterjesztése.

(31) gyanút fog

32.

- 1) a folyamat időszerkezete: rövid, közepes intenzitású, folyamatos, sematikus kezdő- és végpont nélküli
- 2) a folyamat eseményszerkezete: elméjével feldolgoz, megért valamit, a dolgok valamilyen állását
- 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: az elsődleges figura ember, egy másodlagos figura, a dolgok valamilyen állása

Az elvont tulajdonságok nyalábjából összeálló jelentés megnevezése: **ért, elméjével feldolgoz.**

A 32. jelentés az 1. és a 30. jelentéssel szemantikai viszonyban magyarázható meg. A 33. jelentés az 1. és a 31. jelentéssel metaforikus szemantikai viszonyban áll.

Az 1. és a 30. jelentés a forrástartomány: egy ágens (prototipikusan emberi lény) megfog vagy megérint és így észlel (vagy nem fog vagy nem érint meg vagy erre nem képes) egy fizikai tárgyat. A 32. jelentés a céltartomány: egy ágens (prototipikusan emberi lény) mentálisan megragad vagy megérint, azaz megért (vagy nem ért meg vagy nem tud megérteni) valamilyen helyzetet, összefüggést. A metaforikus jelentéskiterjesztésben a MEGÉRTÉS FOGÁS fogalmi metafora a meghatározó szemantikai tényező, amely a motivációs alapként a KONTROLL, IRÁNYÍTÁS, ELLENŐRZÉS fogalmát tartalmazza.

(32) Fogod, amit mondok?

4.3. Összefoglalás

Ebben a fejezetben az ige poliszémiáját tárgyaltuk. Poliszémia akkor jön létre, ha a konceptualizáló két fogalmat összekapcsol valamely kognitív motiváció alapján úgy, hogy az egyik fogalmat jelölő nyelvi elem jelentésszerkezetének egy részét felhasználja a másik fogalmat jelölő nyelvi elem jelentésszerkezetének létrehozására. Az egyes jelentések a poliszém hálózaton belül jelentésszerkezetük részleges megfelelésük révén jönnek létre és kapcsolódnak össze, a családi hasonlóság elve alapján. A poliszém rendszer proto-

típushatásokat mutató kategorizációk eredményeként létrehozott elvont tulajdonságokból összeálló jelentések összetett hálózata. A poliszémia jelentésváltozás, általában jelentéskiterjesztés eredménye, az ökonomizmus elve és az izomorfizmus elve közötti feszültség feloldásaként. A jelentéshálózat egyes jelentései általában radiálisan, sugarasan rendeződnek el, hálózatot alkotva: az egyes jelentések egy elsődleges, központi jelentés körül sugarasan kapcsolódnak a központi jelentéshez, illetve különböző módon és mértékben egymáshoz. Az elsődleges jelentéshez szemantikai kiterjesztéssel kapcsolódik a több jelentés. Az elsődleges jelentés általában közvetlen tapasztalaton alapul, a szó alapbeállítású, legfeltűnőbb jelentése, amely kontextus nélküli említéskor elsőként előhívódik, illetve amelyhez a legkisebb mentális erőfeszítéssel rendelhető hozzá relevánsnak tűnő kontextus, és amely nem feltétlenül a történetileg, etimológiailag első jelentés. A leggyakoribb és legkönnyebben működtetett szabályszerű kognitív sémák (a részleges fogalmi megfelelések műveleti típusai) a poliszémia műveleteiben a következők: metonimizáció, metaforizáció, generalizáció, specifikáció, sémaátalakítás. A poliszém ige elsődleges jelentésétől különálló jelentésnek az a jelentésszerkezet tekinthető, amelyben különbözik az elsődleges, illetve a többi jelentéstől 1) a folyamat időszerkezete, 2) a folyamat eseményszerkezete, 3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege.

5. AZ IGEKÖTŐ + IGE SZERKEZET SZEMANTIKÁJA

Az alábbi fejezet az igező + ige szerkezet szemantikáját mutatja be. A leírás elméleti kerete szemantikai, a kognitív szemantika teóriájából származik, csakúgy, mint a mód-szertana. A kognitív szemantika alapelveiből a következők fontosak az igező + ige szerkezet leírásakor (Langacker 1987, 2008a; Lakoff 1987; l. még Tolcsvai Nagy 2013; l. az 1. fejezetet):

- a jelentés tapasztalati alapú, fogalmi természetű, enciklopédikus jellegű, összefügg a világról való egyéni és közösségi tudással,
- a nyelvi szerkezetek egy fonológiai és egy szemantikai pólus szimbolikus kapcsolatából állnak,
- a grammatika tágra értelmezendő: a szintaxis és a lexikon nem különül el egymástól (ez a kontinuumelv),
- használat és rendszer szorosan összefüggenek, a használat fontos jellemzői beépülnek a rendszerbe,
- a nyelvi egységeket természetes közegükben és saját terminusaikkal lehet megfelelően leírni,
- a jelentés szerkezetes, a megismerés módjainak megfelelően.

A fejezet fő kiinduló feltevései a következők:

- az igező + ige szimbolikus szerkezet szemantikai pólusa összetett struktúra, az igező és az ige jelentésének kapcsolata,
- az igező + ige szerkezet temporális folyamatot fejez ki több szemantikus figura viszonyában,
- a szerkezet kompozitumszerkezet (Langacker 1987 értelmében), részleges megfeleléseken és kidolgozáson alapul,
- a szerkezet nyelvi egység, komponenseinek külön feldolgozása nem feltétlenül szükséges megértéséhez,
- az igező + ige szerkezet jelentése egy egység, amely felismerhető részekből áll, és e részek specifikusan járulnak hozzá az egész jelentéséhez és e jelentés kiterjesztéséhez.

Az igező + ige szerkezet leírásakor a kiindulópont egyrészt általában az ige mint szemantikai és fonológiai szerkezetek szimbolikus struktúrája, beleértve morfológiai szerkezetét, hiszen az egyszerű ige temporális folyamatot fejez ki két vagy több szemantikus figura viszonyában. Valamint kiindulópont az ige nyelvi környezete az általános értelmezői, leíró közegként. Másrészt kiindulópont az igező szemantikája, elsődleges és

további jelentéseinek, poliszém hálózatának jellemzői. A szemantikai leírás bemutatja, hogy az igekötő milyen jelentésbeli többletet ad és változást okoz az ige jelentésszerkezetében, az ige milyen módosulásokat eredményez az igekötő sematikus jelentésének megvalósulásában, illetve milyen új szemantikai egység jön létre az igekötő és az ige kapcsolatából.

A jelen leírás előzménye az igekötő + ige szerkezetet a kognitív nyelvtan Langacker (1987) értelmében vett kompozitumszerkezetként, illetve a Fauconnier (1985) és Fauconnier – Turner (1998) értelmében vett fogalmi integrációként modellálta, a két elem közötti szemantikai kapcsolat legfontosabb szemantikai tényezőire összpontosítva (vö. Tolcsvai Nagy 2005). Az akkori leírás elsősorban a figurák és az útvonal egyszerűen tételezett térbeli és időbeli megfeleléseit mutatta ki. Az itteni fejezet a további kutatási eredményeket összegzi: az ige folyamatkifejező szemantikai tartalmából indul ki, az inherens temporalitás most-pontok sorozatából, az ehhez kapcsolódó szekvenciális feldolgozásból, valamint a temporalitás és az eseményszerkezet összefüggéseiből, a határolatlanság és határoltság különbségéből. Ehhez kapcsolódik az igekötő részletes szemantikai jellemzése, az összegző feldolgozás módjával, az IRÁNYULÁS fogalma sémájának leírásával, amely a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma szerint funkcionál, alapbeállításban a séma kezdő- és végpontjának (szakaszának) profilálásával, mindig egy konceptualizáló (például a beszélő, a hallgató) referenciapontjából, feldolgozó viszonyítási pontjából. Az időbeli folyamat és az irányulás szemantikai szerkezetének összekapcsolódása akkor lehetséges, ha közöttük motivált jelentéstani viszony jöhet létre. Ez a viszony az alább részletezendő megfeleléseken és kidolgozáson alapul, az igekötős igék poliszém hálózatában metonimikus figyelemáthelyezések és metaforikus kiterjesztések révén is. A szemantikai viszony fontos összetevője az ige jelentésének részletezett és az igekötő jelentésének sematizált volta, továbbá az ige inherens temporalitása szekvenciális feldolgozással és az igekötő temporális tartalma összegző feldolgozással. Az igekötő általános funkciója a kiinduló előfeltevés szerint az ige által jelölt folyamat egyes specifikumainak olyan profilálása, ahogy az a tőigében nincsen vagy nincsen feltétlenül előtérbe helyezve. A részletes leírás lehetővé teszi nem csupán az igekötő szemantikai és tágabb funkcionális variabilitásának pontosabb, módszeresebb feldolgozását, hanem az igekötő + ige szerkezet tipikus funkcióinak (például folyamat térbeli irányultsággal, folyamat időbeli és térbeli befejezettséggel) és poliszém változatainak összefüggő, motivációs bemutatását, valamint a közös figyelmi és referenciális jelenetekben interszubjektívan létrehozott konceptualizációk, konstruálások finom különbségeinek a megragadását. Az így leírt igekötő + ige szerkezet egyúttal jó példa a konvencionált típus kontextuális megvalósulásából létrejövő újabb konvencionált típusok hálózatára.

Az igekötő + ige szerkezet leírásának igen nagy a szakirodalma. Minden lényeges ezzel foglalkozó leírás kiemeli az igekötő igéhez való helyzeti viszonyának jellegzetességeit, sorrendi lehetőségeit, határozószó jellegét és az igét módosító jelentéstani és grammatikai szerepét, termékenységét, szintaktikai jellemzőit. A leírások egy része a besoroló hagyományos nyelvtanban viszonzóként értelmezi, és a képzőkhöz hasonlóan tekinti (l. Balogh 2000a: 264–267). A strukturális nyelvtan vagy strukturális szemantika az igekötő és az ige szerkezeti kapcsolódási jellemzőit vizsgálja (vö. Kiefer – Ladányi 2000; történeti vonatkozásban Kiefer – Honti 2003). A formális nyelvészet É. Kiss Katalin mondattani magyarázatában (2004) az igekötőt igemódosítónak tekinti, szintaktikai jelentőségét abban látja, hogy az egyszerű igét tartalmazó mondat egy pro-

pozíciót, az igekötős ígét tartalmazó mondat két propozíciót foglal magában. A leírások főképp az igekötőnek az igére gyakorolt morfoszemantikai és szintaktikai hatását sorolják föl. Ezek többek között a következők: határozószói jelentés (az ősi igekötőknél elsődlegesen térjelentéssel), az ige jelentésének módosítása, a befejezett aspektus jelölése, az akcióminőség meghatározása (l. Kiefer – Ladányi 2000). Szili (2001, 2003, 2005, 2009) az igekötők szemantikai leírásának fontos empirikus fejezeteit adja, Ladányi (2004 és 2012) komplex funkcionális megközelítést alkalmaz, amely – miképp Szili írásai – a kognitív szemantika eredményeit is alkalmazza. Ladányi (1999) megfogalmazza a térbeli végpont elérése és az időbeli befejezettség szoros összefüggését (l. még Takács 2012), az időlekepezés részletezése nélkül. Ez utóbbi leírások már megmutatják az igekötő + ige szerkezet szemantikai megalapozottságát, és így tüzetes szemantikai vizsgálatának szükségességét. Fazakas (2007) kognitív nyelvészeti keretben, elsősorban Szilágyi N. Sándor elméletének alapján, történeti szempontból ír le három magyar igekötőt.

Az alábbi fejezet az igekötő és az ige kapcsolatát a következő szemantikai szempontokból vizsgálja: az igekötő és az ige külön vett jelentésszerkezete, az igekötő és az ige kapcsolatának szemantikai jellemzői, az igekötős ige jelentései, jelentésének változásai. Másrészt – az előbbieket megalapozásaként is – az ősi igekötők szemantikai jellemzését adja, az elsődleges jelentésükre összpontosítva. Az igekötő poliszém hálózatának leírására itt nem kerül sor, az – jöllehet az alább bemutatandó jellemzőkből kifejezhető – másikkal tanulmány témája.

5.1. A prototipikus ige jelentése

Bár a második fejezetben az ige általános szemantikai jellemzése olvasható, itt érdemes újból felidézni, hogy a prototipikus ígék az emberi megismerés számára könnyen és gyorsan feldolgozható folyamatokat fejeznek ki. Ilyen prototipikus ige például a mozgást kifejező ige. Az önmagára figyelő ember folyamatosan irányítja és ezzel egyidőben érzékeli saját helyváltoztató mozgását vagy testének, testrészének helyzetváltoztató mozgását. Más fizikai tárgyak (testek) mozgását szintén közvetlenül tudja érzékelni: a környezetében lévő emberek vagy állatok saját akaratból és energiaforrásból eredő mozgását elsősorban látja a megismerő ember. A MOZGÁS fogalmát többek között ígékkel lehet kifejezni (például: *mozog, megy, repül, fut, érkezik*). Szintén prototipikus folyamat az ember által más tárgyakon végrehajtott akaratlagos cselekvés, például a kézben tartás vagy a kézzel más tárgyon végrehajtott művelet, vagyis a KÉZZEL VÉGZETT CSELEKVÉS, a KÉZMANIPULÁCIÓ. A folyamatoknak ezeket a fajtáit szintén ki lehet ígékkel fejezni (például: *fog, dob, tesz, rak, simogat*).

A prototipikus ige:

- energiával kapcsolatos interakciót fejez ki két vagy több résztvevő között, amely az energia megváltozásával és/vagy átvitelével jár,
- egy folyamatot elsődlegesen időben fejez ki,
- a folyamatot időben körülhatárolt módon fejezi ki,
- egy folyamat térbeli helyét csak meghatározatlanul vagy szemantikusan jelöli, egy folyamat térbeli helye a résztvevők elhelyezkedésétől függ,
- a résztvevők az ige szemantikai szerkezetében szemantikus figurák, meghatározható, prototipikus dolgok (l. Langacker 1987, 2008).

Az ige jelentése több alszerkezetből (összetevőből) álló szemantikai szerkezet. Az alszerkezetek (összetevők) a következők (rövid leírásukat l. alább):

- a temporális viszony, a folyamat,
- a folyamat eseményszerkezete,
- a figurák (részrtvevők).

Az ige két vagy több résztvevő egymáshoz való viszonyát temporálisan, időben fejezi ki. Magát az időbeli viszonyt, a folyamatot vagy az eseményt az ige szemantikai szerkezete tartalmazza.

Az ige itt röviden összefoglalt általános szemantikai tulajdonságai funkcionálnak az igekötő + ige szerkezetben. A következő részek e jellemzőket mutatják be.

5.2. Az igekötő jelentése

A magyar igekötők történetileg hosszú időn át és szakaszokban alakultak ki a nyelvhasználatban; az igekötők létrejöttének folyamata ma is zajlik. Az alábbiakban az ősi igekötők szemantikai leírására kerül sor. Ősi igekötő a *ki, be, fel, le, el, meg* (vö. J. Soltész 1959). Azért ezek az igekötők állnak a szemantikai vizsgálat előterében, mert ezek mutatják a legtöbb fontos jellemzőt, ezeknek van a leggazdagabb használati köre típusban és a kapcsolt igék számában, valamint föltehetőleg példánygyakoriságban is.

A magyar igekötőknek van jelentésük, miképp a különböző sematizáltsági szintű grammatikai elemeknek általában. Az igekötőknek általában több jelentésük van, ezek a jelentések poliszém hálózatot alkotnak. A jelen tanulmányban az ősi igekötők elsődleges jelentésének leírására kerül sor. Az igekötő elsődleges jelentésére általánosságban jellemzők a következők:

- sematikus, ahogy a grammatikai elemek jelentése általában sematizált,
- térvizonyt tartalmaz,
- fogalmi rendszere topológiai,
- dinamikus, a viszonyt összegző feldolgozással képezi le.

5.2.1. Az igekötő általános szemantikai jellemzőinek részletes leírása bemutatja az ígéhez kapcsolódás motivációs alapjait.

- (1) Az igekötő jelentése jelentős mértékben sematizált.

A sematizáltsági mérték fokozat kérdése: az alapszófajok (ige, főnév, melléknév) jelentésszerkezete számos alszerkezetből áll, részletes, kidolgozott, vagyis nagy mennyiségű és viszonylag nagy mértékben specifikált információt tartalmaz. A grammatikai elemek jelentésszerkezete kevés alszerkezetből áll, nem részletes, kis mennyiségű és kis mértékben specifikált információt tartalmaz. A grammatikai elemek sematizáltsága is eltérő: a többes szám jele, a tárgyrag jelentése nagymértékben sematikus, a határozórag jelentésszerkezete részletesebb, az igekötő vagy a névmás jelentésszerkezete pedig még részletesebb lehet. A lexikai és a grammatikai elemek közötti határ nem éles, inkább átmeneti a jelentések összetettsége szempontjából.

(2) Az igeekötők sematizált jellege grammatikalizáció eredménye.

A grammatikalizáció során egy korábbi összetett jelentésszerkezetből néhány releváns alszerkezet marad meg, amelyek kiegészülhetnek még továbbiakkal (a grammatikalizáció modelljére vö. Heine 1993: 53–70, Heine – Claudie – Hünemeyer 1991, Dér 2008, magyar vonatkozásaira l. D. Máta 2007). Az igeekötő kialakulásának egyik összetevője az absztrahálódás: a deszemantizáció, vagyis szemantikai sematizálódás és egyúttal a más irányú bővülés (l. Sweetser 1988, Ladányi 1999, Hopper – Traugott 2003), amely folyamat az eredetibb részletesebb szemantikai szerkezet egyes elemeinek eltűnésével, más elemek előtérbe kerülésével, valamint új elemek megjelenésével jár. A *be* igeekötő jelentése a *bél* főnév történeti előzményéből grammatikalizálódva elvesztette az eredetibb dologfogalom számos jellemzőjét, közben kiegészült az eseményszerkezet és az összegző feldolgozás (letapogatás) összetevőivel: miközben a főnévi előzmény jelentésének nincsen eseményszerkezete, az igeekötőnek van. Az igeekötő kialakulásának másik fontos grammatikalizációs jellemzője a fonológiai erózió: az ősi igeekötők, és a későbbiek jó része is egy szótagos elemmé történetileg vált. Szintén a grammatikalizáció eredménye a nem teljes klitizálódás: az igeekötő nyelvi egységet képez az igével, szemantikailag nem autonóm, feldolgozásához más fogalom előhívása szükséges; ugyanakkor az igeekötő elválhat az igétől, tehát klitizálódása nem teljes. A dekategoriáció is kimutatható az igeekötők történetében: eredetibb szintaktikai tulajdonságai egy részét (például a főnév általános kapcsolódási lehetőségeit) elveszítette. Az igeekötők az eredetibb kategoriális kialakulásuk után tovább grammatikalizálódtak, amikor funkciójuk például az irányjelölésből a perfekтивáló szerepbe változott át. Az igeekötők eltérő grammatikalizációs fokon állnak az ezredfordulón. A *meg* igeekötő hosszú történeti korok óta szinte teljes mértékben grammatikalizálódott, míg a *be* vagy a *ki* megtartotta elsődleges irányjelölő jelentését is.

Az igeekötő történeti funkcionális alakulása kikerülhetetlen tényező jelentésszerkezetének, tágabban funkcióinak a leírásában, hiszen a történeti folyamat jól mutathatja a funkciókat megalapozó motivációs tényezőket, valamint a szinkrón variabilitás mélyebb okait.

5.2.2. Az igeekötő jelentésszerkezete kevés elemet tartalmaz: alapvetően két sematikus figura irányulás szerinti térbeli viszonyát. E viszonyban az egyik figura a figyelem előtérben áll (ez a trajektor, tr, elsődleges figura). Az elsődleges figura konstruálása egy másodlagos figurához, landmarkhoz (lm) viszonyítva történik meg. A *be* igeekötő a BEFELÉ IRÁNYULÁS fogalmát képezi le úgy, hogy egy figura (valamely fizikai tárgy) irányulása egy ösvényen egy másik figura (valamely körülhatárolt, de átjárható tér) belsejébe irányul.

Az igeekötők elsődleges jelentése térviszonyt képez le (a térszemantikára l. Zlatev 2007; Tolcsvai Nagy 2013: 65–71). A tér fogalmi és szemantikai leképezése az igeekötő meghatározó tényezője. Megvizsgálandó, hogy a kognitív szemantika egymással rokon térszemantikai modelljei közül melyik a legalkalmasabb az igeekötő térleképezésének leírására, akár módosításokkal: a) a szemantikai primitívek vagy archetípusok rendszere, b) a trajektor–landmark megkülönböztetés, és c) a referenciakeret modellje.

A tér fogalmi leképezését szemantikai primitívek nyelvtől független rendszerében tartja számon Wierzbicka (1996), kissé más keretben Lakoff (1987), és Johnson (1987) is képi sémák reprezentációiban. E magyarázatban például az ÖSVÉNY fogalma nyelv

előtti konceptualizáció eredménye, amely sémaként segíti a térrel kapcsolatos szemantikai szerkezetek létrehozását és megértését.

A tér fogalmi leképezését Langacker (1987, 1999) kognitív grammatikája a trajektor–landmark megoszlásban, azaz viszonyban modellálja. A trajektor–landmark megoszlás az előtér–háttér megkülönböztetésen alapul, azon belül egy elsődleges figura profilálásán egy vagy több másodlagos figura mint háttér viszonyában. A tér leképezése itt a tér egy elemének, részletének a leképezése a tér más elemeihez viszonyítva. A trajektor–landmark megoszlás a figyelem aktuális irányításától függ, a pillanatnyi beszélő konceptualizációjának keretében. A trajektor–landmark megoszlás konvencionált formája a térjelölésben az angol előljárószók paradigmája, a magyar igeekötők vagy határozóragok rendszere. (A trajektor–landmark megoszlás nem térszemantikai használatban általánosabban a mondat szerkezetében is alapvető szerepet játszik, például az alany–tárgy megkülönböztetésben.)

A tér fogalmi leképezését a referenciakeret-modellben mutatja be Heine (1997): a térbeli orientáció tapasztalati forrásait keresi, azok grammatikalizációs eredményeit mutatja ki a lexikon, a grammatikai elemek és a mondat szerkezetek rendszerében. E magyarázatban a tér szintén viszonyfogalom: a tér egy tág fogalmi tartományában mint referenciakeretben egy landmark⁵ kerül a figyelem középpontjába. A referenciakeret lehet abszolút, azaz a megismerő ember nézőpontjától független, ilyen például a geocentrikus referenciakeret; és lehet relatív, azaz a megismerő ember nézőpontjától függő, ilyen például a nézőpontközpontú referenciakeret. Ahogy Traugott – Dasher (2002: 8) is kimutatja, a „térreferenciában különböző keretszerkezetek lehetnek, nem csak az emberi test kivetítésein alapuló relatív tér gyakori (bal–jobb, elől–háttul), hanem abszolút referencia is rögzített pontokkal, pl. észak, dél”. A relatív referenciakeret belülről, az emberi test belülről való pozicionálása alapján épül ki, az abszolút referenciakeret kívülről, külső pontból történő tájékozódási pozicionálás. Heine (1997: 11–12) és mások munkái is alapvetően a referenciakeret modelljét alkalmazzák. A térbeli orientáció a következő típusokba rendeződik:

- deiktikus (a deiktikus központ, azaz referenciapont: a beszélő teste),
- tárgydeiktikus (a deiktikus központ: valamely fizikai tárgy),
- tereptárgy (a deiktikus központ: tereptárgy [pont, szerkezet] a fizikai környezetben, például hegy, folyó),
- kardinális (a deiktikus központ: független a beszélőtől, a beszédhelyzettől, például az égtájak).

A magyar igeekötők szemantikai rendszerét a referenciakeret és a trajektor–landmark megoszlás modelljeivel lehet a legrészletesebben leírni. A referenciakeret modelljével az irányulás mint térvizony perspektívaltságát lehet bemutatni: az irányulás valahonnan valahová tart, mindig valamely konceptualizáló perspektívából megkonstruálva (a perspektívaltságra és a nézőpontra l. Sanders – Spooren 1997, Tolcsvai Nagy 2013: 146–151). Az irányulás térbeli feldolgozása nem abszolút paraméterekkel történik, hanem a megismerés perspektívaló keretében. A referenciakeretben a deiktikus központ elsődlegesen a beszélő, az egyes igeekötők által kifejezett térvizony elsődleges figurája a beszélőhöz

⁵ Heine terminológiájában a landmark a figyelem középpontjában álló figura, eltérően a Langacker-féle trajektor–landmark megkülönböztetéstől.

mint testben létező, önmagát és környezetét észlelő entitáshoz viszonyul. Ez a deiktikus központ kivétel más fizikai testekre.

Például a *fel* igeikötő referenciapont szerint különböző konstruálásokban funkcionál:

a) deiktikus, a referenciaközpont az önmagára vonatkoztatott emberi test: a felfelé irányulás az emberi test kanonikus álló alakjához képest a test felső része (fej) felé az alsó része (láb) felől történik: egyes szám első személyben *felemelem a kezemet*; egyes szám harmadik személyben ez a viszony kivetítődik (*felemeli a kezét*);

b) tárgydeiktikus, a deiktikus központ, referenciapont a beszélő mint fizikai tárgy, elsődleges figurája az az entitás, amely a felfelé irányulás tárgya: *Péter este feljön hozzám*;

c) tereptárgy a deiktikus központ: az emberi test térben való elhelyezkedése, felfelé irányulása más fizikai tárgyak (testek viszonyában) történik: *Péter felmegy a hegyre*.

Az egyes igeikötők önmagukban a trajektor–landmark megoszlás szerint modellálhatók.

Egy referenciakeretben egy referenciaponthoz viszonyítva két figura fizikai térbeli viszonya egy FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL térbeli kiterjedésen specifikusan irányulásban konstruálódik meg. A referenciapont (referenciális központ) az emberi test vagy más tárgy vagy természeti tereptárgy, kardinális pont. A referenciapont azonos lehet a térbeli irányulás egyik figurájával, de különbözhet is tőle.

A referenciakereten belül az igeikötő által kifejezett térviszony három sematikus figura (valamely dolgot sematikus jelölő szemantikai alszerkezet) által képeződik le: a trajektor, tehát egy sematikus jelölt fizikai tárgy térbeli helyzete a térben történő irányultsága alapján konstruálódik meg, két másik figura (landmark), egy ösvény két végpontján lévő két másik sematikus jelölt fizikai tárgy térbeli elhelyezkedéséhez képest. A három figura által jelölt tárgy közül az egyik a figyelem előterében áll, ez az elsődleges figura (a trajektor), a másik kettő a másodlagos figura (a landmark), ezekhez viszonyítható az elsődleges figura.

Az irányulás fogalmi és szemantikai specifikáció szerint kategorizálódik, a FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL séma fogalmi struktúrája szerint.

- (3) Az igeikötők elsődleges jelentésükben prototipikusan térbeli irányulást fejeznek ki: egy figura egy ösvényen irányul egy kezdőpontból egy cél felé.

A FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL séma szerinti irányulás nem mozgás, és nincs szekvenciális múlt – jelen – jövő szerkezete. Ugyanakkor az irányulás tartalmaz nagymértékben sematizált eseményszerkezetet.

A FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma alapja az a leképezés, hogy minden mozgó dolog valahonnan valahová tart (Lakoff 1987: 275). A séma alapját adó testi tapasztalat az ember saját testrészeinek, végtagjainak, illetve saját testének mozgásából származik. A séma strukturális összetevői: FORRÁS (kezdőpont), CÉL (végpont), ÖSVÉNY (a forrást és a célt összekötő kontiguus helyek egymásra következése), IRÁNY (a cél felé mutat). A forrástól a cél felé tartó dolog az ösvény minden menet közbeni pontján áthalad. A FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma az igeikötő szemantikai szerkezetében specifikusan valósul meg. Az irányulás leképezésében a forrás, vagyis a kezdőpont és a cél, vagyis a végpont profilálódhat, előtérbe kerülhet:

- (4) a. be a házba a kertből
b. fel a pincéből a padlásra

Általánosítva ekképp rögzíthető:

- (5) irányulás valahonnan valahová

A profilálódás függ az igezőtőhöz kapcsolódó igének és a mondat további elemeinek a jelentésétől. Az ösvény köztes elemei csak egyes igezőtőkben (például *át, keresztül, végig*) profilálódnak.

5.2.3. A magyar igezőtők fogalmi tartalma topológiai rendszert alkot, térfogalmak topológiai rendszerét. Ez a tulajdonságuk összhangban áll a grammatikai elemek általános fogalmi megalapozásával:

„ha a grammatikai specifikációk általánosan megegyeznek a (nyelvi) kognitív strukturálással, akkor annak a struktúrának a természete nagymértékben viszonylagos, topológiai, kvalitatív vagy megközelítő, inkább, mint abszolút, euklidészi, kvantitatív vagy pontosító” Talmy (2000: 28).

Az igezőtők elsődleges jelentésükben prototipikusan valamilyen térviszonyt fejeznek ki, szemantikai szerkezetük a térrel kapcsolatos tapasztalati alapú ismeretekből alakult ki, nem máshonnan. Az igezőtők szemantikai tartalmának fogalmi korlátozottsága általában jellemző a grammatikai elemekre, szemben a lexikai elemekkel. Ez a korlátozottság megvalósul a kései és kevésbé grammatikalizálódott igezőtők, például az *agyon* vagy *tönkre* esetében is: az ilyen igezőtők jelentésének is van térbeli tartalmi része (‘fizikai tárgy + ráirányulás’). Az igezőtők egyes elsődleges jelentéseiből, a fizikai térbeli irányultságokból rendszer áll össze. Ennek a rendszernek a térbeli kiindulópontja eredendően az emberi test, a beszélő ember nézőpontbeli kiindulópontja, ahonnan a tér testből érzékelhető különböző irányai és térrészei konceptualizálódnak az igezőtőkben. A beszélő saját testi kiindulópontja az igezőtők térrendszerében külső kiindulópontba is kihelyeződött. A beszélő teste a kiindulópont (referenciapont):

- (6) Felemelem a kezemet.

Egyes szám harmadik személyben külső tárgy a kiindulópont (referenciapont):

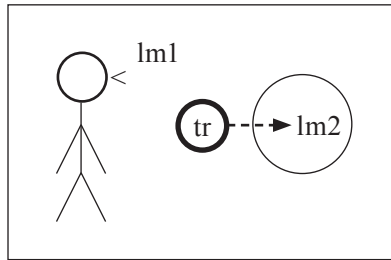
- (7) Péter felmegy a dombra.

5.2.4. A FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémának van idővonatkozása. Ez az idővonatkozás azonban különbözik az igétől. Az igezőtő a temporalitást összegző szerkezetként képezi le, egyidejű és nem egymásra következő pillanatnyi állapotok soraként: „miközben az egyes állapotok természetes sorrendjükben férhetők hozzá, összegzésen mennek át, azaz mentálisan egymásra helyeződnek [...] a feldolgozási idő minden pillanatában a fókuszált fogalom a letapogatás során addig feldolgozott konfigurációkat egyszerre tartalmazza” (Langacker 2008a: 111; l. még Langacker 1987: 248–253). Vagyis általában az esemény, az igezőtők esetében az irányulás komponens állapotait időben kiterjedve dolgozza fel a beszélő és a hallgató, de holisztikusan tapogatja le azokat.

Az ige inherens temporalitása pillanatnyi állapotok, a most-pontok egymásra következéséből áll össze. Az atemporális relációkat tartalmazó nyelvi elemek, így az igeikötő szemantikai szerkezetében a pillanatnyi állapotok feldolgozása nem szekvenciális, hanem összegző abban az értelemben, hogy a pillanatnyi állapotok egyszerre, egyetlen feldolgozó műveletben együtt érthetők. A komponens állapotok kumulatív jelleggel kapcsolódnak össze, úgy, hogy egyidejűleg megjelennek és hozzáférhetők. Az igeikötőben a pillanatnyi állapotok pillanatnyi térbeli helyzetek az ösvényen. Az igeikötőben a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma irányulást fejez ki, a teljes ösvény minden egyes pontját, másképp fogalmazva pillanatnyi állapotát egyetlen fogalmi szerkezetben dolgozza fel a konceptualizáló, kontiguus egységként. A *be* igeikötő jelentésszerkezete a kintlevés mint kezdőállapot (forrás) és a bentlevés mint végállapot (cél), valamint az ösvényen lévő, a két szélső állapot közötti összes pillanatnyi állapot kumulatív feldolgozását tartalmazza. Az 1. ábra a (8) mondatbeli *bemegy* ige perspektivált jelentésszerkezetét mutatja be. A sematikus emberalak a beszélőtől eredő referenciapont, a trajektor (tr) a mozgást végrehajtó kutya, az első landmark (lm1) a kintlevés helyzete, a második landmark (lm2) a bentlevés helyzete.

(8) [A beszélő azt mondja kintről, hogy] A kutya_{tr} bement a házba_{lm2}.

1. ábra. A *be* igeikötő jelentésének sematikus ábrája külső nézőpontból

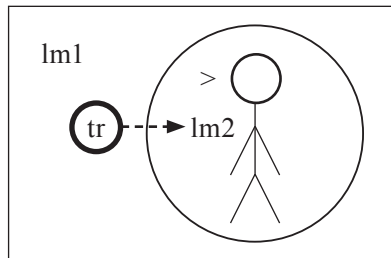

beszélő

A 2. ábra a (9) mondatbeli *bejön* ige perspektivált jelentésszerkezetét mutatja be, a *bemegy* mintájára.

(9) [A beszélő azt mondja belülről, hogy] A kutya_{tr} bejött a házba_{lm2}.

2. ábra. A *be* igeikötő jelentésének sematikus ábrája belső nézőpontból

beszélő

Az igekötő csak ezzel az összegző feldolgozással képes leképezni az irányulást a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma felhasználásával. És csak ezzel a szemantikai szerkezettel lehet az igehez kapcsolni, kompozitumszerkezetet alkotva, alább részletezendő módon.

5.3. Az ősi magyar igekötők jelentésszerkezete

Az alábbiakban az ősi magyar igekötők elsődleges jelentésének leírása következik. A leírás Langacker (1987) és Heine (1997) relációs szerkezetek jelentését modelláló elmélete alapján készült, a tér conceptualizációs módjainak és nyelvi kifejezőmódjainak általános jellemzői alapján (l. az előző részben). Miképp fentebb már említettett, az igekötő térbeli irányultságot fejez ki, egy a figyelem középpontjában álló figura térbeli irányultságát egy térben elhelyezkedő ösvény elemi szakaszaihoz, azokkal együtt kezdő és végpontjához viszonyítva. Ez az elemzési mód összhangban áll a kognitív nyelvészet elméletével és módszertanával. E keret a szemantikai szerkezetek részletezettségének fogalmi alapjaira, végső soron pszichológiai megalapozottságára épít. A részletezettség, a granulált leírás kidolgozásbeli indokoltságát alátámasztják pszicholingvisztikai vizsgálatok (vö. Sandra – Rice 1995). A részletező, granulált leírás módszertana az igekötős igék jelentéseinek variabilitásában, e szemantikai változatosság és polyszémikusság tárgyalásában is hasznosnak bizonyul (ez utóbbi már nem tárgya a jelen elemzésnek).

Az igekötők elsődleges jelentésének részletes leírása tartalmazza az elsődleges jelentés belső variabilitását is, a landmarkok (az ösvény kezdő- és végpontja), az ösvény jellege és a referenciakeretbeli referenciapont jellegének változataiban. A referenciapont fogalmi, szemantikai jellegének következményei vannak az igekötő és az ige összekapcsolódási lehetőségeiben, az igekötős ige vonzatainak szelekciós hálózatában, az igekötős ige mondatszemantikájában.

Az igekötő jelentésének leírása részben az önmagában vett igekötő vizsgálatával lehetséges. Azonban az igekötő csak meghatározott helyzetekben áll magában, például kérdésre adott válaszban:

- (10) – Elmégy?
– El.

Ezekben az esetekben az igekötő reprezentálja a szintaktikailag és retorikailag teljes választ (itt például 'Igen, elmegyek.'). Az igekötő magában álló vizsgálata dekontextualizációval lehetséges. A dekontextualizáció azonban korlátozott lehetőség csupán: demonstrálni kontextuálisan lehet, igével, ahol az ige, valamint a kidolgozott figurák (főnévi megnevezésű alany, határozó) jelentése már hat az igekötő jelentésére. Továbbá minden dekontextualizált, metanyelvi említés elkerülhetetlenül behív valamilyen megszokott kontextust, legalább sematikus szinten. A kérdés összefügg a leíró vizsgálat egy másik tényezőjével, az elsődleges jelentés középpontba állításával. Mint fentebb a 4.1. fejezetben ki lett fejtve, a polyszém jelentéshálózat elsődleges jelentése általában az a jelentés, amely

- a legközvetlenebb tapasztalaton alapul,

- a szó prototípushatásokat mutató, alapbeállítású, legfeltűnőbb jelentése, amely kontextus nélküli említéskor elsőként előhívódik, illetve amelyhez a legkisebb mentális erőfeszítéssel rendelhető hozzá relevánsnak tűnő kontextus,
- nem feltétlenül a történetileg, etimológiailag első jelentés.

Megjegyzendő, hogy az ősi igekötők esetében az elsődleges jelentés megegyezik a történetileg, etimológiailag első jelentéssel, kivéve a *meg* igekötőt. Az alábbiakban a hat ősi igekötő szemantikai leírása következik.

ki

A *ki* igekötő elsődleges jelentése: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) térben (vízszintesen) kifelé irányul, egy ösvényen (1. a 3. és 4. ábrát). Kezdő pillanatnyi állapotban bent van egy körülhatárolt térben (másodlagos figura, landmark, lm), az ösvény végén kívül van a körülhatárolt téren, a feldolgozásban úgy, hogy az összes köztes pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. A referenciakeretben a referenciapont, vagyis a viszonyítási pont, amihez képest az ösvény leképeződik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja; a kezdőpont körülhatárolt fizikai tér, amelynek határai átjárhatók; a végpont a körülhatárolt fizikai téren kívüli határolatlan tér. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely befér a kezdőpont szerepű landmark által reprezentált körülhatárolt térbe és képes helyváltoztató mozgásra, illetve mozgatható. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) egyaránt térben vízszintesen orientálva konceptualizálódik.

A *ki* igekötő elsődleges jelentésének tipikus megvalósulásai referenciapont szerint.

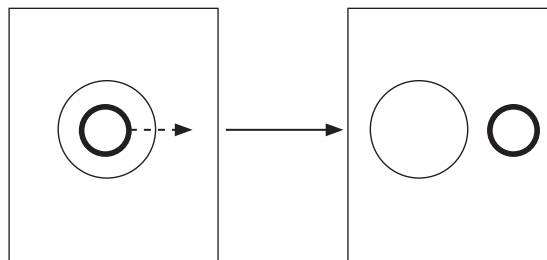
a) a referenciapont, a trajektor és a 1. landmark az emberi test:

(11) kihány, kiköp (valaki valamit)

b) a referenciapont fizikai tárgy vagy tereptárgy, a beszédhelyzetben értelmezve:

(12) Péter kijön a házból

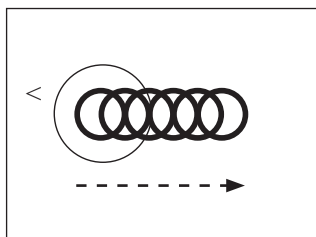
3. ábra. A *ki* igekötő összegző jelentésszerkezetének kiinduló és végpontja

A 3. ábra a *ki* igekötő összegző jelentésszerkezetében az ösvény kiinduló és végpontját ábrázolja a kifelé irányulásban. Az első négyzet a bentlevés pillanatnyi állapotát, a második négyzet a kintlevés pillanatnyi állapotát ábrázolja. A nagyobb karika a körülha-

tárolt tér, a másodlagos figura, landmark, lm, a kisebb, vastagabb karika az ösvényen a kezdőponttól a végpont felé irányuló entitás, elsődleges figura, trajektor, tr. A két négy-szög közötti nyíl az ösvényt jelképezi. A referenciapontot nem tartalmazza az ábra.

4. ábra. A *ki* igekötő összegző jelentésszerkezete referenciakeretben

A 4. ábrán az összegző feldolgozási módot az egymásba érő kisebb karikák jelzik, mint a körülhatárolt térből kifelé irányuló entitás pillanatnyi állapotait az ösvényen végig. Az ösvényt a szaggatott nyíl jelöli. A < jel a konceptualizáló nézőpontját, perspektivikus kiindulópontját jelzi.

be

A *be* igekötő elsődleges jelentése röviden: egy entitás térben (vízszintesen) befelé irányul egy ösvényen (l. az 5. és 6. ábrát). Kezdő pillanatnyi állapotban kívül van egy tartályon, az ösvény végén belül van a tartályban, a feldolgozásban úgy, hogy az összes korábbi pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. A *be* igekötő elsődleges jelentése: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) egy ösvény elején, kezdő pillanatnyi állapotban kint van egy körülhatárolt térhez képest (másodlagos figura, landmark, lm), az ösvény végén belül van a körülhatárolt téren, a feldolgozásban úgy, hogy az összes köztes pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. A referenciakeretben a referenciapont, a viszonyítási pont, amihez képest az ösvény leképeződik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja; a végpont körülhatárolt fizikai tér, amelynek határai átjárhatók; a kezdőpont a körülhatárolt fizikai téren kívüli tér. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely befér a végpont szerepű landmark által reprezentált körülhatárolt térbe és képes helyváltoztató mozgásra, mozgatható. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) egyaránt térben vízszintesen orientálva konceptualizálódik.

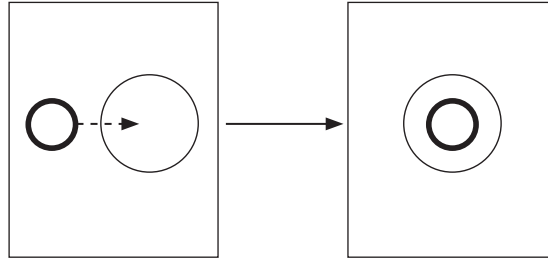
A *be* igekötő elsődleges jelentésének tipikus megvalósulásai referenciapont szerint.

a) a referenciapont, a trajektor és a 2. landmark az emberi test:

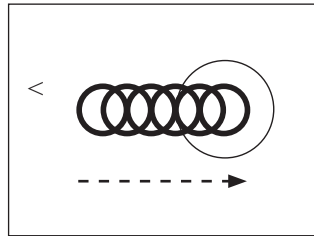
(13) bekap (ételt), bevesz (gyógyszert)

b) a referenciapont fizikai tárgy vagy tereptárgy, a beszédhelyzetben értelmezve (a bentlevő beszélő nézőpontjából):

(14) Péter bejön a házba

5. ábra. A *be* igekötő összegző jelentésszerkezetének kiinduló és végpontja

Az 5. ábra a *be* igekötő összegző jelentésszerkezetében az ösvény kiinduló és végpontját ábrázolja. Az első négyszög a kintlevés pillanatnyi állapotát, a második négyszög a bentlevés pillanatnyi állapotát ábrázolja.

6. ábra. A *be* igekötő összegző jelentésszerkezete

fel

A *fel* igekötő elsődleges jelentése röviden: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) térben felfelé irányul egy ösvényen (l. a 7. és 8. ábrát). Kezdő pillanatnyi állapotban lent van egy vertikálisan alul és fölül specifikált térben (két másodlagos figura, landmark, lm), az ösvény végén fent van a térben, a feldolgozásban úgy, hogy az összes korábbi pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. A referenciakeretben a referenciapont, a viszonyítási pont, amihez képest az ösvény leképeződik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja. A kezdőpont a lent mint fizikai tér: a feldolgozott tér alja, prototipikusan szilárd alátámasztási felület, a végpont a fent mint fizikai tér: a feldolgozott tér felső része fizikai értelemben gyakran nyitott, fogalmilag a feldolgozásban véges, például a mozgás vagy a kézmanipuláció számára elérhető térbeli tartományban. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely rá- vagy befér a kezdőpont és a végpont szerepű landmarkok által reprezentált körülhatárolt térre vagy térbe, és képes helyváltoztató mozgásra, illetve mozgatható. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) egyaránt térben függőlegesen orientálva konceptualizálódik.

A *fel* igekötő elsődleges jelentésének tipikus megvalósulásai referenciapont szerint.

a) a referenciapont, a trajektor és az első landmark az emberi test:

(15) felemelem a kezemet

b) a referenciapont és a trajektor az emberi test, a két landmark fizikai tér:

- (16) a. felteszi a polcra (a referenciapont lent van)
b. felhúzza a padlásra (a referenciapont fent van)

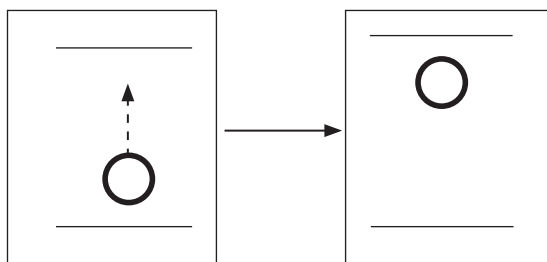
c) a referenciapont fizikai tárgy vagy tereptárgy, a beszédhelyzetben értelmezve:

- (17) Péter felmegy a dombra

d) a referenciapont kardinális pont, független a beszédhelyzettől:

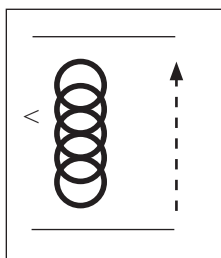
- (18) az expedíció felmegy északra

7. ábra. A *fel* igeikötő összegző jelentésszerkezetének kiinduló és végpontja

A 7. ábra a *fel* igeikötő összegző jelentésszerkezetében az ösvény kiinduló és végpontját ábrázolja. Az első négyszög a lentlevés pillanatnyi állapotát, a második négyszög a fentlevés pillanatnyi állapotát ábrázolja. A két vízszintes vonal a tér alsó és felső specifikációt, határait jelöli.

8. ábra. A *fel* igeikötő összegző jelentésszerkezete

le

A *le* igeikötő elsődleges jelentése röviden: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) térben lefelé irányul egy ösvényen (l. a 9. és 10. ábrát). Kezdő pillanatnyi állapotban fent van egy vertikálisan alul és fölül specifikált térben (másodlagos figura, landmark, lm), az ösvény végén lent van a térben, a feldolgozásban úgy, hogy az összes korábbi pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. A referenciakeretben

a referenciapont, a viszonyítási pont, amihez képest az ösvény leképeződik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja. A kezdőpont a fent mint fizikai tér: a feldolgozott tér felső része, fizikai értelemben gyakran nyitott, fogalmilag a feldolgozásban véges, például a mozgás vagy a kézmanipuláció számára elérhető térbeli tartományban, a végpont a lent mint fizikai tér: a feldolgozott tér alja, prototipikusan szilárd alátámasztási felület. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely rá- vagy befér a kezdőpont és a végpont szerepű landmarkok által reprezentált körülhatárolt térre vagy térbe és képes helyváltoztató mozgásra, mozgatható. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) egyaránt térben függőlegesen orientálva konceptualizálódik.

A *le* igeikötő elsődleges jelentésének tipikus megvalósulásai referenciapont szerint.

a) a referenciapont, a trajektor és az első landmark az emberi test:

- (19) a. leereszti a kezét, a vállát
b. lelógatja a kezét

b) a referenciapont és a trajektor az emberi test, a landmark fizikai tér:

- (20) a. leteszi a polcra (a referenciapont lent van)
b. leereszti a földre (a referenciapont fent van)

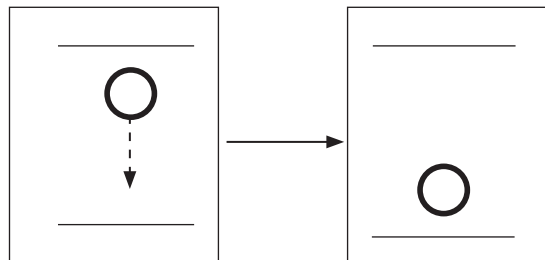
c) a referenciapont fizikai tárgy vagy tereptárgy, a beszédhelyzetben értelmezve:

- (21) Péter lemegy a völgybe

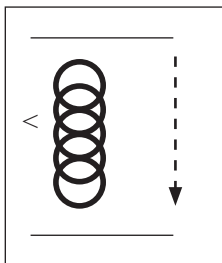
d) a referenciapont kardinális pont, független a beszédhelyzettől:

- (22) az expedíció lemegy délre

9. ábra. A *le* igeikötő összegző jelentésszerkezetének kiinduló és végpontja

A 9. ábra a *le* igeikötő összegző jelentésszerkezetében az ösvény kiinduló és végpontját ábrázolja. Az első négyszög a fentlevés pillanatnyi állapotát, a második négyszög a lentlevés pillanatnyi állapotát ábrázolja. A két vízszintes vonal a tér alsó és felső specifikációit, „határait” jelöli.

10. ábra. A *le* igekötő összegző jelentésszerkezete*el*

Az *el* igekötő elsődleges jelentése: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) irányulása térben távolodó, egy ösvényen (l. a 11. és 12. ábrát). Kezdő pillanatnyi állapotban közel van egy meghatározott térbeli entitáshoz (másodlagos figura, landmark, lm), az ösvény végén távol van a meghatározott térbeli entitástól, a feldolgozásban úgy, hogy az összes köztes pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. A referenciakeretben a referenciapont, a viszonyítási pont, amihez képest az ösvény leképeződik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja. A kezdőpont a közel mint fizikai tér, a végpont a távol mint fizikai tér. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely képes helyváltoztató mozgásra, mozgatható, amely rá- vagy befér a kezdőpont és a végpont szerepű landmarkok által reprezentált körülhatárolt térre vagy térbe és képes helyváltoztató mozgásra, mozgatható. Az ösvény és a rajta irányuló fizikai tárgy (trajektor) egyaránt térben vízszintesen orientálva konceptualizálódik.

Az *el* igekötő elsődleges jelentésének tipikus megvalósulásai referenciapont szerint.

a) a referenciapont, a trajektor és a két landmark az emberi test:

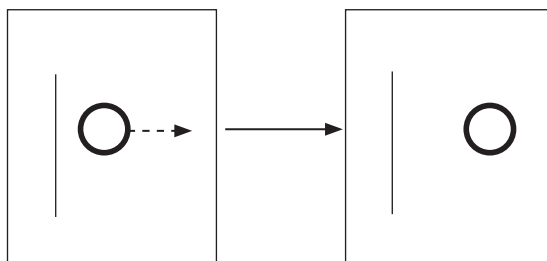
(23) eltartja magától (például a kezét)

c) a referenciapont fizikai tárgy vagy tereptárgy, a beszédhelyzetben értelmezve:

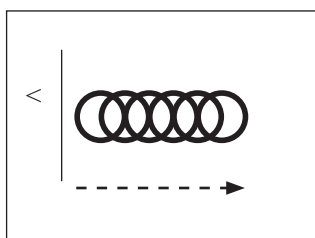
(24) eltávolodik az oszloptól

d) a referenciapont kardinális pont, független a beszédhelyzettől:

(25) elmegy északra

11. ábra. Az *el* igekötő összegző jelentésszerkezetének kiinduló és végpontja

A 11. ábra az *el* igekötő összegző jelentésszerkezetében az ösvény kiinduló és végpontját ábrázolja. Az első négyyszög a közel levés pillanatnyi állapotát, a második négyyszög a távol levés pillanatnyi állapotát ábrázolja.

12. ábra. Az *el* igekötő összegző jelentésszerkezete referenciakeretben

meg

A *meg* igekötő hosszú ideje teljes mértékben grammatikalizálódott, eredeti irányulás jelentése deszemantizálódott, és más funkciói, főképp perfektuáló hatása maradt meg. A *meg* igekötő irányjelentése 'hátra', 'vissza' volt (l. J. Soltész 1959: 30). A *meg* igekötő eredetibb irányjelölő jelentésben csak néhány igekötős igében mutatható ki, részben elemzéssel, tehát az ezredforduló magyar anyanyelvű beszélői számára a *meg* igekötő ezekben az igékben nem jelent feltétlenül visszafelé irányulást. Ilyen igék történeti jelentésükben a következők (vö. J. Soltész 1959: 30–33):

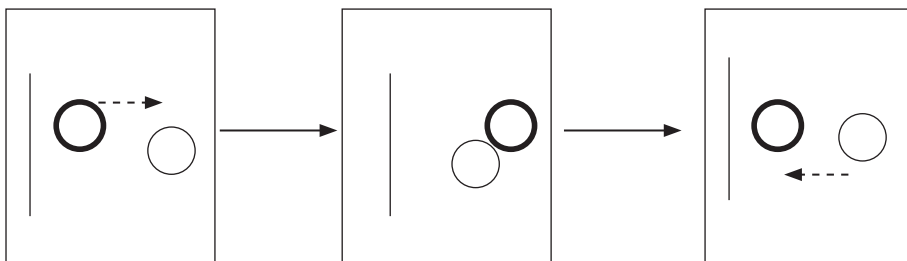
- (26) megfordít 'visszafordít', megfordul 'visszafordul', megjön 'visszajön', megtér 'visszatér',
 megad 'visszaad', megfizet 'visszafizet', megtérít 'visszatérít', megtérül 'visszatérül',
 megmarad 'visszamarad',
 megkér 'visszakér', megkíván 'visszakíván',
 megfelel 'párbeszédben visszafelel',
 megvált 'visszavált, visszavásárol',
 megvet 'háta mögé vet, úgy távolít el magától, hogy ne kerüljön a szeme elé'.

A *meg* igekötő elsődleges jelentése a fenti (26) példákból kikövetkeztetve: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) irányulása térben távolból visszatérő vagy távolodó és

visszatérő, egy ösvény elején, kezdő pillanatnyi állapotban közel van egy meghatározott térbeli entitáshoz (másodlagos figura, landmark, *lm*), az ösvény végén távol van a meghatározott térbeli entitástól, majd újra közel van, a feldolgozásban úgy, hogy az összes köztes pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. A referenciakeretben a referenciapont, a viszonyítási pont, amihez képest az ösvény leképeződik, elsődlegesen az emberi test, ennek analógiájára bármelyik további típus. A két landmark (másodlagos figura) az ösvény kezdő- és végpontja. A kezdőpont a közel vagy a távol mint fizikai tér, a végpont a közel mint fizikai tér. Az elsődleges figura (trajektor) körülhatárolt fizikai tárgy, amely képes helyváltoztató mozgásra, mozgatható.

A *meg* igekötő kialakulásában a többi ősi igekötőnél is nagyobb szerepet játszott az emberi test mint referenciapont, hiszen az igekötő történeti előzménye többek között a 'hát' emberi testrészt jelölte, így a közvetlen testi kiindulópont eleve érvényesült. A 13. ábra a *meg* igekötő eredetibb, irányt jelölő jelentésszerkezetét mutatja be.

13. ábra. A *meg* igekötő eredetibb, irányt jelölő jelentésszerkezetének kiinduló, köztes és végpontja

Az egyes ősi igekötők jelentésszerkezetei között különbségek és azonosságok mutatkoznak. Az azonosságok a 3. pontban foglaltak szerint érvényesülnek: az igekötő elsődleges jelentése specifikus térbeli irányultságot fejez ki trajektor–landmark relációban, dinamikusan, a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL térbeli séma alapján, egy referenciaponthoz viszonyítva. A *ki* – *be* és *fel* – *le* igekötők párokban funkcionálnak, szemantikai szerkezetük elemei, felépítésük megegyezik, térbeli irányultságuk a párokon belül ellentétes. Az ősi igekötők közötti szemantikai különbségek a szemantikai alszerkezetek közötti különbségeken alapulnak. Az emberi test mint referenciapont nagyobb mértékben profilálódik a *fel*, *le*, *el* igekötőkben, és kevésbé a *ki*, *be* igekötőkben. Ebből a rendszerből kiválik a *meg* igekötő.

5.4. A prototipikus igekötő + ige szerkezet jelentése

Az ige és az igekötő jelentése egyaránt összetett szemantikai struktúra, miképp azt a fentebbi fejezetek bemutatták. E két struktúra egy nagyobb szerkezet komponenseként funkcionál. Az igekötő és az ige kapcsolata két jelentésszerkezet kompozitumszerkezete. Olyan kompozitumszerkezet, amely két viszonylag jól elkülönülő egységből áll, mindkettőnek saját feldolgozható jelentése van, s e két jelentés meghatározott módon kapcsolódik össze.

A nyelvi egységek (morfémák, szavak) a nagyobb szerkezetekben egymást szemantikailag kölcsönösen kidolgozó viszonyba kerülnek. E viszonyok szintén sematizálódhatnak, absztrakció (általánosítás) révén nyelvtani szerkezeteket hozva létre.

A nyelvi egységek komponensszerkezetekként vesznek részt egy összetett struktúrában, azaz kompozitumszerkezetben. Az elemi jellegű nyelvi egységek (morfémák, szavak) jelentése összetett fogalmi szerkezet. Vagyis például az ige, a főnév jelentésszerkezetként értelmeződik. Ezek a jelentésszerkezetek többnyire nem magukban állnak, hanem jellegzetes viszonyokban összekapcsolódnak egymással. A jelentéstanilag összekapcsolódó jelentésszerkezetek komponensszerkezetekként funkcionálnak. Két komponensszerkezet jelentéstanilag és szerkezeti összekapcsolódása hozza létre a magasabb rendű kompozitumszerkezetet. A két vagy több komponensszerkezet és a kompozitumszerkezet együttesen adja szemantikusan, dekontextualizáció révén a grammatikai szerkezetet. A kompozitumszerkezetek jellemzői valenciaviszonyokkal írhatók le, a következő tényezők alapján (Langacker 1987: 277–326):

- megfelelések: a komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetei között átfedések vannak (ezek az átfedések egyúttal szemantikus entitások vagy viszony kidolgozásai is lehetnek); többszörös megfelelések is lehetnek többszörös szerkezetek között;
- profilmeghatározottság: egy komponensszerkezet profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja (ez elősegíti az elemizhetőséget, a felismerhetőséget);
- konceptuális (és fonológiai) autonómia vagy függőség: az autonóm komponensszerkezet kidolgozza egy függő komponensszerkezet egy kiemelkedő alszerkezetét a kidolgozási oldal tartományában;
- konstituencia: a sorrend, amelyben a komponensszerkezetek egymásra következve kombinálódnak, és előrehaladva kidolgozottabb kompozitumszerkezeteket hoznak létre.

A kompozitumszerkezet egyszerű példája a tő + toldalék struktúra. A legtöbb mondatbeli kifejezés alaktanilag összetett. A fő szófajok példányai nem alapalakjukban funkcionálnak egy-egy mondatban, hanem különböző nyelvtani elemekkel összekapcsolódnak.

(27) ház + ban

A (27)-beli nyelvi szerkezet nem egyszerűen grammatikai struktúra, amely például valamilyen mondattani szerep jelölésére is hivatott. E nyelvi szerkezet szemantikai viszonyt tartalmaz, az elemek jelentései szemantikai alapon kapcsolódnak össze. Egy szemantikus és egy részletes szemantikájú nyelvi elem szimbolikus (morfológiai vagy szintaktikai) szerkezetének szemantikai pólusaként jelentésszerkezet.

A főnév(i tő) és a határozórag kölcsönös szemantikai viszonyba kerülnek egymással. Mindkét elem egy-egy komponensszerkezet, amelyek jelentésük révén közösen kompozitumszerkezetet alkotnak, amikor összekapcsolódnak. Ez a szemantikai viszony kétirányú:

- a főnév kidolgozza a rag szemantikus jelentésszerkezetének egyik alszerkezetét, egyik figuráját, méghozzá a másodlagos figurát (a más szerkezet által elaborált szemantikus elem a kidolgozási oldal),
- a rag kijelöli a főnév jelentésszerkezetében az aktív zónát, azokat az elvonatkoztatott tulajdonságokat, amelyek az adott szerkezetben fontosak.

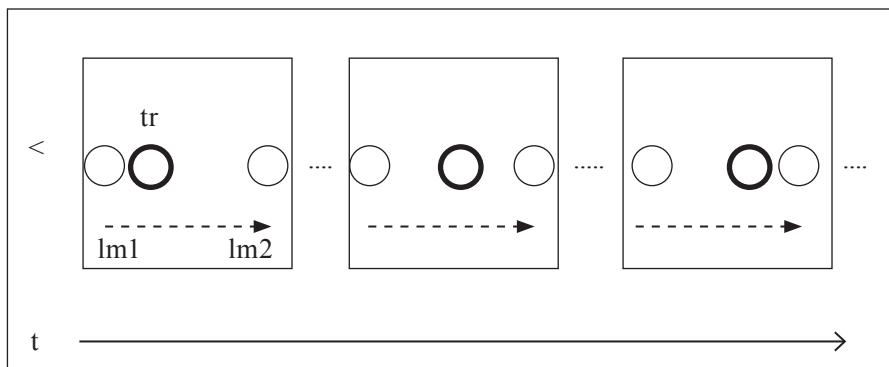
A sematikus jelentésszerkezet kidolgozható alszerkezete (a *-ban/-ben* ragban a specifikus körülhatárolt tér sematikus figurája) e jelentésszerkezet kidolgozási felülete. A kompozitumszerkezet a komponensszerkezetek integrációja, kölcsönös szemantikai és fonológiai egymáshoz igazodása révén jön létre.

Az igeikötő + ige szerkezet a kompozitumszerkezet egy specifikus megvalósulása. Vegyük példának a *bemegy* igét. A következő elemzésben mind a két nyelvi egységnek, mind a belőlük alkotott kompozitumszerkezetnek a prototipikus jelentéséből indulunk ki, azaz a *be* esetében a térben befelé irányulást, a *megy* esetében a szándékolt térbeli előrehaladást, az igeikötős igére vonatkozóan pedig ezeknek a jelentésszerkezeteknek az összekapcsolódását írjuk le. Elsőként a *megy* és a *be* külön jelentéstani jellemzését kell megadni. A *megy* ige a következőképpen jellemezhető Langacker (1987, 1999) kognitív grammatikája alapján:

- folyamat temporális profillal, szekvenciális (egymásra következő) feldolgozással, imperfektív (időbeli változás nélküli), időbeli korlátozás (például végpont) nélkül;
- a kognitív tartomány (az a megismerési tartomány, absztrakciós mentális közeg, amelyben egy fogalom kialakítható és feldolgozható) a fizikai tér;
- a trajektor valamely létező (prototipikusan ember) a 3D térben való mozgás képességével;
- az első landmark („valahonnan”, egyúttal beszélői referenciapont vagy semleges kiindulópont) és a második landmark („valahová”) specifikálatlan térbeli hely, kötött régió a 3D fizikai kontinuumban;
- a folyamat eseményszerkezete: járó mozgással, egyenes testtartással, saját akaratból és energiaforrásból végrehajtott helyváltoztató mozgás folyamata egy közepesen hosszú ösvényen.

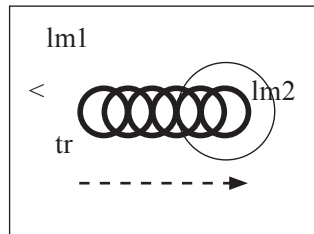
A 14. ábra a *megy* ige jelentésszerkezetét mutatja be. A belső négyszögek az egymásra következő pillanatnyi állapotok közül hármat reprezentálnak, a 3D tér megismerési tartományaként, a vastagabb karika a trajektor (elsődleges figura, tr), a mozgást végrehajtó dolog, az első, baloldali vékonyabb karika az első landmarkot (lm1) jelöli, ez a mozgás kiindulópontja vagy az ahhoz közel eső térbeli hely, az ösvény kezdő része, a második, jobboldali vékonyabb karika a második landmarkot (lm2) jelöli, ez a mozgás végpontja vagy az ahhoz közel eső térbeli hely, az ösvény befejező része. A szaggatott nyíl az ösvény (útvonal) jele.

14. ábra. A *megy* sematikus ábrája

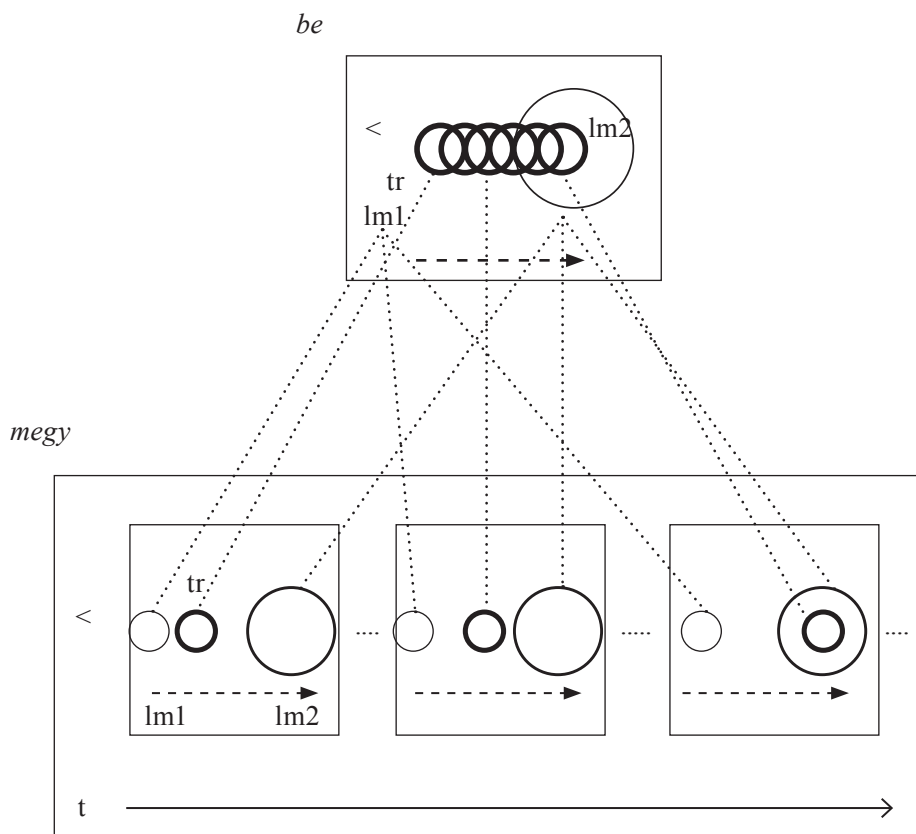

Korábban bemutatott leírása szerint a *be* igeekötő elsődleges jelentése: egy entitás (elsődleges figura, trajektor, tr) térben vízszintesen befelé irányul, egy ösvény elején, kezdő pillanatnyi állapotban kint van egy körülhatárolt térben, az ösvény végén belül van a körülhatárolt téren, a feldolgozásban úgy, hogy az összes köztes pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. Az elsődleges figura (trajektor) jellegzetesen körülhatárolt, mozgatható fizikai tárgy, a két landmark (másodlagos figura) egyike az ösvény kezdőpontja, a körülhatárolt fizikai téren kívüli tér; a másik az ösvény végpontja, körülhatárolt fizikai tér, amelynek határai átjárhatók, és amelybe fizikai tárgyak férnek. A 15. ábra a *be* igeekötő sematikus jelentésszerkezetét mutatja be. A vastagabb karika az útvonalon végighaladó dolog jele (trajektor, tr), a nagyobb karika a második landmarknak, az útvonal végének, egyúttal a körülhatárolt téren való bentlevésnek a jele (lm2), a trajektor és a második landmark körül lévő tér az első landmarknak, az útvonal kezdetének, egyúttal a körülhatárolt téren való kívüllevésnek a jele (lm1)

15. ábra. A *be* igeekötő összegző jelentésszerkezete

A *bemegy* ige jelentésszerkezetét elsődleges, fizikai mozgás jelentésében kompozitumszerkezetként a 16. ábra mutatja be. A *megy* ige diagramja három pillanatnyi állapotot mutat be a számos közül, a kezdőt, egy közbülsőt és a végsőt. Az igeekötő és az ige ábrája közötti szaggatott vonalak az egyes összetevők közötti megfeleléseket jelzik.

16. ábra. A *bemegy* ige kompozitumszerkezetének sémája

Ebben a kompozitumszerkezetben a *be* igekötő trajektora (valamilyen entitás a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL útvonalon végigirányodva) megfelel a *megy* ige trajektorának (valamilyen létező a 3D térben való mozgás képességével). A *be* igekötő második landmarkja (a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémában a CÉL, körülhatárolt fizikai tér átjárható határral) megfelel a *megy* fő landmarkjának (specifikálatlan térbeli hely, „valahová”, kötött régió 3D fizikai kontinuumban). A *be* igekötő első landmarkja (a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémában a forrás, körülhatárolatlan fizikai tér) megfelel a *megy* másik landmarkjának (specifikálatlan térbeli hely, „valahonnan”, kötött régió 3D fizikai kontinuumban). A megfelelés nem egyszerű szerkezeti viszony, hanem a trajektorok és landmarkok kölcsönös kidolgozásában műveleti jellege van. Így a két jelentésszerkezet lényegi jellemzőit megtartja, de kis mértékben megváltozik. A *megy* ige trajektora (valamilyen létező a 3D térben való mozgás képességével) sematikus, de kidolgozottabb, mint a *be* igekötőé (valamilyen entitás), ezért itt a kidolgozás az ige felől az igekötőre irányul. A *be* igekötő második landmarkja (a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémában a CÉL) sematikus, de specifikusabb, mint a *megy* igéé (specifikálatlan térbeli hely, kötött régió 3D fizikai kontinuumban), ezért itt a kidolgozás az igekötő felől az igére irányul. A *megy* ige a *be* igekötő két landmarkja közül a másodikat, a végpontot (a célt) hagyja profilálódni, míg az első landmarkot, a kezdőpontot (a forrást) háttérben hagyja.

A megfelelésekből és részleges kidolgozásokból eredő jelentésintegrációk további módosulásokat eredményeznek, például a két jelentésszerkezet tér- és időleképezésében. A *megy* ige eredetileg imperfektív, tér- és időbeli végpont nélküli temporális viszonyt képez le. Az ige a *be* igeikötő landmarkja révén befejezetté válik, mert a landmarkba való bejutással a ösvény véget ér, a trajektor eljut céljáig, vagyis az ösvény térbeli és ezáltal időbeli végpontot is kap. A *bemegy* ige által leképzett cselekvés a tér egy meghatározott pontjának elérésekor befejeződik időben is. Ezáltal az igeikötő az igét befejezett aspektusúvá teszi. Az integráló művelet sor másik részeként a *be* igeikötő összegző feldolgozás szerinti feldolgozása pillanatnyi állapotokként megfelel a *megy* ige szekvenciális időszervezetének pillanatnyi állapotaival. E tényező, a szekvenciális és az összegző feldolgozás izomorfiája az egyik fő alapja az igeikötő + ige szerkezetnek. Összefoglalva:

- *be*: térbeli viszony összegző feldolgozással, végponttal > kvázitemporális térbeli viszony végponttal,
- *megy*: kezdő- és végpont nélküli imperfektív temporális viszony egymásra következő feldolgozással > perfektív temporális viszony egymásra következő feldolgozással, végponttal.

Az igeikötő + ige szerkezetben a komponensszerkezetek kölcsönösen módosítják vagy specifikálják a trajektort, a landmarkokat, az ösvényt, a referenciapontot, a temporális szekvenciát és az eseményszerkezetet.

A kompozitumszerkezet prototipikus változata aszimmetrikus: egy sematikus szemantikai szerkezetű komponens (az igeikötőt) kidolgoz egy részletes szemantikájú komponens (az ige). Az igeikötő + ige komponensszerkezetben kölcsönös kidolgozás történik, de a két komponens viszonya nem teljesen szimmetrikus, az igeikötő jelentése részletesebb, mint például az esetragé. Emellett az igeikötő klitizálódása, morfológizálódása nem teljes, elválhat az igétől, szemben a toldalékokkal. Az igeikötő + ige szerkezet nyelvi egység jellege abban mutatkozik meg, hogy a folyamatot komplex módon fejezi ki. A szerkezetben mind az igeikötő, mind az ige jelentése nemcsak nyitott potenciál a kapcsolódásra, hanem korlát is a megfelelések lehetőségei szerint.

Az alábbi változások következnek be az igeikötő + ige kompozitumszerkezetben:

1) határolatlan mozgás térben > határolt mozgás térben

Csak a mozgás eredetileg határolatlan térbeli ösvényének kezdő vagy utolsó szakaszai profilálódnak (a *bemegy* esetében a határ átlépése előtti, a határt átlépő és a határ átlépése utáni közvetlen lépések), miközben a megelőző most-pontok a háttérben maradnak (félaktíváltan, Chafe 1994 értelmében);

2) 1) következtében határolatlan mozgás időben > határolt mozgás időben

Csak a mozgás eredetileg határolatlan temporális szekvenciájának kezdő vagy utolsó szakaszai profilálódnak (a *bemegy* esetében a határ átlépése előtti, a határt átlépő és a határ átlépése utáni közvetlen komponens állapotok), miközben a megelőző most-pontok a háttérben maradnak (félaktíváltan, Chafe 1994 értelmében). Mégis, az összetett ige (*bemegy*) megőrzi az igető temporális jellemzőit a szekvenciális feldolgozással.

Az imperfektív > perfektív változás a sematikus igei szemantikai szerkezetben több tényező mentén történik meg a prototipikus esetben:

1) a térbeli útvonalprofilálás az időbeli tényező háttérével mint aszimmetrikus viszony megfordul: az időbeli szekvenciális folyamat és annak kezdő vagy végszakasza profilálódik, miközben a térbeli útvonalprofilálás a háttérbe kerül;

2) az 1)-ben jelzett változás során a határolatlan temporalitásra egy referenciapont helyeződik; olyan referenciapont, amely a teljes szekvenciális temporális folyamat kezdő vagy végszakaszát kiindulópontként profilálja, és a teljes folyamatot ebből a kiindulópontból értelmezi.

A *bemegy* ige az eseményszerkezetet a közvetlen hatókörön belül a végső szakasz (a határátlépés utáni beérkezés) lezártsága szemantikai kiindulópontjából konstruálja meg, miközben a *megy* ige temporális szerkezetén nincsen ilyen kiindulópont kijelölve. Pontosan leképezi ezt a viszonyt ikonikusan az igekötő ige előtti helyzete. Amennyiben az igekötő az ige utáni helyzetben dolgozódik fel:

(28) *megy be*

akkor maga a határolatlan mozgásfolyamat profilálódik elsőként, és az aspektuális referenciapont csak ezután következik a feldolgozott időben, utólag, ezáltal progresszívvé téve az igei szerkezetet. Ez a progresszív szerkezet azonban nem lexikalizálódott a magyarban, lexikai egységként nem konvencionálódott, csak tagmondati szinten, az instanciációban érvényesül. Az igekötő + ige szerkezet perfektuáló konstruálási módja szoros rokonságot mutat a „metonymic coercion” aspektuális áthelyeződésével, melyet Panther – Thornburg (2009) dolgozott ki.

Az így megmutatkozó kompozitumszerkezet lényegében egy négydimenziós tér-idő kontinuumot képez le. Ez az értelmezés kissé különbözik a Langacker által komplex atemporális viszonyként bemutatott szerkezettől (vö. Langacker 1991: 22; a temporalitás jelenlétére Pelyvás Péter is fölhívja a figyelmet, vö. Pelyvás 1998). Az igekötő + ige szerkezet szemantikai integrációja további rendszerszintű struktúrákat eredményez (például az akcióminőség, a temporalitás vagy a tranzitivitás területén) a tőigéhez képest, ezek azonban más tanulmányok tárgyát képezhetik.

A kompozitumszerkezet általános jellemzőinek megfelelően az igekötő–ige kapcsolatnak a következő szemantikai tulajdonságai vannak:

- megfelelések: a komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetei között átfedések vannak (ezek leírása történt meg fentebb);
- profilmeghatározottság: az ige (a példában a *megy*) komponensszerkezetének profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja, vagyis a térbeli mozgás, saját általános jellemzőivel (itt egy ágensnek valamely körülhatárolt térbe irányuló térbeli mozgását képezve le);
- konceptuális (és fonológiai) autonómia vagy függőség: a másikhoz képest autonóm komponensszerkezet (az ige, a példában a *megy*) kidolgozza a részlegesen függő komponensszerkezetnek (az igekötőnek, a példában a *be* forrás–ösvény–cél jelentésszövetevőjének) egy kiemelkedő alszerkezetét a kidolgozási oldal tartományában;
- konstituencia: az igekötő és az ige hierarchiája jelentős tényező a magyar mondatban.

Az itteni leírás a *be* és a *megy*, illetve a *bemegy* jelentéstani alapbeállítását vázolja, történeti vonatkozások nélkül.

Az igeekötő és ige kompozitumszerkezetként való leírása két fontos általánosabb jellemzőt mutat fel. A kompozitumszerkezet egyetemes elvek alapján jön létre, de nyelv- és kultúraspecifikus tényezők is szerepet játszanak benne.

5.5. A *fel* igeekötő elsődleges jelentésének megvalósulásai

A jelentés dinamikus természetű tudásszerkezet, amely a séma (típus) és megvalósulás kettősségében funkcionál (vö. Langacker 1987: 84–85; Verschueren 1999: 75–114; Tátrai 2011: 51–67). E tényezőnek több fontos összetevője szerepet játszik a jelentés variabilitásában.

1. A jelentés sematizált típusjelentésként gyakorlódik be egyénileg és konvencionálódik közösségi szinten, használati események sematizációja révén.
2. A típusjelentés a prototipikus referensre vonatkozó teljes jelentésszerkezet (a beszélői nézőpontok összegzéseként, amelyhez prototipikus, könnyen előhívható kontextus rendelhető), amely az újabb aktiválások, használati események révén változik, nem „kész” elméleti tárgy.
3. A típusjelentés a közös figyelmi és referenciális jelenetekben interszubjektív kontextusban valósul meg.
4. A megvalósult jelentés a típusjelentésből aktuálisan, dinamikus alakított konceptualizáció (kategorizáció és konstruálás) eredménye, az aktuális referenshez van igazítva, teljes jelentésszerkezetéből az aktív zóna, a figyelem előterébe állított rész profilálódik.

Az igeekötők elsődleges jelentése mint típusjelentés az előző pontokban tárgyalt szemantikai alszerkezetek (jelentésösszetevők) referenciális és kontextuális változatossága révén nagy változatosságot mutat a megvalósulásokban. Az egyes igeekötők fizikai térszemantikai variabilitása nagy: a trajektor, az ösvény kezdő- és végpontjaként létesülő két landmark és az ösvény, valamint az irányulás általános jellege a főntebb egyetlenként leírt elsődleges jelentésen belül változatokat mutat.

A grammatikai elemek poliszémiája és az egyes jelentések leíró és használati elkülönítésének részletessége nyitott kérdés. Brugman (1988) és Lakoff (1987) az angol *over* poliszém rendszerében külön jelentésként határozza meg azokat a megvalósulásokat, amelyekben az *over* sematikus figuráinak egyes jellemzőit (például méretét) specifikusan, kontextuálisan tartalmazzák, a teljes specifikáció (full specification) jeleként. Ezzel szemben Tyler – Evans (2001, 2003) e szemantikai különbségeket kizárólag kontextuális hatásoknak tekinti, nem tartja a lexikai (rendszerszintű) jelentés részének. Sandra – Rice (1995) pszicholingvisztikai kísérletek alapján a nyelvhasználói feldolgozások részletességét, a szemantikai alszerkezetek legalább bizonyos fokú hozzáférhetőségét mutatja ki.

A jelentésen belüli variabilitás a fentiek értelmében a séma (a típusjelentés) rendezett, de nem abszolút szabályok alapján működő szisztémája, amely a valószínűség és az emergencia alapján működik.

Az igeekötő elsődleges jelentésének változataihoz vegyük a *fel* igeekötő példáját. A *fel* igeekötő motivációs alapja a megismerő ember saját testi tapasztalata, mint igen sok tér-

fogalom esetében (a test térszemantikai feldolgozásához l. Heine 1997, a testben létezés, az embodiment hatásához l. Rohrer 2007). A *fel* igekötő specifikus helyzetben konstruálja meg ezt a tapasztalatot. Az emberi test prototipikus helyzete az álló helyzet, az emberi test részekből áll, a fej jellegzetesen fent van, a láb lent van. A test prototipikus helyzete, ezáltal a vertikálitás a földi környezet tömegvonzásból eredő aszimmetrikus jellegéből ered: a tömegvonzás lefelé hat egyetemesen, a föld bármely pontján.

A test vertikális elhelyezkedésének belső referenciapontú tapasztalata a megismerésben és a nyelv szemantikai rendszerében elvonódik, és külső referenciapontokba kihelyeződik. Ennek egy megvalósulása az emberi test elhelyezkedése a környező fizikai térben, a környezet fizikai tárgyaihoz képest, a valamilyen helyzetbe jutás műveletsora, az ahhoz szükséges energia. Egy másik kiterjesztése más testek elhelyezkedése a saját testhez és más testekhez képest. (L. a fentebbi példákat.)

A testi eredetű tapasztalat konceptuális feldolgozása eredményezi a felfelé irányulás sémán alapuló szemantikai szerkezetét (l. az 7. és 8. ábrát a hozzá tartozó leírással): a trajektor egy függőlegesen orientált ösvényen annak alsó, profilált, landmark funkciójú kezdőpontjától az ösvény felső, profilált, landmark funkciójú végpontja, teteje felé irányul, valamilyen referenciaponthoz viszonyítva.

Az alábbiakban a *fel* igekötő + mozgásige megvalósulásainak egyes típusairól lesz szó. A *fel* igekötő + mozgásige szemantikai szerkezeti variabilitását csak az elsődleges jelentéseiben, tehát fizikai térvizsgálataiban és a fizikai helyváltoztató mozgás változataiban lehet itt vizsgálni, poliszém metaforikus kiterjesztései külön leírást kívánnak. A *fel* igekötő az előző részben bemutatott felfelé irányultságot fejezi ki, a mozgásige élőlény, prototipikusan ember saját akaratból és saját energiaforrásból végrehajtott helyváltoztató mozgását jelöli.

1) Változatok a felfelé irányuló entitás jellege szerint.

A trajektor cselekvő, az igekötő aktív felemelkedést jelöl, vagyis a trajektor maga irányul az ösvényen függőlegesen fölfelé, amely irányultságjellegzet az ige részletezi temporálisan:

(29) száll – felszáll, repül – felrepül, mászik – felmászik

Az igekötő trajektora passzív, nem maga irányul az ösvényen függőlegesen fölfelé, hanem egy másik erőforrás által jön létre az orientáció. A felemelkedés felfelé vitel, fel-emelés, amely irányultságjellegzet az ige részletezi temporálisan:

(30) emel – felemel

2) Változatok az ösvény térbeli irányulásai szerint.

A *felmegy* igekötős ige jelentésszerkezetében a trajektor aktív, saját erőforrásból mozog, helyváltoztatás, járó mozgással, a mozgást végrehajtó térbeli kiindulópontjától induló ösvényen, e kiindulóponttól vertikálisan magasabban lévő végponttal. A *felmegy* igekötős ige által kifejezett mozgás útvonala, az ösvény térbeli specifikációja többféle lehet.

a) Az útvonal nem vagy nem feltétlenül függőleges, inkább emelkedő, továbbá tagolt és nem rövid, a végpont rögzített:

- (31) felmegy a dombtetőre
 felmegy az emeletre, a toronyba,
 felmegy a fára
 felmegy a lépcsőn
 felmegy a padlásra, karzatra, színpadra
 felmegy az épületbe, a lakásba

b) Az útvonal nem függőleges, a vízszintes mozgás egy mozzanatban fölfelé is irányul, egy vagy néhány lépésnyi hosszúságú, nem tagolt:

- (32) felmegy az úttestre, a járdára

c) Az útvonal nem kizárólag, de dominánsan függőleges, a mozgás rövid, nem tagolt, a végpont nem rögzített:

- (33) felmegy a vonatra, a repülőgépre (rendőr, határőr, vámós, nem utasként száll föl, hanem ellenőríz)

d) Az útvonal vízszintes, függőlegesként konceptualizálva, földrajzi térben, a mozgás hosszú, tagolt, a végpont rögzített

- (34) felmegy északra
 felmegy a kapuhoz a pályán

e) Az útvonal tagolt, van vízszintes és függőleges része is, elsődlegesen azonban valamely fontos, értékes entitás a cél:

- (35) felmegy Budára
 felmegy a városba
 felmegy a nagykövetségre
 felmegy a plébániára
 felmegy a lakására
 felmegy a barátjához

A *felmegy* igeének már poliszémiaként értelmezhető jelentéskiterjesztéseit a jelen tanulmány nem részletezi. A *felmegy* ige belső, még nem poliszém variabilitása mint a kontextuális megvalósulások rendszere adja az igeekötőnek és az igeekötős igeének a poliszém jelentések képzéséhez az alapot.

5.6. Összefoglalás

A fejezet az igeekötő + ige szerkezet szemantikáját mutatta be, a kognitív szemantikai elmélet keretében és módszertanával. Az igeekötő + ige szerkezet kompozitumszerkezet, amely kölcsönös szemantikai megfeleléseken, kidolgozáson és integráción alapul. Az igeekötő + ige szerkezet nem prototipikus kompozitumszerkezet, mert kevésbé aszimmetrikus, mint például a tő + toldalék szerkezet. Az igeekötő + ige szerkezetben az ige tem-

porális folyamatot fejez ki két sematikus figura viszonyában, részletezett jelentéssel, szekvenciális temporalitással, eseményszerkezettel. Az igekötő dinamikus térbeli irányulást fejez ki, egy entitás IRÁNYÁT egy FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémában, a cél felé irányulva, összegző feldolgozással, egy térbeli referenciaponthoz viszonyítva. Az ige fogalmi közege korlátlan, az igekötő fogalmi közege korlátozott, topológiai jellegű. A két komponensszerkezetben megfelelés van a trajektor, a landmarkok (az igekötőnél a cél, végpont landmark), az eseményszerkezet között, valamint az igekötő összegző és az ige egymásra következő állapotok szerinti feldolgozása között. Az igekötő és az ige kölcsönösen specifikálja egymás jelentésszerkezetét, egyes elemeket profilálva. Az igekötők térirányultsága komplex, teljes térrendszert alkot, az emberi testből kiindulva. A felsorolt szemantikai tényezők szorosan összefüggnek az egyes igekötők és az igekötős igék szemantikai kiterjesztéseiben is, alapját adva a rendkívül gazdag és termékeny poliszém hálózatoknak és funkcióknak.

6. A MAGYAR SEGÉDIGE + IGENÉV SZERKEZET SZEMANTIKÁJA

Az alább olvasható fejezet a magyar segédige + igenév (főnévi igenév) szerkezetét mutatja be a kognitív szemantika keretében. A vizsgálat célja ennek az igei szerkezetnek a szemantikai jellemzése korábban nem alkalmazott elméleti keretben, a korábbi kutatások eredményeinek ismeretében.

A nyelvi közlés a nyelvi interakcióban résztvevők közös fogalmi és figyelmi tevékenységén alapul. A megismerés folyamataiban létrejövő konceptualizáció a világ jelenségeit különböző fogalmi típusokba rendezi: például a dolog, a folyamat vagy esemény és a jelenet típusába, kategóriájába. A dolgokat főnevekkel nevezi meg a beszélő ember, a folyamatokat vagy eseményeket igékkel, a jeleneteket mondatokkal. A folyamat szemantikus fogalma több összetevőből áll. Egyrészt magát a folyamatot mint típust tartalmazza szemantikailag, objektívan megkonstruálva, például az eseményszerkezet, az eseményszerkezet időszerkezete fogalmi struktúrájában, szemantikus résztvevőkkel. Másrészt a véges ige a szemantikailag megkonstruált folyamatot viszonyba hozza éppúgy a folyamat résztvevőivel a kifejezett jelenetben, mint a konceptualizálókkel (például a beszélővel és a hallgatóval), a konceptualizálók által megértett beszédidővel, beszédhelyezettel, vagyis azonosíthatóvá teszi, lehorgonyozza a megértett beszédhelyezetben (a pillanatnyi diskurzustérben) a jelzett folyamatot. A magyar nyelvben (mint általában a nyelvekben) a folyamat komplex szemantikai tartalmát különböző konstrukció típusokban lehet kifejezni. Ilyen típusok a következők.

- Egy folyamatot sok esetben egyetlen véges igealakokkal lehet kifejezni, az összes lehorgonyzó viszonytal (mondatban, szövegben).
- Más esetekben több önálló szóalak szemantikai és morfoszintaktikai egysége képes egy specifikus folyamat jelölésére. Ilyen összetett nyelvi szerkezet a magyar segédige + igenév struktúra, amelynek alább a vázlatos szemantikai bemutatása olvasható.
- És hasonlóképpen a folyamat szemantikai tartalma jelölhető egy ige vagy kopula + főnév vagy melléknév szerkezettel.

A magyar segédige + igenév szerkezetet az alábbi leírás alapvetően Langacker kognitív nyelvtana (Langacker 1987, 1991, 2008c) és Heine grammatikalizációs elmélete (Heine 1993) keretében tárgyalja. A jelen megközelítés két kiinduló tétele a következő:

- (1) A magyar nyelvben a segédige + igenév szerkezet alapbeállítás szerint az ige jelentéséhez hasonlóan folyamatot fejez ki, továbbá a mondatban lehorgonyozva ugyanolyan vagy hasonló szemantikai és szintaktikai szerepet tölt be, mint a pusztán véges ige. A segédige + igenév szerkezet nyelvi, elsősorban

szemantikai egység (Langacker 1987: 58–59 meghatározásában; l. még Langacker 1991: 194–281). E nyelvi egységek eseménysémák révén konstruálódnak (l. Heine 1993: 30–31).

- (2) A magyar segédigék grammatikalizációs folyamatok során alakultak ki, összetett, körülíró szerkezetekben, amelyekben az eredeti igék eseménysémái nagymértékben absztrahálódtak. A magyarban a főigék főnévi igenév formájában szerkesztődnek be az itt tárgyalt összetett szerkezetbe, képzett alakban, nem prototipikus igei szemantikai tartalommal.

A (3) – (5) példák változatai a két tételben jelzett tulajdonságokat mutatják be:

- (3) a. Esik az eső. – Esik.
b. Esni fog az eső. – Esni fog.
- (4) a. Péter olvas.
b. Péter tud olvasni.
- (5) a. Megyek.
b. Mennem kell.

6.1. A leíró előzmények

Három közelmúltbeli, különböző irányzatú, jellegzetes magyarázatot érdemes röviden említeni. Bár ezek a leírások elméleti és módszertani szempontból is lényegesen különböznek, abban egyetértenek, hogy a segédige + igenév szerkezet morfoszintaktikai jelenség.

Lengyel (2000c: 252ff) és Keszler (2000: 72ff) a klasszikus grammatikai keretben a segédigét morfémafunkciójú lexémának tekinti kvázi képzői vagy ragozási funkcióval, „morfológiai természetű szerkezet” részeként, és csak néhány szót tart segédigének (*van, marad, múlik, fog, volna*). Lengyel (2000b: 226) szerint a főnévi igenév átmeneti szófaj az ige és a főnév között, amelyet képző hoz létre az igei tőből, és amely a mondatban főképp főnévként tölt be szintaktikai funkciókat, de az igehez hasonlóan alakít ki szintaktikai szerkezeteket. Keszler szerk. (2000: 255kk, 395–396) a létigét és jelentésének egyes szemantikai változatait (*marad, múlik*) összetett állítmány igei részeként tartja számon. A *fog, volna, szokott, talál, tetszik* elemeket segédigeként sorolja be, amelyek a hozzájuk kapcsolt főnévi igenévvel egyetlen igealakot alkotnak, tehát szintaktikai szerepük állítmány. A *fog, volna, szokott, talál, tetszik* elemek a véges ige egyes grammatikai funkcióit (igeidőt, módot, aspektust) fejezik ki. Modális és aspektuális jellegű, az igék és a segédigék közötti átmenetként („modális igékként”) tartja számon e nyelvtan például az *akar, bír, kell, lehet, óhajt, tud* elemeket, amelyekhez mint állítmányokhoz a főnévi igenév alanyként kapcsolódik (Keszler szerk. 2000: 267, 406).

A strukturális keretű leírás egyrészt a morfológiai és lexikai jellemzőket tárgyalja. Kenesei (2000: 109) generatív nézőpontú szintaktikai keretében a segédige hiányos paradigmájú összetevő, nem lehet vonzata, nem nominalizálható, nem lehet a fő szemantikai predikátuma a mondatnak, valamint a főige igenévi alakban jelenik meg segédige

mellett. Kenesei Heine (1993: 22–24) tulajdonságlistájára hivatkozik, de nem említi, hogy Heine e listát a korábbi, vegyes keretű szakirodalom alapján állította össze, és az egyes elkülöníthető tulajdonságokkal kapcsolatban korlátozó megjegyzéseket tesz (ugyanis a különböző irányzatú magyarázatok fő jellemzői egyes esetekben kizárják egymást). Kenesei három szót nevez meg magyar segédigeként (*fog, szokott, talál*). A főnévi igenevet nonfinit igealaknak tekinti, amely nem vonzhat tagmondatot. Ezt az álláspontját megerősíti Kenesei (2008: 614–620)-ban: a segédigéket az igék önálló alosztályának tekinti, a segédigék a hiányos paradigma mellett nem vehetnek fel képzőket és hangsúlytalanok, illetve hangsúlyozza, hogy a segédigéknek nincsenek saját maguk által kiosztott tematikus szerepeik. A három segédigei elemet kiegészíti további kettővel (*kell, szabad*). A Strukturális magyar nyelvtan ugyanezen kötetében Csirmaz (2008: 197) szintén azt emeli ki, hogy a segédigéknek – szemben az igékkel – nincsen önálló argumentumszerkezetük. A segédige szintaktikai szerkezeti viszonyait egy formális szelekciós megszorítás szabályával írja le: „a segédige szótári cikkében rögzítve van az a pusztán formai követelmény, hogy annak egy főnévi igeneves bővítménnyel kell szerepelnie” (Csirmaz 2008: 198).

A segédige + igenév szerkezet mondattanának strukturális magyarázatát É. Kiss (2003: 114–123) foglalja össze. „Az a feltevésünk, hogy a főnévi igenév ragozatlan ige, mely vonzataival együtt igés kifejezést alkot [...] a *-ni* képző jelentésánál a VP egészéhez járul, így a VP belső felépítésére nincs befolyással. Szerepe mindössze annyi, hogy a VP-t predikátumból bővítménnyé tegye” (É. Kiss 2003: 115). A *-ni* képzős VP a mondat állítmányának a bővítménye, amelynek rejtett, rekonstruálható alanya van. A fejezet külön megnevezés nélkül három igecsoportot különít el, amelynek tagjai főnévi igeneves kifejezést vonzanak. A második csoportba tartozik az *akar, fog, szokott, tud, kíván, óhajt, mer, szándékozik*, amelynek többségét számos feldolgozás segédigének minősíti. Ezek az igék nem viselhetnek VP-hangsúlyt; ez „azzal a ténnyel függ össze, hogy ezen igék jelentésánál is önállótlank; nem jelölnek külön eseményt, hanem a főnévi igenevük által kifejezett eseményt módosítják valamilyen modális vagy aspektuális szempontból (É. Kiss 2003: 117).

Kálmán et al. (1986, 1989) a segédige + igenév szerkezetet általános formális nézőpontból magyarázza. A szerzők szerint az igék a magyar igenévi szerkezetekben segédigékre és főigékre oszthatók, „szórendi-prozódiai” ismérvek alapján: a semleges prozódijú mondatokban a hangsúlytalanul az előtte álló szóhoz enklitikusan kapcsolódó igék segédigék (Kálmán et al. 1989: 62). E megközelítés a főnévi igenevet tartalmazó igei szerkezeteket komplex igei struktúrákként kezeli. Eszerint a segédigék véges igékként viselkednek, míg a főigék teljes igei csoportként (Kálmán et al. 1986: 138). Emellett a segédigék „roppant gyakoriak, elvont modális vagy temporális jelentésűek, mondatbeli szerepük pedig a főigének (ni-alaknak) van alárendelve” (Kálmán et al. 1989: 89). E felfogásban a központi segédigék a következők: *akar, fog, kell, szokott, tetszik, tud*.

Megjegyzendő, hogy a segédigék számának és funkciójának meghatározása körül nagy a szóródás. Míg Keszler szerk. (2000) és Kenesei (2000) a segédigék számát a lehető legkevesebbre csökkentve tárgyalja a kérdést (Keszler szerk. 2000 határeseteket jelez), addig Kálmán C. et al. (1989) a segédigék nagy számosságát a megadott szempontok révén éri el.

Pelyvás (1998) a magyar segédigék episztemikus lehorgonyzó szerepét vizsgálja kognitív keretben, Kálmán et al. (1989) megállapításai alapján. Pelyvás szerint a magyar

segédigék nem episztemikusan lehorgonyzó predikátumok, mert általában nem episztemikus jelentést fejeznek ki. A főnévi igenet lényegében igének tekinti, amely szekvenciális feldolgozással önmagában folyamatot fejez ki (erről l. alább), Langacker elméletével vitatkozva (főképp a kell segédigéről l. még Pelyvás 2006, 2011).

A segédige + igenév szerkezetet a korábbi magyar nyelvtudományi leírások lényegében kizárólag (formális) morfológiai és szintaktikai, illetve fonológiai szempontok szerint mutatták be. Az alábbiakban olyan funkcionális, kognitív szemantikai magyarázatra teszek javaslatot, amely a segédige + főnévi igenév szerkezetet egységesen kezeli: szemantikai egységként, igei jelentéstartalmat kifejezve, ezzel párhuzamosan szintaktikai funkcióként, a mondat állítmányi részeként.

A segédige + ige(név) szerkezet leírása az általános nyelvészeti kutatásokban szintén elméletfüggő. Heine (1993: 8–16) részletesen összefoglalja a segédige addigi elméleteit. Az egyik fő magyarázat szerint a segédige önálló, egyetemes nyelvi kategória. Egy másik elterjedt elmélet szerint a segédige éppúgy ige, mint az „alapszófajú” ige. Ismét mások (például Bolinger, Givón vagy Heine) szerint a segédigék és az igék közötti határ nem éles, inkább átmenetként írható le a határterületük. A Chomsky-féle generatív grammatika és a Langacker-féle kognitív nyelvtan alapvetően különbözik a segédige + ige(név) szerkezet leírásának elméletében, amennyiben az első a szintaktikai szerkezetre összpontosít, a második a szemantikaira. Ismét más szempontok szerint Anderson (2006) a segédige + ige(név) szerkezetnek, e szerkezet változatainak strukturális leírását adja nagy nyelvtipológiai anyagon, Heine (1993) grammatikalizáció eredményének tekintti a segédigét, méghozzá annak mindenkori nyelvi és fogalmi környezetében.

Heine kutatási beszámolója a következőkben összegzi a közös pontokat: a segédige az igeidő, az aspektus és a modalitás fogalmait fejezi ki különböző módokon, a tagmondat állítmányi szerkezetének részeként (l. még a tulajdonságok összegző felsorolását, Heine 1993: 22–24; Lengyel 2000d hagyományos keretben rövidebben). A segédigék szakirodalmát alaposan és kritikusan, funkcionális nézőpontból összefoglalja Heine (1993), más, erőteljesebben formális szempontokat alkalmazva Anderson (2006).

A jelen írásnak nem célja a magyar segédigék kizárólagos listáját megadni (a leíró figyelem középpontjában a prototipikus segédigék állnak, például *fog; kell, tud, lehet*), sem a segédige kimerítő leírását elvégezni. A fejezet célja elsősorban a magyar segédige + igenév szerkezet szemantikai leírása, továbbá a szemantikai jellemzők és a szintaktikai szerkezet(ek) közötti megfelelések és meg nem felelések rövid bemutatása, a magyar sztenderd változatra összpontosítva. A hangsúlyozás és hanglejtés, továbbá a szórend kérdését nem tárgyalja a fejezet, mert az elsődleges szemantikai szerkezetek leírásában ezek nem játszanak alapvető szerepet.

6.2. A folyamat különböző leképezési módjai a magyarban

Egy időbeli folyamatot különböző szemantikus szerkezetekben lehet kifejezni a magyarban, például,

- véges igével,
- segédige + főnévi igenév szerkezettel,
- ige vagy kopula + főnév vagy melléknév szerkezettel.

A prototipikus magyar ige sematikus szemantikai szerkezete – csakúgy, mint általában a nyelveké – folyamatot, két sematikus figura temporális viszonyát képezi le, egymásra következő elemi állapotok szekvenciális letapogatásával (Langacker 1987: 248–253). Ezt a szemantikai szerkezetet specifikusan alakítják az igeképzők és az igekötők. Az absztrakció magasabb szintjén ezek a szemantikai szerkezetek eseménysémák megvalósulásai, vagyis az igék elvontabb eseménysémák (például cselekvés, mozgás, állapotváltozás, elhelyezkedés stb.) kifejeződései (l. Langacker 1978: 857, Heine 1993: 31).

Az igének ez a szemantikai szerkezete adja meg a mondat profilját. A magyar igealak (a magyar véges ige) kötelezően komplex funkciójú inflexiós toldalékokkal, konvencionált mintázatokkal horgonyozza le az igét a mondatban. Ez a helyzet az egyes szám harmadik személyű, jelen idejű, kijelentő módú, általános (alanyi) ragozású igealak esetén is, ahol a jelölés „zéró morfémakkal” történik. Ez azt jelenti, hogy egy puszta véges igealak kizárólag ragozott alakjával utal alanyára és tárgyára (a trajektorra és a landmarkra), tagmondatként funkcionálva. Az inflexiós toldalékok különböző morfológiai összetettségben a következő funkciókat látják el: igeidő (jelen: jelen, múlt, jövő és általános jelen értelemben, és múlt), igemód (kijelentő, felszólító, feltételes), szám (egyes, többes), személy (1., 2., 3.), határozottság (a 3. személyű tárgy határozott vagy határozatlan volta). Ezek az inflexiós morfémák teljes ragozási sorokat alkotnak. Az ikes ragozás és a 2. személyű tárgyra utaló ragozás kiegészíti a teljes paradigmákat.

Nincsen egy az egyben forma-funkció megfelelés az igeragozásban, nem minden morfológiai funkciónak van egyedi jelölője. Inkább egy komplex rendszer működik, amelyben a ragozás, a tömösítés és a zéró morféma együttesen fordul elő különböző kombinációkban, a tő és a morfológiai végződés morfofonológiájától függve.

A legtöbb temporális és sok modális tartalom kifejezhető egy komplex véges igealakal, még gyakran azok a tartalmak is, amelyeket általában segédige + igenév szerkezettel szokás jelölni. Ilyen például a jövő idő (amelyet formálisan a jelen idejű ragozás jelez), az igemód általában, egyes modális tartalmak, például a *-hat* képzővel kifejezett lehetőség, engedély vagy kötelezettség.

A magyar segédige + igenév szerkezet a prototipikus igehez hasonlítva mind a szemantikai szerkezet, mind a lehorgonyzás szempontjából részben másképp képezi le a jelölendő folyamatot. Az ige mindig részletesen kidolgozott jelentésével szemben a segédige temporális viszonyt profilál folyamatként, míg a főnévi igenév tartalmazza az eseményszerkezet szemantikai tartalmának nagyobb részét. A segédige + igenév szerkezet az igeidők közül a jövőt egyedi segédigével (*fog menni*), a jelent (az általános jelent) egyes modális segédigék szemantikai szerkezetével (*tud úszni*), a modalitást segédigével fejezi ki (*menni kell*); a számot és a személyt a segédige + igenév szerkezet alapbeállításban csak formálisan jelöli (a formailag E/3 *enni kell* kifejezés vonatkozhat első, második és harmadik személyű trajektorra, a beszédhelyzettől függően), de a szám és a személy toldalékkal gyakran pontosítható (*ennem kell, ennetek kell*); a határozottság jelölése csak néhány segédigén (*akar, fog*) lehetséges. Megjegyzendő, hogy a mód modális jelentést kifejező grammatikalizált igei inflexiós forma, amely kijelentő, felszólító és feltételes módokban valósul meg a magyarban. A modalitás szemantikai funkció, amely a mondat jelentéséhez járul hozzá (Bybee – Fleischmann 1995: 2). A modalitást a magyarban főképp módjelölő inflexiós toldalékok, modális segédigék és módosítószók jelölik.

A (3) – (5) példái bemutatják, az igék és a segédige + igenév szerkezetek miképpen jelölik a folyamat szemantikai tartalmát. Az időbeli folyamat fent bemutatott összetett

fogalmi tartalmát prototipikusan egyetlen véges igealak fejezi ki a magyarban. A jelen fejezet központi állítása az, hogy a magyar segédige + főnévi igenév szerkezet ugyanazt vagy hasonló funkciót tölt be a mondatban. A kifejtés során először a prototipikus főnévi igenév és a segédige szemantikai szerkezetét kell bemutatni.

A folyamat kifejezésének vannak más összetett típusai is. Egy másik fajta az ige vagy kopula vagy funkcióige + főnév vagy melléknév szerkezet. Ezekben a főnévi vagy melléknévi összetevő igen nagy mértékű elvontságban tartalmaz folyamat jellegű szemantikai részt. E szerkezetekben a létige általában absztrakt cselekvést, létezést vagy állapotot jelöl, teljes ragozási paradigmával. A főnévi összetevő jelentése legtöbbször cselekvést vagy állapotot tartalmaz, a melléknévi összetevő például állapotot, viselkedést. Gyakoriak a következő szerkezetek.

Melléknév + létige. Ebben a szerkezetben a melléknév meghatározott állapotot jelöl temporalitás nélkül, a létige folyamatot szekvenciális letapogatással, teljes paradigmában.

(6) Péter figyelmes volt

Melléknév + létige + főnévi igenév. A létige temporalitást fejez ki szemantikusan, teljes paradigmával, míg a melléknév folyamatot (többnyire állandó állapotot) jelöl összegző letapogatással. A tagmondat szerkezete egy főnévi igenévvel teljes, amely egy specifikus folyamatot jelöl összegző letapogatással (ez a tagmondat topikja).

(7) Dohányozni tilos

(8) Jó volt futni

Főnév + létige. Ebben a szerkezetben a főnév egy meghatározott állapotot jelöl temporalitás nélkül, a létige folyamatot szekvenciális letapogatással, teljes paradigmában. Egy változata egzisztenciális viszonyt tartalmaz (a főnév itt az állítmány része):

(9) Péter orvos volt

Egy másik változata állapotot tartalmaz folyamatos aspektusban (itt a főnév a létige határozói bővítménye):

(10) németórán van

(11) munkában volt

Főnév és funkcióige. Ebben a szerkezetben a főnév meghatározott cselekvést jelöl (általában ige + főnévképző struktúrában) temporalitás nélkül, az ige a temporális viszony sémáját jelöli szekvenciális letapogatással, teljes paradigmában.

(12) döntést hoz

Ez utóbbi szerkezet típus nem témája a jelen írásnak. A folyamat jelölésének különböző típusai közötti különbség fokozat szerinti, nem éles.

6.3. A főnévi igenév szemantikája

Lengyel (2000b) szerint, megegyezve a korábbi nyelvtani hagyományokkal, a főnévi igenév a magyarban átmenet az ige és a főnév között. Ez a tömör térmetaforikus jellemzés az ige szemantikai szerkezetével való összevetés kívánalmát is kifejezi, bár nem végzi el azt.

A magyarban a főnévi igenév igéből képzővel létrehozott nyelvi egység: az igető + *-ni* képző szemantikai alapú kompozitumszerkezet (például *él – élni*). A főnévi igenév igei töve gyakran morfofonológiailag módosul az igenév képzője előtt, ezáltal a főnévi igenév morfofonológiai szerkezete kevésbé transzparens, nyelvi egység jellege viszont erősebb, így jobban elkülönül a kiinduló igétől (például *megy – menni*). A magyar főnévi igenév együttesen, kompozitumszerkezetként:

- eseményt jelöl szekvenciális temporalitás nélkül (de a jövőre vonatkozik; vö. Langacker 2008b);
- az eseményt összegző szerkezetként képezi le, egyidejű és nem egymásra következő pillanatnyi állapotok soraként: „miközben az egyes állapotok természetes sorrendjükben férhetők hozzá, összegzésen mennek át, azaz mentálisan egymásra helyeződnek [...] a feldolgozási idő minden pillanatában a fókuszált fogalom a letapogatás során addig feldolgozott konfigurációkat egyszerre tartalmazza” (Langacker 2008a: 111; l. még Langacker 1987: 248–253). Vagyis az esemény komponens állapotait időben kiterjedve dolgozza fel a beszélő és a hallgató, de holisztikusan tapogatja le azokat (Pelyvás 1998, 2006 igei, szekvenciális feldolgozást tulajdonít a főnévi igenévnek);
- az összegző módon feldolgozott eseményszerkezet és a landmark profilálódik a főnévi igenév szemantikai szerkezetében;
- szemantikailag félig autonóm, nem kell kidolgozni az elsődleges figurát (a főnévi igenévnek az igétől eltérő a vonzatszerkezete; a fenti igepéldákkal szembeállítva: *lenni – valahol, esni – valahová, futni – valahová* vagy *valahonnan, adni – valamit és valakinek*), a hagyományos nyelvtani leírások szerint: nincs alanyi és jelzői bővítménye, lehet tárgyi és határozói bővítménye (vö. Lengyel 2000b: 26).

A magyar főnévi igenév komponensszerkezeteire azok szemantikai kapcsolata révén a fent jelzett kognitív szemantikai keretben a következők jellemzők:

- igető: temporalitás szemantikus eseményszerkezettel, elemi állapotok egymásra következő szerkezetével, folyamat jelleggel (szekvenciális letapogatással, vagyis az elemi állapotok temporális feldolgozásával), lehorgonyzatlanul (a figyelem metonimikus áthelyezése a képzővel való viszonyában történik meg, összehasonlítva az igével);
- *-ni* képző: az ige szemantikai tartalmának a módosítása a figyelem áthelyezésével a folyamat jellegéről a célzott, jövőbeli jellegre, holisztikusan összegző feldolgozással, teljes mértékben szemantikus lehorgonyzás, (csak személyt és számot jelölő inflexiók toldalék kapcsolható hozzá, időbeli és módbeli nem; inflexiók toldalékokat csak bizonyos esetekben fogad, az is birtokos személyjel (másképp: igenévi személyrag), tehát a tő dolgot jelölő szemantikáját erősíti).

A pusztán főnévi igenév részben igei jellegű, mert az igező szemantikai tartalma temporális, de kisebb részben főnévi jellegű, mert a temporalitást holisztikusan, dologszerűen képezi le.

A főnévi igenévvel szemben a lehorgonyzott ige (igealak) jellemzői:

- tő: két szemantikus szereplő közötti temporális viszony kidolgozott eseményszerkezettel,
- toldalékok: lehorgonyoznak időben, módban, számban, személyben, határozottságban,
- szemantikailag nem autonóm.

Az ige és a főnév szemantikai különbségei igen jelentősek, jóllehet vannak olyan főnevek (például *tűz*, *áradás*, *mozgás*), amelyek szemantikailag közelebb állnak az igékhez, mint például a tárgyakat megnevező főnevek. Szintén vannak dinamikusabb igék (például a mozgásigék), és vannak statikusabbak (ilyenek az állapotigék). Általánosságban meghatározva a főnevek dolgokat jelölnek, az igék folyamatokat (másképp: eseményeket). A prototipikus főnév szemantikai jellemzői a következők. A prototipikus főnév fizikai tárgyat jelöl, a főnévvel jelölt fizikai tárgy időben (viszonylag) állandó, a főnévvel jelölt fizikai tárgy térben létezik, a térben kijelölt helye van. A főnév szemantikailag független, mert egy dolog főnévvel való reprezentációja konceptuálisan független bármely eseménytől, amelyben részt vehet.

Az ige az időben lezajló folyamatot, eseményt prototipikusan, azaz jobban fejezi ki (például *fut*), mint például a főnévi igenév (*futni*) vagy az igéből képzett főnév (*futás*). A prototipikus ige és a prototipikus főnév áll a legnagyobb szemantikai kontrasztban. Hopper – Thompson (1985) szerint a szöveg információs kívánalmi motiválják a főnév és az ige kategorialitását, az eseményjelleg (eventhood) fokozatát. Ez elsősorban az igebe kódolt idővel, pontosabban temporális szerkezettel, annak jellegével történik meg – az ige nyílt grammatikai időjelölése redukálódhat, ha az ige a szövegben az információ szempontjából kevésbé fontos eseményt jelöl. A magyar főnévi igenév mint nem prototipikus ige és főnév szemantikai szerkezete tartalmaz folyamatszerű és dologszerű összetevőket, de mind az igtől, mind a főnévtől jelentős mértékben különbözik.

6.4. A segédige

Mind Lengyel (2000c, d), mind Kálmán C. et al. (1989) megállapítja, hogy a magyar segédigék kategóriája nem különül el élesen az igék kategóriájától, példányaik között vannak centrálisak és periférikusak, a kategória azonosítható tulajdonságai a legkülönbözőbb együttállásokban mutatkoznak az egyes segédigékben. A magyar segédigék kategóriájában a prototípuselv határozottan érvényesül.

Talmy (2000: 24kk) a grammatikai és a lexikai alrendszerek között az egyik fő szemantikai különbséget abban látja, hogy a grammatikai szerepű nyelvi kifejezések elsősorban a konceptuális tartalom strukturálását végzik, míg a lexikai elemek (az „alapszó-fajok”) a konceptuális tartalmat adják. A grammatikai szerepű formák szemantikailag korlátozva vannak: egyrészt csak bizonyos fogalmi összetevőket reprezentál egy-egy nyelv grammatikai formákkal (például a főnévi ragozásban a számot, amely a főnévvel jelölt dolog számosságát jelöli, de a dolgok más fizikai jellemzőit, így a színüket nem

lehet ragokkal kifejezni). Másrészt csak egyes szemantikus fogalmak reprezentálódhatnak bennük (a nominális SZÁMA például az EGYES, TÖBBES, DUÁLIS, TRIÁLIS fogalmaiban valósulhat meg, de a SOK, a NÉHÁNY nem része ennek a kategóriának). Ezzel szemben a főnevek vagy az igék szemantikai szerkezetei nincsenek ilyen fogalmi korlátozásoknak kitéve. A segédige fogalmilag részben korlátozott (igeidőt, modalitást képes kifejezni), részben nem korlátozott (a temporális eseményszerkezet vagy a résztvevők szemantikus reprezentálódhatnak, például a deontikus modális segédigékben az erődinamika viszonyában). A segédigének ez a tulajdonsága összefügg azzal a pozícióval, amelyet elfoglal az ige és az időt, aspektust, modalitást jelölő grammatikai elemek közötti soron (Verb-to-TAM chain), vagyis grammatikalizációjának pillanatnyi állapotával (vö. Heine 1993: 53–70). A grammatikalizációs sort (Verb-to-TAM chain) Heine (1993: 58) hét, egymásra következő általános helyzettel jellemzi, a legkevésbé grammatikalizálttól, A-tól G-ig jelölve, négyféle paraméter mátrixa alapján (a paramétereket l. alább).

A prototipikus magyar segédige Heine grammatikalizációs láncán a C, D és E általános helyzetben van. A segédige fő szemantikai jellemzői a következők:

- a segédige jelentésszerkezetében jelen van az ige inherens temporalitása, valamint nagyon elvontan el lehet különíteni eseményszerkezetet és szemantikus résztvevőket,
- a segédige a magyarban jellegzetesen modalitást vagy igeidőt (a jövőt) profilálja; ez a prototipikus ige jelentésszerkezetének egy alszerkezete,
- a segédigék egy részén ki lehet fejezni az egyszerű jelen és múlt igeidőt, illetve a számot és a személyt, vagyis e vonatkozásokban képes lehorgonyozódni,
- a magyar segédigék grammatikalizáció során kapták segédige státusukat, a grammatikalizáció különböző fokán állnak,
- a legtöbb központi segédige főigeként is funkcionál.

Heine (1993: 54–58) grammatikalizációs sorának paraméterei szerint a magyar segédigék a következő fokokon helyezkednek el (a fokok I-től III-ig, a dekatégorizáció esetében V-ig jelölik a grammatikalizáltság mértékét, a skálán az I. fok a legkevésbé grammatikalizált):

- deszemantizáció: a konkrét eseménysema többé-kevésbé absztrakt tartalommal alakul (II. fok);
- dekatégorizáció: a segédigeként funkcionáló igék számos szintaktikai és szemantikai tulajdonságukat elveszítették (a komplementjük nem véges ige, azaz főnévi igenév, főnév nem lehet bővítményük, nem különülhetnek el a főnévi igenévtől; II., II., IV. fok);
- klitizálódás: a segédige egyetlen egységet, frázist képez a főnévi igenévvel, egyben jelzi az igeidőt, módot stb. (II. fok);
- erózió (lazítás): általában minden segédige teljes fonológiai formájában jelenik meg (I. fok), de például a *kéne* alak már lazításos.

A magyar segédigék a grammatikalizációs soron (azt kontinuumnak véve) a C, D és E fokon helyezkednek el.

A fenti tulajdonságokat alapvetőnek véve a következő segédigék tekinthetők központiaknak (a lista nem teljes): *tud, bír, akar, mer, fog, kell, lehet*. A *van* korlátozottan hasz-

nálható főnévi igenevekkel (pl. *van enni*); a *van* e tulajdonsága összefügg azzal, hogy a nominálissal szerkezetet alkotó segédige szerepű létige elsődleges funkciója a létezésnek mint folyamatnak, tehát az igei jelentésnek a profilálása, és emellett horgonyzódik le a beszédidőhöz képest. A segédige segédigei státusa nagyrészt grammatikalizációjának fokán múlik. Egyik oldalon a teljesen sematizálódott és klitizálódott elemek (a magyarban például az igeidő- és módjelek) határolják, a másik oldalról azok az igék, amelyeknek folyamatjelölő jelentése nem vagy alig sematizálódott. Az egyes magyar segédigék grammatikalizációs foka szintén eltérő: a *fog* a leginkább grammatikalizálódottak egyike, míg a *tud* vagy az *akar* a legkevésbé az.

Lényegében mindegyik segédige polyszém, mindegyiknek van főigei szemantikai megfelelője. Így például a *tud* szónak a TESz többek között a következő jelentéseit adja meg (vö. Benkő szerk. 1976: 995): 1. ismerete van valamiről, 2. képes valamit megtenni, 3. határozott szándékában van, 4. ismer valakit, 5. ért valamihez, 6. valamiről meg van győződve, 7. sejt, gondol. A *tud* uráli eredetű, a rekonstruált **tumte*- alak eredeti jelentése ‘érint, tapint, tapogat’. Az eredeti jelentésből metaforikus kiterjesztéssel alakult ki a mai elsődleges ‘ismerete van valamiről’ értelem, és ennek grammatikalizációja során alakult ki a segédigei funkció, a fenti paraméterek mentén. A *tud* segédigei funkciója közel áll az elődleges lexikai jelentéshez, a deszemantizáció az absztrakciónak csak alacsony fokáig jutott el:

(13) Péter tudja a leckét.

(14) Péter tud úszni.

A *fog* szónak a TESz többek között a következő jelentéseit adja meg (vö. Benkő szerk. 1967: 934): 1. megragad, 2. [jövő idő], 3. zsákmányul ejt, 4. megtermékenyül, 5. érzékszervvel felfog, 6. rajtakap, 7. hatást fejt ki, 8. valamihez kezd. Ugor eredetű, igen gazdag szócsaláddal a *fogótól* a *fogalomig*. A *fog* legtöbb jelentése főigei, míg csak egy segédigei jelentése van. A *fog* segédigei funkciója messze áll az elődleges lexikai jelentéstől, a deszemantizáció az absztrakciónak magasabb fokáig jutott el:

(15) Zsuzsa a lánya kezét fogja.

(16) Zsuzsa Németországban fog dolgozni.

A *kell* szónak a TESz a következő jelentéseit adja meg (vö. Benkő szerk. 1970: 434): 1. szükség van rá, 2. tetszik, jólesik, 3. kényszerű, 4. ajánlatos, 5. valószínű, 6. elkerülhetetlen. A *kell* legtöbb jelentése már erősen grammatikalizálódott, segédigeivé vált. Finnugor eredetű, segédigei funkciója közel áll az elődleges lexikai jelentéshez, a deszemantizáció az absztrakciónak csak alacsony fokáig jutott el:

(17) Pistinek a zöld alma kell.

(18) Pistinek indulnia kell.

A magyar segédigék elsősorban a cselekvés, akarat és állapotváltozás eseménysemákon alapuló igékből alakultak ki (vö. Heine 1993: 31). Legtöbb esetben metaforikus és metonimikus folyamatok játszottak közre ezekben az alakulási folyamatokban (ez azonban nem tárgya az itteni elemzésnek; vö. Kuteva 1994, 2001).

6.5. A segédige + igenév szerkezet mint nyelvi egység

A nyelvi kifejezések egy jó része morfológiai vagy szintaktikai szempontból összetett szerkezet. Ezek a struktúrák, például a főnévi vagy igei tő + toldalék, a melléknév + főnév, az igekötő + ige, az állítmány + alany szemantikai struktúrák is, kompozitumszerkezetek, amelyek részleges szemantikai megfeleléseken és kidolgozási műveleteken alapulnak. Közülük a gyakran használtak létrehozásához és megértéséhez általában nincsen szükség a teljes szerkezet részenkénti feldolgozására. A nyelvi egység olyan nyelvi kifejezés, amely morfoszintaktikailag átlátható lehet a beszélő/hallgató számára, de megértéséhez nem kell e részelemeket egyenként feldolgozni (vö. Langacker 1987: 58–59).

A magyar segédige + igenév szerkezet alapbeállításban nyelvi egység, mert a használati eseményekben az egység összetevői együtt reprezentálják azt a szemantikus tartalmat, amit egy lehorgonyzott prototipikus ige is: folyamatot, eseményszerkezetet tartalmazó temporális relációt, mód, idő, szám, személy és határozottság profilálásával, nominális bővítményekkel (vö. Langacker 1987, 2008a, c). A segédige + igenév szerkezetre azonban jellemző, hogy a) az alanyi figura gyakran egyáltalán nem dolgozódik ki a teljes szerkezetben, továbbá b) az ige, ennek következtében a teljes szerkezet temporális összetevője redukálódik, absztrahálódik.

A szemantikai alszerkezetek különböző együttállásokban és különböző morfológiai szerkezeti explikációkban valósulnak meg.

A segédige + igenév szerkezet struktúráját általánosságban két elmélet szerint írja le a nyelvtudomány. Ezek a következők.

- Az építőköve-elv, amely szerint a morfológiai szerkezetek kisebb diszkrét elemekből állnak (ezt érvényesíti a hagyományos besoroló nyelvtan éppúgy, mint a formális generatív, függetlenül az egyéb módszertani különbségektől).
- A hálózatelv, amely szerint a nyelvi kifejezések fogalmi/szemantikai szerkezete nem feltétlenül diszkrét testes nyelvi jelölők szabályozott szekvenciájából jön létre, hanem nyelvi elemek különböző típusú szemantikai összekapcsolódásából (ez a felfogás jellemző a funkcionális leírásokra; az alábbi szemantikai elemzés a 9. pontban kiegészül a szubmorfemikus szerkezeti jellemzővel).

A hálózatelv szerint a segédige + igenév szerkezet nem egyszerűen két szóalak egymás mellé helyezett strukturális, morfoszintaktikai kapcsolata, hanem szemantikai szerkezet. Mint az 1. pont A) – D) szerkezeti sémái jelzik, és ahogy azt korábban Kálmán et al. (1989) is bemutatta más módszertannal, a segédige + igenév szerkezet a szemantikus igei tartalmat különböző változatokban képezi le. Mindegyik változat esetében a folyamat/esemény nyelvi leképezése a cél. Az időbeli viszony, az episztemikus és a deontikus modalitás segédigés szemantikai szerkezeti különbségeit további tanulmányokban lehet bemutatni, például mentális terek integrált szerkezeteiben.

Az alapvető segédige + főnévi igenév szerkezetek kompozitumszerkezetei a következőképpen jellemezhetők.

(19)-ben, az A) típust reprezentálva a segédige deontikus modalitást jelöl, elvont temporális viszonyt (egyúttal egy erődinamikai viszonyt), továbbá a teljes szerkezet trajektorát tartalmazza (vagyis az elsődleges figurát, itt kidolgozatlanul; ha kidolgozódik, azt dativuszragos főnév fejezi ki, ez a trajektor, az agonista és a kényszerített cselekvő az

erődinamikai viszonyban, míg az antagonista, a késztető ellenerő forrása nem explikálódik); a főnévi igenév eseményt jelöl atemporálisan, összegző letapogatással, és a teljes szerkezet landmarkjét tartalmazza (ez itt 'valahol', kidolgozás nélkül):

(19) Menni kell.

Az erődinamikai szemantikai szerkezet két erő állandó vagy változó állapotú szembenállásának a leképezése (vö. Talmy 2000: 409–470). A fő tényezők: két erő erő kifejtése, ellenállás a kifejtett erővel szemben, az ellenállás legyőzése. A figyelem középpontjában álló erőentitás az agonista, az ezzel szemben álló erőentitás az antagonista. Az erődinamikai viszonyban az a kérdés, hogy az agonista ki tudja-e fejteni az interakcióban saját erejét, vagy a másik erősebbnek bizonyul. Az erődinamikai szemantikai szerkezet jelölhet közvetlen fizikai viszonyt és elvontabb erőszembenállásokat is.

A magyar deontikus modalitást kifejező segédige + igenév szerkezetekben egy részben grammatikalizálódott erődinamikai szerkezet is működik. E szerkezetben az agonista az a figura, amely (aki) nyugalmi helyzetre tör és ezért erőt fejt ki (átvitt értelemben is), (32) példájában az a valaki, akinek mennie kell, tehát egyúttal a teljes szerkezet elsődleges figurája, azaz trajektora. Az antagonista az a jelöletlen erő, amely az erő forrása, amely az agonista nyugalmi helyzetét meg kívánja szüntetni, azt ebben az esetben helyváltoztató mozgásra kényszeríti.⁶

(20)-ban, a B) típust reprezentálva a segédige deontikus modalitást jelöl, elvont temporális viszonyt (egy erődinamikai viszonyt), a trajektort tartalmazza (vagyis az elsődleges figurát, itt kidolgozatlanul; ha kidolgozódik, azt dativuszragos névmás (más esetekben főnév) fejezi ki, ez a trajektor, az agonista és a kényszerített cselekvő az erődinamikai viszonyban, míg az antagonista, a késztető ellenerő forrása nem explikálódik), a főnévi igenév eseményt jelöl atemporálisan, összegző letapogatással, és a landmarkot tartalmazza (ez itt 'valahol', kidolgozás nélkül). Emellett a főnévi igenév szám- és személyjelölő toldalékkal jelzi a trajektort és egyben agonistát:

(20) Mennem kell.

(21)-ben, a C) típust reprezentálva a segédige jövő időt jelöl (formálisan a jelen igeidőben, teljes paradigmával számra és személyre), elvont temporális viszonyt, a trajektort tartalmazza (vagyis az elsődleges figurát alany és topik funkcióval nominatívuszesetben, itt a *Zsuzsa* név által kidolgozva), a főnévi igenév eseményt jelöl atemporálisan, összegző letapogatással, és a landmarkot tartalmazza (ez itt *Németország*, kidolgozva):

(21) Zsuzsa Németországban fog dolgozni.

⁶ A *kell* segédige eredetibb erődinamikai és általánosabb szemantikai szerkezetét itt nem lehet tovább elemezni, csak jelezni lehet, hogy a VALAMI KELL VALAKINEK szerkezet átalakulásából jött létre, az ige grammatikalizálódásával és a két sematikus figura (hagyományosan: igei vonzat) szemantikai módosulásával.

(22)-ben, a D) típust reprezentálva a segédige modalitást jelöl, itt képességet⁷ (teljes paradigmával időre, módra, számra és személyre), elvont temporális viszonyt, a trajektort tartalmazza (vagyis az elsődleges figurát alany és topik funkcióval nominatívuszesetben, itt a *madár* főnév által kidolgozva), a főnévi igenév eseményt jelöl atemporálisan, öszszegző letapogatással, és a landmarkot tartalmazza (ez itt 'valahol', kidolgozás nélkül):

(22) A madár tud repülni.

A magyar segédige + igenév szerkezet a kompozitumszerkezet egy specifikus fajtája. „A kompozitumszerkezet az egymásnak megfelelő entitások egymásra helyezése és specifikációik összeolvadása révén jön létre” (Langacker 1987: 280), más szavakkal közös szemantikai alszerkezetek közötti megfelelések révén. Mind a segédige, mind a főnévi igenév a teljes egység által kifejezett folyamatnak csak egy részét jelöli, finom megfelelésekkel. A segédige temporális viszonyt profilál folyamatként, míg a főnévi igenév tartalmazza az eseményszerkezet szemantikai tartalmának nagyobb részét. A segédige a trajektort állítja elsődleges sematikus figuraként (résztvevőként) a folyamatban (a landmarkot másodlagosként), míg a főnévi igenév a landmarkot állítja elsődleges sematikus figuraként (résztvevőként) a folyamatban (a trajektort pedig másodlagosként). A segédige igeidőt (jövőt) vagy modalitást profilál, szám és személy szintén a segédigén jelölődik, kivéve a deontikus modalitást. A magyar segédige + igenév szerkezet különbözik például az angoltól, amennyiben a segédige profilálja a mondatban a folyamatot szekvenciálisan, szemben Langacker leírásával, ahol ez a (magyarral nem egyező) infinitívusz funkciója.

Kompozitumszerkezetként és nyelvi egységként a magyar segédige + igenév szerkezet az ige 5. részben bemutatott szemantikai funkcióit teljesíti: folyamatot jelöl, temporális viszonyt, egy energiával kapcsolatos interakciót két sematikus résztvevő között, szekvenciális letapogatással, szemantikailag függő, a tagmondat állítmányi szerepét tölti be. A konstrukció profilmeghatározója (feje) a segédige, mert ez az összetevő közelebb áll szemantikailag az igéhez, mint a főnévi igenév. Mindamellettt mivel a teljes egység egészként funkcionál, és a főnévi igenév nagymértékben hozzájárul az eseményszerkezet kifejezéséhez, a profilmeghatározó kijelölése inkább technikai eljárás.

6.6. A szubmorfemikus szerkezet

A magyar ige ragozása legtöbbször komplex funkciójú toldalékokkal történik, amelyek nem bonthatók minden elkülönített funkciónak egy az egyben megfelelő morfológiai elemekre, azaz a toldalékmorfémákon a ragozást egy-három morféma végzi komplexen. A rendszer még bonyolultabb a fő és a toldalék határának esetenkénti elmosódó jellege miatt. Ez a jelenség a hálózatalvú morfológiai modellel írható le, amelyet Gundersen (2001) javasol, Langacker (1987: 400kk)-ra és Bybee (1988: 128kk)-ra hivatkozva. A norvég morfológiából vett példák alapján amellettt érvel, hogy vannak toldalékok, amelyek „szubmorfemikus jellegzetességeket mutatnak: vagyis a morf szintje alatti fonológiai és

⁷ A *tud* egyes jelentéseinek további árnyalatainak megkülönböztetése itt nem szükséges, jóllehet a képességet egyes magyarázatok inkább premodális tartalomként értelmezik.

szemantikai kapcsolatokat mutathatnak” (Gundersen 2001: 108). A magyar igei szubmorfemikus ragozási formák jól begyakorlott, gyakori szerkezetek egység státussal.

A segédige + igenév szerkezet részben szubmorfemikus, amennyiben az összetett szemantikai szerkezetben nem lehet kimerítően és egyértelműen elkülöníteni az egyes morfológiai elemeket és a hozzájuk tartozó szemantikai tartalmakat (ebben is megfelel a véges, inflexiók magyar igealakoknak). A segédige nem egyszerűen hozzáadja az ige-idő vagy a modalitás lehorgonyzását a főnévi igenévhez, hanem azokat ki is dolgozza az ige jelentésével viszonyban. A segédige + igenév szerkezet fentebb megadott általános leírásában az összetett szemantikai szerkezetet nem a jól elkülöníthető morféma szekvenciája strukturálja, hanem morfofonológiailag részben egymást átfedő, szemantikailag összetett, többfunkciós részek hálózatszerű egysége. Az itt tárgyalt segédige + igenév szerkezet szociolingvisztikailag kötött változatait (például *el kell menjek, el kellek menni*) tekintetbe véve ez a variabilitás még nagyobb.

6.7. Néhány specifikus szemantikai jellemző

A fentebb bemutatott általános szemantikai tényezők mellett néhány további jellemző is megemlíthető a magyar segédige + igenév szerkezet funkcionálásával kapcsolatban. Ezek közül hármat érdemes itt jelezni: az eseményjelleg hierarchiáját, segédige + igenév szerkezet időszerkezetét és az időbeli és modális lehorgonyzás változatait.

6.7.1. Az eseményjelleg hierarchiája

Az ige temporális szemantikai tartalmának eseményszerkezetéhez képest a segédige + igenév szerkezet kevésbé tipikus eseményt reprezentál. (34)-ben a legerősebben profilálódik az eseményjelleg, (38)-ban a legkevésbé.

- (34) Megyek.
- (35) Mennék.
- (36) Mentem.
- (37) Mentem volna.
- (38) Menni fogok.

Minél közelebb van a reprezentált esemény a beszélők által megértett beszédhelyzethez, vagyis saját tér-idő kontinuumukhoz, annál erősebb az ige vagy igei szerkezet eseményjellege.

6.7.2. A segédige + igenév szerkezet időszerkezete

Az ige időszerkezetéhez, azaz lehorgonyzott igeidejéhez képest a segédige + igenév szerkezet vagy kevésbé lehorgonyzott eseményidőt reprezentál, vagy ez a lehorgonyzás teljesen elmarad. (39)-ben a legerősebben profilálódik a deiktikus igeidő, (43)-ban a legkevésbé.

- (39) Megyek.
- (40) Mennem kell.
- (41) Olvasni akarok.
- (42) Tudok olvasni.
- (43) Enni kell.

6.7.3. Az időbeli és modális lehorgonyzás változatai

Az időbeli és modális lehorgonyzás különböző változatokban vagy a segédigén vagy a főnévi igenéven történik meg. Ez a variabilitás nem kizárólag morfoszemantikai (vagy éppen morfofonológiai), hanem az egész szerkezet és ezáltal az egész tagmondat jelentésszerkezetének is alszerkezete.

(44) a) Akar futni.	Akarok futni.
b) Tud futni.	Tudok futni.
c) Szeret/ne futni.	Szeretnék futni.
(45) a) Lehet futni.	Lehet futnia.
b) Kell futni.	Kell futnia.

Látható, hogy (44) példáiban a személy és a szám a segédigén jelölődik, míg (45) példákban a főnévi igenéven. Ez azt jelenti, hogy (44) példáiban a segédige + igenév szerkezetben az elsődleges figura a segédigéhez kapcsolódik, ő a cselekvés akarati és energiaforrása. (45) példáiban az elsődleges figura a főnévi igenévhez kapcsolódik. Itt a cselekvés akarati és energiaforrása más: a segédige erődinamikai alszerkezetében az antagonista, a késztető erő sematikusán jelen van, morfoszintaktikailag azonban jelöletlen (az erődinamikára l. Talmy 2000: 409–470). A datívuszos szerkezet az antagonista, a késztető erő külső, a kényszerített cselekvőtől (agonistától) különböző voltát profilálja.

6.8. Összefoglalás

A fejezet a segédige + főnévi igenév szerkezet kognitív szemantikai leírását vázolta. A szerkezetet szemantikai egységnek tekintti, amely a mondatban lehorgonyzott igealak szemantikai funkcióit morfoszintaktikailag komplexebb, szemantikailag nyíltabb (kifejtőbb) szerkezetben, reprezentálja. A segédige + igenév szerkezet alapvetően hasonlít a véges igehez, de eltér vagy eltérhet attól: az időszerkezetet és a sematikus figurákat kevésbé dolgozhatja ki, az eseményjelletet, az igeidő lehorgonyzását különböző mértékben valósítja meg, az időbeli és modális lehorgonyzás megvalósulásai összefüggnek az erődinamika változataival, főképp az antagonista reprezentálódásával. A magyar segédige + főnévi igenév szerkezet e tulajdonságaival és további, itt nem részletezett variabilitásával együtt temporális folyamatot jelöl, a tagmondat szemantikai profilját adja, amely le van horgonyozva, azaz egészként az állítmány szintaktikai funkcióját tölti be. További szemantikai alapú funkcionális leírást kíván többek között a grammatikalizáció foka, a főigei jelentés közelsége, a lehorgonyzás jelöltségének foka szerinti variabilitás, a datívuszos szerkezetek és a topik összefüggése, valamint a segédige + főnévi igenév szerkezet eseményszerkezetének és a sematikus figuráknak a típusai és együttállásai.

7. A MAGYAR IGE EPISZTEMIKUS LEHORGONYZÁSA ÉS AZ ASPEKTUS

Az ige által kifejezett időbeli folyamat és a mondat által leképezett jelenet időbelisége összetett szemantikai struktúrákban valósul meg, a beszélő és a hallgató episztemikus műveleteiben, a mindenkori megértett beszédhelyzet központi részéhez, az alaphoz viszonyítva. Miközben e jelenségkör egyetemes jellemzőket mutat, aközben a konstruálás sokfélesége is érvényesül. A magyar nyelvben a lexikai és szintaktikai temporalitás ígéhez köthető részének specifikuma, hogy csupán kétféle, ragozott igealakokkal képviselt igeidő (a jelen és a múlt) a rendszer része, míg összetett igei szerkezet a *fog*-os jövő idő, és a régmúlt is elvétve előfordul; az aspektusnak pedig nincsen közvetlen alaki jelölője.

Mégis az igeidők funkcióinak sokfélesége és az aspektus gazdagsága szembeötlő, és további vizsgálatokat igényel. Az alábbi fejezet az ige, az igei toldalék és a mondat temporális szemantikáját mutatja be. Ennek az összetett jelenségkörnek arra a részére összpontosít, amely az igeidő és az ige belső időszerkezete közötti kölcsönviszonyban mutatkozik meg, abban, hogy az igeidő és ezáltal a beszédhelyzet temporalitása befolyásolja az ige és a mondat időszerkezetének megértésfeltételeit. A bemutatás a legfontosabb felismerhető jellemzőkre összpontosít, az adatok és az elméleti előfeltételek kölcsönviszonyában. A fejezet nem tárgyalja a tágabban vett modalitás és az ige véges alakjában lehorgonyzó szerepet betöltő toldalék módbeli változatait, a tárgyalás a kijelentő módra összpontosít. Továbbá nem kapnak mindenre kiterjedő bemutatást azok a tényezők (például az aspektus, a mondat időszerkezete), amelyeknek szerepük van az ige és a lehorgonyzás időbeli viszonyában; csak az e viszonyra vonatkozó jellemzők kerülnek szóba. A fejezet fő kiinduló feltevései a következők:

- az ige jelentésszerkezetében az inherens temporalitás és az eseményszerkezet együttesen határozzák meg az ige jelentésének időszerkezetét, temporális tartalmát; ez a szemantikus szemantikai tartalom a mondatbeli megvalósulásban tovább bővíthet és módosulhat;
- az aspektus a magyarban az ige jelentésszerkezetében meglévő aspektuális összetevőből és az éppen megkonstruált mondat aspektust meghatározó további tényezőiből tevődik össze;
- a konstruálásban az igeidő az ige és a mondat jelentése közötti viszonyt hoz létre, miközben a két, egymásba épülő jelentést az igeidő lehorgonyzó elemként a beszédhelyzet központi részéhez, az alaphoz viszonyítja;
- a magyar igeidő mint lehorgonyzó elem tágabb fogalmi közege episztemikus (a konceptualizáló aktuális megismerési műveletein alapul); ebben az episztemikus keretben az igeidő (tense) hatással van vagy lehet az ige aspektusára;
- mindez azért lehetséges, mert az ige, az igeidő és a mondat jelentését a konstruálás dinamikus jellegének megfelelően a specifikusság, a perspektíva, a hatókör és a fel-

tűnőség szemantikai jellemzői alapján összetett módon hozza létre a beszélő, azok nem kompozicionálisan, építőkockaelv szerint, egymáshoz adódóan jönnek létre.

7.1. A hatókör

A világ dolgai nem magukban állnak, hanem más dolgok környezetében. Hasonlóképpen a világbeli események nem elkülönülve, magukban történnek, hanem más eseményekkel összekapcsolódva. A megismerő ember a dolgokat és eseményeket más dolgokhoz és eseményekhez viszonyítva dolgozza fel, azokhoz a fogalmakhoz képest, amelyekkel rendszeresen együtt fordulnak elő, amelyek az adott fogalom megszokott fogalmi környezetét adják a beszélők számára. Ez a viszonyítás nem parttalan. Például egy emberi fejet mint testrészt nem a világegyetemhez képest értünk meg az (1) mondatban:

(1) Fáj a feje.

Az (1) mondatban említett fej testrészt (többek között) X egész testéhez viszonyítva dolgozza fel a beszélő és a hallgató. A fej önálló fizikai tárgyként konceptualizálódik, ezzel együtt egy rész–egész szerkezetnek is része: a fej része a teljes emberi testnek. A fej közvetlen fogalmi hatóköre a test.

A fogalmak a fenti (1) példában metonimikusan, rész–egész kapcsolatban illetve hálózat jellegű viszonyban állnak. Az emberi megismerésre tágabb értelemben is jellemző, hogy a fogalmak mentális körülhatároltsága nem teljesen kizáró és elzárkózó: egy fogalom előhívása más fogalmak – bár alacsonyabb szintű – aktiválásával jár együtt (a fogalmi tartományok a kiterjedő aktiváció révén jönnek létre és fedik át egymást; vö. Anderson 1996). A nyelvi szerkezetekben az így értelmezett fogalmak és fogalmi tartományok konceptuális hatókörrel rendelkeznek (Langacker 1987: 118–120).

A fogalmi hatókör a nyelvi konstruálásban is érvényesülő figyelemirányítás tényezője: a konceptualizáló saját és beszélőtársa figyelmét meghatározott jelenségeket reprezentáló fogalmakra irányítja: a figyelem szelektív és korlátozott. A figyelmi keretbe korlátozott mennyiségű információ fér egy adott figyelmi pillanatban. A fogalmi hatókör a fogalmak azon köre, amelyek egy szemantikai szerkezetben bennfoglaltatnak. A teljes hatókör a teljes fogalmi tartalom, amely egy szemantikai szerkezethez a megismerésben tartozik. A közvetlen hatókör a közvetlenül releváns rész valamely beszélői konstruáló cél számára, a színen lévő régió, a figyelem általános helye, amelyre a legnagyobb feltűnőség és relevancia jellemző. A közvetlen hatókörön belül a figyelemirányítás specifikus fókusza a profil. Az (1) példában a teljes hatókör az emberi test, a közvetlen hatókör a fej testrész általában, a profil a fejben lévő fájdalom.

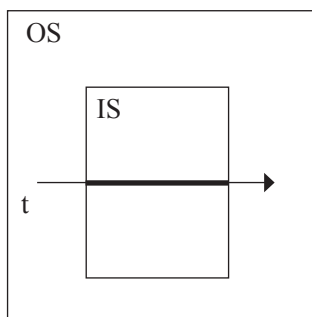
A hatókör dinamikusan alakul a főnév és az ige jelentésében annak függvényében, hogy a mondatbeli, konstrukcióbeli tényezők mekkora szerkezetben őrzik meg profiláltságukat, meddig terjed ki a funkcionális érvényességük (például a topik vagy a metafora esetében egy vagy több tagmondat hosszúságban).

Az igékkel rendkívül sokféle folyamatot ki lehet fejezni, az általuk kifejezett folyamat fogalmi szerkezete (vagyis az adott folyamatról való fogalmi tudás) különböző módokon perspektiválható. Az igék szemantikai variabilitása az alszerkezetek különböző profilálásaiból ered. Ennek részeként a folyamatnak különböző szakaszai helyezhetők a figyelem középpontjába. Az igék jelentésében a folyamat általános menetének valamely sza-

kasza profilálódik, az idő- és eseményszerkezet perspektiválásával. Az igék sematikus, lexikalizálódott jelentésében az általános és a közvetlen hatókör konvencionális jellegű.

A *megy* ige közvetlen hatóköre: a járás folyamata, sematikus térbeli és időbeli kezdő- és végpont nélkül, határolatlan; az általános hatókör: a mindennapi tapasztalat szerint a menés (járás) elkezdődik és befejeződik valamely térbeli és időbeli kezdő- és végpontban, de ez a tényező kívül esik a közvetlen hatókörön. E tulajdonsága miatt a *megy* ige imperfektív.

1. ábra. A *megy* időbeli feldolgozásának modellje

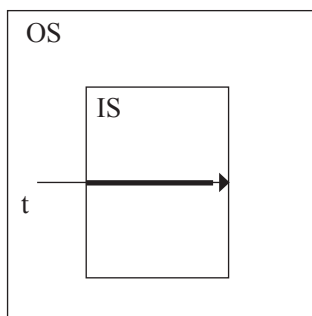
OS = általános hatókör

IS = közvetlen hatókör

t = idő

A *bemegy* ige közvetlen hatóköre: a járás folyamata, sematikus térbeli és időbeli kezdő- és végponttal, határolt; az általános hatókör: a mindennapi tapasztalat szerint a menés (járás) elkezdődik és befejeződik valamely térbeli és időbeli kezdő- és végpontban, ez a tényező belül van a közvetlen hatókörön és profilálódik. E tulajdonsága miatt a *bemegy* ige perfektív.

2. ábra. A *bemegy* időbeli feldolgozásának modellje

7.2. Az aspektus

Az aspektus a magyar nyelvben részben igei, részben mondatbeli és pragmatikai tényező (vö. Kiefer 2006; Takács 2012; Péter 2008; Németh 2012; Wacha 2001). Az igék különböző változatai által a beszélő a kifejezni kívánt időbeli folyamatokat különböző nézőpontból képes megkonstruálni (l. többek között Langacker 1987, 1991, Mattlock 2011; Patard – Brisard eds. 2011). Az aspektus a kifejezendő folyamat időszerkezetét és eseményszerkezetét perspektiválja. Az igeaspektus megkonstruálásában elsősorban az ige időszerkezete és az eseményszerkezet vesz részt, a figuráknak kisebb a szerepük.

Az ige időszerkezetében több tényező játszik együttesen szerepet, az időtartam (hosszúság vagy rövidség), a kezdő- és végpont profilált vagy nem profilált jellege, valamint az intenzitás. Az igeaspektus funkcionálását elsősorban a kezdő- és végpont profilált vagy nem profilált jellege határozza meg. A profilálás a figyelemirányításon alapul: konceptualizáló (a beszélő és a hallgató) az imprefektív ige jelentésében a folyamat valamely belső szakaszára fókuszál, míg a perfektívvé tett ige jelentésszerkezetében metonimikus figyelemáthelyezéssel a kezdő- vagy végpontra (vö. Panther – Thornburg 2009). Ez a jellemző összefüggésben áll az eseményszerkezettel.

Nincs profilált kezdő- és végpont a következő igékben:

- (2) áll, esik, kaszál, fénylik

A (2)-ben felsorolt igék imperfektívek. Az ige jelentésének eseményszerkezete – mint minden szemantikai szerkezet – a világról való tapasztalatok alapján, absztrakcióval és sematizációval konstruálódik meg. A világról való tapasztalatok szerint a (2)-ben igével megnevezett folyamatok nem kezdő- és végpont nélküliek, az ÁLLÁS, ESÉS, OLVASÁS időbeli folyamata nem öröktől való és nem végtelen, van eleje és vége. Mégis, a (2)-beli igék nem profilálják (nem helyezik a figyelem előterébe) a kezdő- és végpontot (vagy szakaszt), sem temporálisan, sem az eseményszerkezetben. A folyamat megkonstruálásában a kezdőpont és a végpont kívül kerül a közvetlen hatókörön, a folyamat nem körülhatárolt sem az inherens idő, sem az eseményszerkezet szempontjából. A beszélő és a hallgató figyelme magára a folyamatra irányul, azon belül az inherens időre mint most-pontok sorozatára és az eseményszerkezetnek a legjellegzetesebb és legfontosabb részeire (a konceptualizálók által a figyelmi előtérbe állított legfontosabb szakaszaira), tehát ezek profilálódnak.

Van profilált kezdő- és végpont a következő igékben:

- (3) megáll, leesik, lekaszál, felfénylik

A (3)-beli igék profilálják (a figyelem előterébe helyezik) a kezdő- és végpontot, temporálisan és az eseményszerkezetben egyaránt. A beszélő és a hallgató figyelme a folyamat mellett vagy helyett a kezdő- vagy végpontra (vagy szakaszra) irányul, ezek profilálódnak. A folyamat megkonstruálásában a kezdőpont és a végpont belül van a közvetlen hatókörön, a folyamat körülhatárolt az inherens idő és az eseményszerkezet szempontjából. Ezekben az igékben az esemény egészként konstruálódik: a teljes folyamat, kezdő- és végponttal, vagy kezdő- vagy végponttal, mind az eseményszerkezetben, mind az időszerkezetben. A (3)-beli igék perfektívek (befejezettek). A perfektív igékben a kezdő

vagy végszakasz viszonyítási pontként, referenciapontként funkcionál. A referenciapont olyan könnyen hozzáférhető fogalom, mentális kiindulópont, amelynek előhívása révén lehetővé válik egy másik, gyakran nehezebben hozzáférhető fogalomhoz való hozzáférés. Mivel az időről való tapasztalat része, hogy egy most-pontot vagy szakaszt megelőzőnek más most-pontok vagy szakaszok, és azokról tudomásunk van, valamint további most-pontok vagy szakaszok várhatók, a határolt időbeli folyamatok határa a teljes folyamat megértésére kiterjedő referenciapontként működik. Az imperfektív igék esetében a kezdő- vagy végpont olyan fogalmi kiindulópont, amely már egészként konstruálja meg az időbeli folyamatot.

Megjegyzendő, hogy a magyar igeaspektus imperfektív és perfektív csoportja fokozati skála szerint különül el, közöttük nem éles a határ (vö. Takács 2012). Takács (2012) példáit felhasználva teljes mértékben imperfektív például a *létezik*, *hasonlít*, kevésbé a *néz*, *áll*, *ül*, *fut*, átmeneti az *olvas*, *épít*, fokozottan perfektív a *dob*, *nyit*, és teljes mértékben perfektív a *csillan*, *csettint*.

Az egyszerű magyar ige (igető vagy képzett igék néhány csoportja) általában imperfektív jelentésű (például *megy*, *leng*, *mosakodik*, *csillan*). Perfektívvá az igéket elsősorban az igekötők teszik, további szintaktikai és pragmatikai elemek segítségével, amelyek metonimikus figyelemáthelyeződést eredményeznek. Az igeaspektus az ige szemantikai szerkezetének olyan jellemzője, amely az ige használatakor a figyelem irányításával specifikálódik, alapbeállítását a mondat szemantikai és szintaktikai szerkezete, a konstrukciós sémák tovább alakítják, módosítják. Az ige lexikális aspektusát módosítja vagy módosíthatja a mondatszerkezetben az igeidő, a grammatikai tárgy, a határozók, a szórend (l. Kiefer 2006: 25). Az aspektus egyszerre lexikális és mondatszemantikai meghatározottsága alapvető tényezője a magyar szintaxisnak.

7.3. Az episztemikus lehorgonyzás

A magyar anyanyelvűek számára egyértelmű, hogy a (4a)-ban olvasható szavak felsorolásként érthetők, nem alkotnak mondatot. Ezzel szemben (4b) mondat, jöllehet ugyanazokból a szavakból áll, mint (4a). A különbség elsősorban abból ered, hogy a (4a) szavai grammatikai végződéseket, inflexiós toldalékokat kaptak. Ezek a toldalékok egyrészt egymáshoz viszonyítják az egyes szavakat mondattanilag is, másrészt jelölik a beszélőkhöz, a megértett beszédhelyzethez való viszonyukat, az azonosíthatóságukat.

- (4) a. portás becsuk kapu
b. A portás becsukta a kaput.

A magyar nyelv grammatikai rendszerének egyik alapvető jellemzője a ragozó jelleg: számos grammatikai funkció a főnévi és igei lexikai szótőhöz illesztett grammatikai morfémmával jelölődik. Ezek a funkciók többek között egyedíthetővé, azonosíthatóvá teszik a főnévvel jelölt dolgokat és az igével jelölt folyamatokat a beszélők számára.

A nyelvi közlésekben a beszélőtársak figyelmének középpontjába elsősorban dolgok és a velük kapcsolatos folyamatok, minőségek és körülmények kerülnek. A dolgokat és a folyamatokat a beszélőtársak több módon is egyedítik. A perspektíválás ilyen mód: a megnevezendő dolog vagy folyamat valamilyen nézőpontból konstruálódik meg. A perspektíválás során egy dolgot vagy folyamatot a beszélő valamilyen nézőpontból

fejez ki. Ez a nézőpont előtérbe helyezi az adott dolog vagy folyamat valamely jellegzetességeit, másokat viszont háttérben hagy. A nézőpont szerinti konstruálás a szókészlet fontos szemantikai tényezője, például a SZÁNDÉKOLT HELYVÁLTOZTATÓ MOZGÁS fogalmának perspektívált, közepes mértékben egyedített megkonstruálását hajtja végre a *jön* és *megy* igepár (ugyanaz a helyváltoztató mozgás lehet a konceptualizálóhoz közeledő vagy tőle távolodó módon reprezentálva). A beszélő által végrehajtott perspektíválás a nyelvi kifejezést összekapcsolja a szövegvilág (megértett beszédhelyzet) központi összetevőivel, a beszélővel és a hallgatóval, vagyis a nyelvi kifejezést összekapcsolja az alappal. Ez a kapcsolat általános, elvont, nem közvetlen.

Más esetekben a nyelvi kifejezések egyes szemantikai összetevői és az alap közötti kapcsolat (az egyedítés) közvetlenebb. A beszédhelyzetbeli alap a beszélőtársak által megértett beszédhelyzet központi tényezőiből áll, ezek: a beszélő és a hallgató (a beszélőtársak), azok tér- és időviszonyai és pillanatnyilag aktivált tudásuk, kissé tágabban a beszélőtársak adott helyzetbeli és általuk folyamatosan feldolgozott fizikai, szociális és mentális tényezői. Például dolgok térbeli helyzetének a meghatározása a beszélőtársak maguk által megértett térbeli helyzetükhöz képest történhet meg:

- (5) a. A tanácsterem lent van.
- b. A tanácsterem a földszinten van.

Az (5a) mondatban a tanácsterem helye a beszélőkhöz (a beszédhelyzet legbelső részéhez, az alaphoz) képest határozódik meg, a beszélők egy többemeletes épületben a tanácsteremhez képest feljebb, felsőbb emeleten vannak a beszélgetés idején. A beszélőtársakat, az alapot nem jelöli külön nyelvi elem az (5a) mondatban, impliciten vannak jelen, szubjektivizálva (vagyis az alap fő elemei impliciten, nem résztvevőként vannak jelen a mondat szemantikai szerkezetében; vö. Langacker 2006). Az (5b) mondatban a tanácsterem helye a teljes épület szerkezetéhez viszonyítva jelölődik ki, függetlenül a beszélőtársaktól, az alaptól, objektivizálva. Az (5a) mondatban a megnevezett dolog (tanácsterem) helye a *lent* határozószóval le van horgonyozva az alaphoz, mert csak az alap feldolgozása során érthető meg, míg az (5b) mondatban a megnevezett dolog (tanácsterem) helye nincsen lehorgonyozva.

A főnevek és az igék szemantikai tartalmú grammatikai kapcsolatba kerülnek az alappal. A főneveknek és az igéknek az alappal való szemantikai tartalmú grammatikai kapcsolata az episztemikus lehorgonyzás. Egy entitás episztemikusan le van horgonyozva, amikor az elhelyezkedése a beszélőhöz és a hallgatóhoz, valamint azok tudásterületeihez képest van meghatározva (vö. Langacker 1987, 1991, 2002; Brisard 2002a, b; Brisard ed. 2002; Jaszczyłt – de Saussure eds. 2013). Például a (4b) mondatban a *portás* főnév előtti határozott névelő azt jelzi, hogy a beszélő és a hallgató is tudja, melyik portásról van szó, és ez érvényes a *kapu* főnév által jelölt dologra is. E két viszonyítás csak az aktuális beszélőtársaknak az adott helyzetben általuk feldolgozott helyzetében és aktivált ismereteik keretében érvényesülhet.

A jelentés a séma és a kontextuális megvalósulás közötti viszonyban konstruálódik meg a nyelvi interakció során, a közös figyelmi jelenet interszjektív műveleteiben. Az episztemikus lehorgonyzásban a dolgok és a folyamatok lehetséges csoportjából azonosíthatóvá válik az a példány, illetve azonosíthatóvá válnak azok a példányok, amelyeket a beszélő a beszélőtársak figyelmének középpontjába kíván állítani. A lehorgonyzás mindig

a pillanatnyi diskurzustér (a beszélők által megértett beszédhelyzet) középponti részéhez mint referenciakerethez viszonyul, melyben a viszonyítási pont (referenciapont) általában a konceptualizáló, elsősorban a beszélő (vö. Heine 1997, Tolcsvai Nagy 2013: 65–71).

A lehorgonyzás temporális összetevőjében nem kizárólag a mondatban kifejezett jelenet (a feldolgozandó, megértendő idő) és a beszéd (a beszédhelyzet középponti része, az úgynevezett alap ideje mint a feldolgozás, a megértés ideje) egyidejűsége vagy különidejűsége tekinthető meghatározó tényezőnek. A két folyamat viszonya pontosabban jellemezhető az episztemikus közvetlenség és közvetettség kategóriáival. A közvetlenül tapasztalható (a beszéddel nagyjából egyidejű) kifejezett jelenet episztemikusan közvetlen, a közvetlenül nem tapasztalható, közvetett (a beszéddel nem egyidejű) nyelvileg kifejezett jelenet episztemikusan nem közvetlen.

A közvetlenség itt a tapasztalat hozzáférhetőségének, minőségének és relevanciájának mértékét jelenti, akár külső hatásról, akár belső mentális tevékenységről (például képzeletről) van szó, amely a konceptualizáló pillanatnyi most pontjához vagy jelenéhez van viszonyítva általa. Az episztemikusság a kontrollnak az a módja, ahogyan a konceptualizáló elhelyezi önmagát a fizikai, biológiai és társas környezetében és pszichikai beállítottságában folyamatos feldolgozással (állandó frissítéssel), valamint annak a módja, ahogyan cselekszik és válaszol a környezeti hatásokra. Az episztemikus közvetlenség és közvetettség skalárisan különbözik egymástól.

7.4. A mondat időszerkezete

A mondat jelenetet fejez ki (Langacker 1987). A jelenet mindig időben történik. A jelenet meghatározó szemantikai összetevője a folyamatot kifejező ige.

Az ige a megismert és sematizált, kategorizált időbeli folyamatot fejezi ki. Jelentés szerkezete révén az ige tartalmazza a mondat alapját adó jelenet eseményszerkezetének legfontosabb részét és a folyamat inherens temporalitását. Az időben történő jelenet ideje több tényezőtől áll:

1) Az ige inherens temporalitása és lexikai aspektusa, a megértett (feldolgozott) idő.

- (6) a. megy, esik,
b. bemeleg, leesik

A *megy*, *bemeleg*, *esik*, *leesik* igék időbeli folyamatot fejeznek ki, pillanatnyi állapotok egymásra következésével (szekvenciális feldolgozással). A *megy* és *esik* igék időben és eseményszerkezetükben nem körülhatároltak, ezért imperfektívek. A *bemeleg*, és *leesik* igék időben és eseményszerkezetükben körülhatároltak, ezért perfektívek.

2) A beszélőtársak által megértett beszédhelyzet központi részének, az alapnak a mindenkori ideje: a prototipikus párbeszédben a beszélőtársak azonos térben és időben vannak jelen, a beszéd körülményeit az itt és most jellemzi számukra. A beszéd ideje folyamat, a beszéd és annak megértése időfolyamatban történik, ez a feldolgozó idő.

3) Az ige inherens temporalitásának, vagyis az ige által jelölt folyamat lefolyásának elhelyezése a beszélőtársak által ismert időrendszerben. A jelenet folyamatának, az eseménynek a megtörténtét a beszélőtársak egyrészt közvetlenül az alap idejéhez viszonyítják. Ez az igék esetében az episztemikus lehorgonyzás egyik esete, amely a magyarban

a jelen és múlt idejű igealakokkal és az összetett jövő idővel fejeződik ki, továbbá deiktikus névmási és határozószói elemekkel (például *most, rögtön*). A jelenet folyamatának, az eseménynek a megtörténtét a beszélőtársak másrészt valamilyen időbeli referenciakeretben rögzíthetik, például a hivatalos naptár és a társadalmi idő rendszerében (például *1956. október 23-án, vagy reggel nyolc órakor*).

A mondatbeli ige időbeli lehorgonyzása az igeidővel történik. Az ige időbeli episztemikus lehorgonyzása az ige által kifejezett folyamatnak, eseménynek az alap idejéhez, pontosabban az alaphoz való viszonyítása, típusból példánnyá alakítása.

A magyar nyelvben két igeidő funkcionál a szóalak szintjén: a jelen és múlt. A jövő időt vagy a jelen idejű igealakokkal vagy a *fog*-os összetett jövővel lehet kifejezni. A három igeidő prototipikus megvalósulásának jellemzői a következők, (7) példái alapján.

- (7) a. Esik az eső.
b. Pisti megette a spenótot.
c. Zsuzsi latinul fog tanulni.

A (7a) mondatban az ige alakilag jelen idejű, az ige által kifejezett folyamat az alap részeként horgonyzódik le. Az igealak jelen ideje azt fejezi ki, hogy a) a mondatban megkonstruált jelenet ideje egybeesik az alap (azon belül a beszéd) idejével, azaz a mondat kimondásának idejével. Másrészt b) azt fejezi ki, hogy az időbeli egybeesés közvetlen kapcsolatot tartalmaz a mondatbeli jelenet lezajlásának észlelése és a mondat kimondása között. A (7a) mondatban a jelen idő funkciója egyrészt időbeli, másrészt episztemikus, a megismeréssel kapcsolatos: a beszélőtársak saját beszédhelyzetükhöz, diskurzusterükhöz viszonyítva értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét. A jelen idejű jelenet a beszélőtársak számára valóság, közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak a része.

A (7b) mondatban az ige alakilag múlt idejű. A múlt idejű igealakban a múlt idő azt fejezi ki, hogy a) a mondatban megkonstruált jelenet ideje kívül esik az alap (azon belül a beszéd) idején, azaz a mondat kimondásának idején, azt megelőzi. Másrészt b) azt fejezi ki, hogy az időbeli kívül esés miatt nincs közvetlen kapcsolatot a mondatbeli jelenet lezajlásának észlelése és a mondat kimondása között. A (7a) mondatban a múlt idő funkciója egyrészt időbeli, másrészt episztemikus, a megismeréssel kapcsolatos: a beszélőtársak nem a saját beszédhelyzetük, diskurzusterük részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét. A múlt idejű jelenet a beszélőtársak számára valóság, de közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak nem része.

A (7c) mondatban a folyamatot a főnévi igenév + *fog* segédige fejezi ki jövő idejű konstrukcióban. E szerkezet jövő ideje azt fejezi ki, hogy a) a mondatban megkonstruált jelenet ideje kívül esik az alap (azon belül a beszéd) idején, azaz a mondat kimondásának idején, azt követni fogja. Másrészt b) azt fejezi ki, hogy az időbeli kívül esés miatt nincs közvetlen kapcsolat a mondatbeli jelenet lezajlásának észlelése és a mondat kimondása között. A (7c) mondatban a jövő idő funkciója egyrészt időbeli, másrészt episztemikus, a megismeréssel kapcsolatos: a beszélőtársak nem a saját beszédhelyzetük, diskurzusterük részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét. A jövő idejű jelenet a beszélőtársak számára nem valóság, hanem lehetőség, közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak nem része.

A mondat időszerkezetében az igeidők és az ige inherens temporalitása, valamint a mondat és a szöveg további tényezői közötti viszony szerint különböző változatok valósulnak meg:

- az igealakokban megjelenő jelen és múlt igeidő funkciói,
- az igeidő és az alap egybeesésnek változatai,
- a pillanatnyi diskurzustér tér-idő kontinuum és a konstruált jelenet határoltága,
- a jelenet hossza és a beszéidő hossza közötti viszony.

A fentieknek megfelelően a mondatbeli jelenet és az alap közötti viszony nem pusztán megfeleléseken nyugszik, hanem tagolt, összetett típusokban valósul meg. Egyrészt nagy a változatosság az ige inherens temporalitásának belső szerkezetében és tartamában. Másrészt nagy a változatosság a konceptualizációnak (vagyis a beszédhelyzet és az észlelt és kifejezett jelenetek feldolgozásának) a temporális tényezőiben: belső szerkezetében és tartamában. Emellett nem temporális tényezők (például a pillanatnyi diskurzustér térbeli és társas körülményei) is szerepet játszanak a megértésben.

Például a beszélők nem föltétlenül tudatosítják a most-pontokat, a jelen vagy a most inkább különböző időtartamokban konceptualizálódik.

- (8) a. Mikor indulunk?
b. Most.

(8)-ban a *most* vonatkozhat a közvetlen jelenre, de egy másik helyzetben egy hosszabb folyamatra is, amely tartalmazza az induláshoz szükséges előkészületeket, beleértve a feltett kérdést és választ is.

Általánosabban kifejezve, a beszélőtársak a jelen időtartamát az alapon belül olyan tényezőként értelmezhetik, amely függ a cselekvéseiktől, a mentális tevékenységeiktől. Ebben az értelemben a jelen a most-pontok során alapul, de nem gépiesen. Vannak az emberi tapasztalat számára rövidebb és hosszabb jelenek: egy ajtó kinyitása rövidebb jelen, mint egy könyv olvasása. Következésképpen a tapasztalt eseménynek és az esemény nyelvi kifejezésének egybeesése nagymértékben variábilis, és ritkán teljes (l. Kiefer 2006: 17).

(9)-ben az esemény éppen véget ért, az ebből eredő tapasztalat aktivációs szintje halványul, de még megvan:

- (9) Megjöttem.

Ez a múlt személyes tapasztalaton alapul, ahol az episztemikus közvetlenség teljes az esemény során, majd ez a közvetlenség fokozatosan megszűnik. Más helyzetben, ahogy (10) mutatja, a személyes tapasztalat közvetetté válhat, bár a tapasztalat felidézése nem kíván nagy elmebeli erőfeszítést, a szelf személyes élettörténetének része.

- (10) 1999-ben láttam északi fényt Finnországban.

Más esetekben a múltbeli tapasztalat közvetett. A (11)-beli tapasztalat a jelenbeli konceptualizáció, azaz a tapasztalat aktivációja, felidézése előtt, régen történt. Ebben

a tipikus esetben a múlt eseményről való tudás határozott körvonalú, jól begyakorlott, és egyértelműen elkülönül más tapasztalatoktól, valamint a pillanatnyi jelentől.

(11) Humboldt korszakos írása A nyelvek különbözőségéről csak 1836-ban jelent meg.

(10)-ben a közvetettség episztemikus értelemben kisebb, mint (11)-ben.

7.5. Az igeidő és a lehorgonyzás

Az ige lexikális jelentésszerkezete, azon belül inherens temporalitása és eseményszerkezete viszonyba kerül a mondatbeli lehorgonyzás temporális tényezőivel. Ez annak ellenére megtörténik, hogy a lehorgonyzó predikáció az ige és az alap között hoz létre kapcsolatot, és nem profilálódik, miközben az inherens temporalitás a folyamat időbeli jellemzőit tartalmazza. Az időbeli lehorgonyzás az inherens temporalitás (a folyamat specifikus időbeli jellemzői) egészét és annak egyes részeit viszonyítja az alap temporális tényezőihez, ezért a kettő a konstruálás dinamikus jellegében nem független egymástól. Az igeidő befolyásolja, alakítja az ige lexikális jelentését, legalábbis temporális szempontból. Az ige inherens temporalitásán belül az időbeli körülhatároltság és a lehorgonyzás egymáshoz való viszonya a magyar nyelvben konstruáló tényező a mondat teljes időszerkezetén belül. Az igeidő az ige lexikális jelentésén belül egyes szakaszokra irányíthatja a figyelmet a folyamat mint egész helyett, illetve olyan szakaszokat állíthat a figyelem középpontjába (vagyis profilálhat), amelyek az adott ige típus szerinti prototipikus jelentésében nem profilálódnak. A metonimikus figyelemáthelyezés rendszerszerűen megvalósul e típusokban (l. Panther – Thornburg 2009). Az alábbi példák e viszony változatosságát jelzik.

(12)-ben a *megy* ige lexikális jelentésében körülhatárolatlan, imperfektív, a mondatban folyamatos jelenként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt és után is folyamatosan zajlik hosszabb, körülhatárolatlan ideig, az időbeli kezdő- és végpont nem profilálódik a mondatban. A beszélőtársak saját beszédhelyzetük, diskurzusterük részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét, a jelenet számukra valóság, közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak a része.

(12) Az utcán sok ember megy.

(13)-ban a *megy* ige lexikális jelentésében körülhatárolatlan, imperfektív, a mondatban folyamatos múltként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt folyamatosan zajlott hosszabb, kezdetében körülhatárolatlan, végpontjában profilált, de meghatározatlan ideig, az időbeli végpont határozatlanul profilálódik a mondatban. A beszélőtársak nem saját beszédhelyzetük, diskurzusterük közvetlen részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét, a jelenet számukra múltbeli valóság.

(13) Az utcán sok ember ment.

Az ige inherens temporalitásán belül az időbeli körülhatároltság és a lehorgonyzás egymáshoz való viszonya látszólag semleges. A (13) szerkezetben azonban az imperfektív *megy* ige múlt idejű lehorgonyzása a folyamatot befejezetté teszi: a folyamat befejeződött a pillanatnyi diskurzuster aktuális időpontja (a mondat megkonstruálása és megértése időtartama) előtt. A múlt idejű lehorgonyzás keretében a befejezettség nem profilálódik és határozatlan marad.

(14)-ben a *bemegy* ige lexikális jelentésében körülhatárolt, perfektív, a mondatban folyamatos jelenként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt és után is folyamatosan zajlik rövid ideig, az időbeli végpont nem profilálódik a mondatban. A beszélőtársak saját beszédhelyzetük, diskurzusterük részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét, a jelenet számukra valóság, közvetlen tapasztalatuknak és az általuk ismert közvetlen valóságnak a része. A (14) szerkezetben a perfektív *bemegy* ige jelen idejű lehorgonyzása a folyamat befejezettségét a folyamat végső szakaszában nyitottá teszi: a folyamat nem fejeződik be a pillanatnyi diskurzuster aktuális időpontja (a mondat megkonstruálása és megértése időtartama) előtt. (14)-nek lehetséges olyan értelmezése, amelyben az ige a közvetlen jövőre vonatkozik. Ebben az esetben a mondatbeli jelenet nem közvetlen tapasztalaton alapul, hanem a várható jövő képzetén.

(14) Péter bemegy a házba.

(15)-ben a *bemegy* ige lexikális jelentésében körülhatárolt, perfektív, a mondatban múltként funkcionál. A mondatbeli esemény a mondat megkonstruálása és megértése előtt folyamatosan zajlott rövid ideig, végpontjában meghatározottan profilálva. A múlt idő teljessé teszi az ige perfektív jellegét, mivel a megjelölt és lehorgonyzott folyamat végpontja megelőzi a feldolgozó időt (a beszédidőt). A beszélőtársak nem saját beszédhelyzetük, diskurzusterük közvetlen részeként értik a mondatban megkonstruált jelenet idejét, és a jelenet számukra múltbeli valóság. A mondatban kifejezett jelenet episztemikus közvetettsége és az időbeli megelőzöttsége az alaphoz képest egyértelmű, a folyamat egésze, teljessége áll a figyelem középpontjában, vagyis a közvetlen hatókörön belül profilálódik.

(15) Péter bement a házba.

A lexikális típusjelentésében perfektív ige elveszítheti perfektív jellegét, a perfektivitás háttérbe szorulhat az alap hatására. Ez történik a *bemegy* jelen idejű alakjával (16)-ban.

(16) Arról a férfiről beszéltem, aki ott bemegy az ajtón.

(16) közlése olyan helyzetben hangozhat el, amelyben a beszélőtársak együtt vannak egymás közvetlen közelségében, és együtt látják az ajtón bemenő férfit. A beszélő valós térben is rámutat a beszéd tárgyára, a nyelvi deixissel együtt. Ebben a mondatban az episztemikus közvetlenség teljes, a konceptualizálók vizuális észlelése és annak nyelvi feldolgozása egybeesik időben és tartalomban. A jelen idő itt teljes mértékben háttérbe helyezi a *bemegy* perfektív jellegét, mert a folyamat belső szakasza kerül a figyelem középpontjába, ez a szakasz profilálódik az ige közvetlen hatókörön belül, és nem a végpont vagy végső szakasz.

A (19) mondat egyformán jó válasz a (17) és (18) kérdésre. A két kérdés két különböző nézőpontot alkalmaz két eltérő beszédhelyzetben. Vagyis a két kérdés két különböző alapot feltételez az alap fenti értelmében. A (19)-ben megfogalmazott válasznak a két kérdéshez tartozó két különböző alpnak megfelelően két különböző értelmezése lehetséges. Az a) esetben a (17) kérdésre adott válaszban (Sütöttem egy kalácsot) a sütés folyamatának a folyamat jellege kerül előtérbe, a pillanatnyi állapotok egymást követő időbeli sora, míg a végpont, a sütés eredménye a háttérben marad. A b) esetben a (18) kérdésre adott válaszban (Sütöttem egy kalácsot) a sütés folyamatának az eredménye kerül előtérbe, tehát a végpont, míg a sütés a folyamat jellege, a pillanatnyi állapotok egymást követő időbeli sora a háttérben marad.

(17) Mit csináltál délután?

(18) Mit készítettél?

(19) Sütöttem egy kalácsot.

Vagyis az a) esetben a múlt idő a beszédhelyzet ismeretében megerősíti a *süt* ige imperfektív jellegét, míg a b) esetben felülírja azt, és a folyamat eredményét bevonja az eredeti közvetlen hatókörbe. Az a) esetben az episztemikus közvetlenség kismértékű a folyamatot illetően, és nagymértékű az eredményt tekintve, a b) esetben ez fordítva áll.

7.6. Összefoglalás

A tanulmány azt elemezte a magyar nyelv grammatikájában, hogy az ige által kifejezett időbeli folyamat és a mondat által leképezett jelenet időbelisége összetett szemantikai struktúrákban valósul meg, a beszélő és a hallgató episztemikus műveleteiben, a mindenkori megértett beszédhelyzet központi részéhez, az alaphoz viszonyítva. Az igealakban megjelenő igeidő, az ige időbeli episztemikus lehorgonyzása hatással van az ige belső időszervezetére. Vagy megerősíti az ige lexikális jelentésének szemantikai jellegét (a hatókörét és az aspektusát), vagy megváltoztatja a hatókört és az ige lexikális imperfektív vagy perfektív jellemzőit, az utóbbiakat az ellenkező irányban módosítja, metonimikus figyelemáthelyezéssel. Ezekben az esetekben az imperfektív igének a közvetlen hatókörön túli, az általános hatókörön belüli végpontjára irányul a figyelem a folyamat kezdő- és végpont közötti része helyett; a perfektív igének a közvetlen hatókörön belüli, a folyamat kezdő- és végpont közötti részére irányul a figyelem a végpont helyett. Az igeidő a maga változatosságában az ige szemantikai szerkezetét a beszélőtársak által megértett beszédhelyzet központi részével, annak variábilis temporalitásával kapcsolja össze, a konceptualizáló mindenkori nézőpont-érvényesítésének megfelelően, így alakítva a kifejezett folyamat szemantikai hatókörét, specifikusságát és a megfelelő alszerkezetek prominenciáját.

8. AZ ÁLTALÁNOS ÉS HATÁROZOTT IGERAGOZÁS

A kétféle (általános és határozott) magyar igeragozás összefüggéseiről, valamint az 1. és 2. személyű határozott tárgyhoz tartozó általános ragozásról nagy szakirodalom olvasható. Mégis, a kérdéskör teljesen nyitott. Wéber Katalin doktori értekezése (Wéber 2011) nyelvészajátítási keretben tárgyalja a jelenséget, és lényegében a teljes magyar szakirodalom tárgyfüggő álláspontjával szemben azt állítja, hogy az általános és határozott ragozás közötti különbséget és döntést nem a grammatikai tárgy határozott vagy határozatlan volta irányítja. Ez a csupán látszólag kihívó állítás nyilván választ kíván. Az alábbiakban a kognitív nyelvtan elméleti és módszertani keretében azt mutatom be, hogy a tárgy határozottsága helyett más tényezők figyelembevételével más kép rajzolódik ki a kétféle ragozás funkcionálásáról.

A magyar igeragozás egyik ismert sajátja a kétféle ragozás, a konszenzusos megnevezés szerint az általános és a határozott ragozás (a két ragozás kiegészül az ikes paradigmával, valamint a második személyű tárgyra vonatkozó *-lak* inflexióval toldalékkal, mindkét esetben nem teljes, hiányos paradigmaként). A két ragozási sor jól elkülönül funkciói szerint, ám ez az elkülönülés nem teljes és nem „következetes”. Míg a harmadik személyű határozott tárggyal a határozott igeragozás kapcsolódik össze, addig az első és második személyű tárggyal az általános igeragozás:

- (1) A harmadik személyű határozott tárgy tárgyas ragozással jár együtt:
Péter várja Katit.
Péter várja a sorát.
- (2) Az első és második személyű határozott tárgy harmadik személyű alany mellett általános ragozással jár együtt:
Péter vár téged.
Péter vár engem.

Mivel a nyelv az emberi megismerés és interszjektív figyelemirányítás szimbolizációs eredménye, a fenti jelenség magyarázatát e területeken érdemes keresni. Valamilyen motivációs oka bizonyosan van a fent röviden vázolt szétkülönbözésnek. Nem lehet az önkényesség elvére hagyatkozni, hiszen a grammatikai viszonyok sematikus fogalmi viszonyoknak felelnek meg. A nyelv nem az önkényesség esetleges rendszere. A fejezet mindennek megfelelően a funkcionális szétkülönbözés lényegét vázolja a kognitív szemantika keretében. A hipotézis a következő:

- (3) Az inflexiós toldalék nem pusztán egy grammatikai viszony „üres” jelölője, hanem a grammatikai viszony által kifejezett fogalmi konstruálásban részt vevő fogalmi tényező.
- (4) A magyar ige általános és határozott ragozású igealakjának két különböző bővítményszerkezete van, a kétféle igealak landmarkjainak a rendszere és fogalmi tartománya eltér egymástól. A kétféle ragozás nem a tárgy jellegében különbözik, hanem a nem alanyi bővítmények teljes szemantikai rendszerében.
- (5) A különböző landmarkrendszereket az igerag profilálja az igtőben (vagy az igtővel viszonyban). Hipotézis szintjén felmerül, hogy az inflexiós toldalék hat a tő szemantikai szerkezetére.

A feltevést a kognitív szemantikai keretében dolgozza ki a fejezet, a következő rendben: a korábbi leírások áttekintése, nyelvtörténeti előzmények, a kétféle igeragozás landmark-rendszerének általános jellemzése.

8.1. A korábbi leírások

A hagyományos nyelvtanírás a következőképpen írja le a kétféle ragozást: „Az általános személyragok funkciója az, hogy jelöljék az igealany számát és személyét; tárgyas igeiken az igealany jelölésén kívül tárgyatlan használatra vagy 3. személyű határozatlan tárgyra is vonatkozhatnak. Lehet általános ragozású az ige határozott tárgy esetén is, ha az 1. és 2. személyű személyes névmás [...] Ide soroljuk az E/1. alany esetén megjelenő *-lak/-lek* ragot is” (Kugler 2000: 109). „A határozott személyragok funkciója az igealany számának, személyének és a 3. személyű határozott tárgynak a jelölése” (Kugler 2000: 110).

A Magyar grammatika az igeragozás funkcióját az alanyi és a tárgyi vonzat grammatikai jelölésében nevezi meg, a kétféle ragozás közötti különbséget pedig leginkább a tárgy határozatlan vagy határozott jellegében látja, jóllehet az 1. és 2. személyű határozott tárgy a határozatlan ragozással kapcsolódik össze. Mindamellet a Magyar grammatika csak a besorolásokat végzi el, magyarázatot nem ad. A kétféle ragozás közötti funkciókülönbséget némiképp magyarázza a tárgy határozott vagy határozatlan jellegének itteni leírása. Eszerint „Határozott a tárgy, ha jelentéstartalma a kommunikáció résztvevői számára egyértelműen világos denotátumra vonatkozik, vagyis ha a beszélő és a hallgató ugyanarra a jeltárgyra gondol” (Balogh 2000b: 416). „Határozatlan a 3. személyű tárgy akkor, ha A) névelőtlen vagy határozatlan névelős köznévféle [...]” (Balogh 2000b: 416). A Magyar grammatika a határozottságot tartalmi, a határozatlanságot formai jellemzőkkel határozza meg.

Végül: a Magyar grammatika az igealak és a tárgyi bővítmény viszonyát az alárendelés általános elvének megfelelően a tárgyi bővítmény meghatározó tagként való jellemzésével adja meg: „A tárgy határozott vagy határozatlan volta meghatározza az igei alaptag ragozását” (Balogh 2000b: 416).

Bartos (2000) formális generatív alapú magyarázatában a két igeragozás közti választás szerkezeti jellegű.

É. Kiss (2003) a tárgynak egy funkcionális szemantikai jellemzőjét emeli ki Comrie alapján, amely szerint egyes szibériai nyelvekben grammatikai tényező a személyek prominenciája: az 1. személy prominensebb, mint a 2. személy, s a 2. személy prominensebb, mint a 3. személy. Ezzel összefüggésben az egyeztetésben megszorítás érvényesül az alany és a tárgy prominenciájának eltérő mértékére: az alany prominensebb, mint a tárgy. Amennyiben a tárgy mégis prominensebb, mint az alany, a tárggyal nem egyeztethető az ige. Ez az eset áll fenn a magyar 1. és 2. személyű tárgy és 3. személyű alany, valamint 1. személyű tárgy és 2. személyű alany esetén, a tárggyal nem egyeztethető az alany. Ez az inverz egyeztetési tilalom eredményezi az 1. és 2. személyű inhe-rensen határozott tárgy és az általános ragozás összekapcsolását 3. személyű alany ese-tén. A prominencia (feltűnőség, előtérbe állás) semmilyen meghatározást nem kap É. Kiss elméletében, jöllehet a feltűnőség szerepe megfontolandó, további szemantikai tényezőkkel együtt.

A kétféle igeragozás kialakulásáról, a kettő elkülönüléséről a nyelvtörténeti kutatások alapján a következők tudhatók vagy feltételezhetők (vö. Sárosi 2003: 160–168). Az ősmagyar kor elején a határozatlan tárgyat inflexiós toldalék valószínűleg nem jelölte, funkciója az általánosnak tekinthető SOV szórendben fejeződött ki; a határozott tárgynak viszont föltételezhetően már ekkor volt inflexiós jelölője. A kétféle igeragozás szétválása az ősmagyar korban az E/3. személyben kezdődött, majd az E/2. személyben folytatódott, és legkésőbb az E/1. személyben alakult ki. „Az egyes számú paradigmák-ról nagyjából elmondható, hogy bennük a személyragok úgy oszlanak meg, hogy a név-mási eredetűek a határozott ragozás, a más formánsból keletkezettek pedig az általános ragozás jelölői lettek” (Sárosi 2003: 164). A grammatikalizációs folyamatoknak ez utóbbi jellege és eredménye jelentős a mai ragozási rendszer szemantikai vonatkozásai szempontjából. Az alaki történeti folyamatok e tekintetben kevésbé lényegesek, ezekről az alábbiakban már nem lesz szó.

A magyar nyelv történeti grammatikája első, ómagyar kori kötete (E. Abaffy 1991: 154–159) a kétféle ragozás történetének vázolásában az ősi agglutináló szerkezetből indul ki, amelyben a szótó a cselekvést, a végződés (etimologikusan is) a cselekvő személyt jelölte. A határozott ragozás a cselekvő személyre és a 3. személyű tárgyra utalt, a határozatlan ragozás a cselekvőre, és arra, hogy a cselekvés vagy nem irányul tárgyra, vagy nem határozott tárgyra irányul. Az ómagyar kor elején a kétféle ragozás már jól elkülönült. E leírásban „[a] ragozás mindenekelőtt az ige tárgyatlan vagy tárgy-as jellegétől függ, a következő kategóriák szerint: a tárgyatlan igék, a tárgy-as igék tárgyatlan használatban (illetve partitívusi tárggyal), a tárgy-as igék”. E. Abaffy Erzsébet (1991: 158) szerint tehát az igék tranzitív vagy intranszítív jellege és használata határozza meg az általános és határozott igeragozást: a tárgyatlan vagy tárgyatlanul használt tárgy-as igék mindig általános ragozásúak, a tárgy-as igék határozott ragozása mindig határozott tárgyra vonatkozik. Ez a magyarázatban később kiegészül a tárgy személyével és határozottságának jellegével is, valamint az alany személyével. Az 1. és 2. személy esetében „A személyes névmások sajátos accusatívusi alakja (*engem, téged*), melyben tulajdonképpen a birtokos személyjel tölti be a tárgyjelölést, igen ősi; lehetséges, hogy még a két igeragozás elkülönülését megelőző időkből származik. S talán éppen mert egyértelműen határozott a tárgy, felesleges, redundáns lett volna még az igealakokkal is rámutatni. Ez az ősi szerkezet aztán megőrződhetett akkor is, amikor már mind a tárgy fajtája, alakja, mind pedig az igei személyrag kifejezhette a határozottságot” (E. Abaffy 1991: 158–159).

Vajon lehet-e ennél többet feltételezni az első és második személyű határozott tárgy általános igeragozású jelöléséről?

Havas (2004) hét különböző típusú nyelvtörténeti modellt sorol fel a magyar nyelvtudomány elmúlt másfél száz évéből, amely modellek a kétféle ragozás kialakulását valamilyen módon magyarázni kívánják. A nyolcadik Havasé. Ez az elmélet (mint az általa korábban felsoroltak) elsősorban az inflexiók toldalékok morfofonológiai fejlődésére összpontosít, némi szemantikai háttérrel. Havas (2004) szerint a kétféle ragozás egy korábbi ragozatlan tőn alakult ki: a 3. személyben tranzitív igék esetében főnévi tárgy hiányában egy hozzá (mögé) illesztett deiktikus vagy kataforikus névmás használatával. Az 1. és 2. személyben hasonló folyamat zajlott le, mediális (vagy azzá váló) ragozás kialakulásával, intranszitiv igéken, valamilyen határozói körülményt kifejező tárgyakkal egy szerkezetben, később a nem feltűnő (not salient) tárgyakra kiterjesztve. A nem szaliens tárgyak és a szaliens, szemantikailag határozott tárgyak közötti megkülönböztetés vezetett a modern kori kétféle ragozáshoz.

Az eddig áttekintett leírások többnyire másodlagosan, de utalnak olyan szemantikai (és pragmatikai) tényezőkre, amelyek hozzájárulhatnak a kétféle ragozás mai működéséhez, így leíró bemutatásukhoz. Ilyen a tárgy feltűnősége (másképp: előtérbe kerülése) vagy másodlagos jellege, az 1. és 2. személy beszédhelyzetbeli jelenléte, így a 3. személyhez képest más státusa. Dugántsy (2003) Lotz (1976) nyomán arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1. és 2. személy alany és tárgy szerinti grammatikai megoszlása szemantikai összeférhetőségi jellemzőket is feltételez: olyan igék vonzataiként lehetnek 1. és 2. személyű alanyok és tárgyak, amely igék a két beszélőtárs közötti személyközi kapcsolat valamely eseményét képezik le. Wéber (2011) egyértelműen a beszélő szándékot tekinti kiindulópontnak a kétféle ragozás leírásában „a mondatanyagok determinálása is a beszélői szándékok, a folyamatosan újra strukturálódó diskurzus menetének (ugyancsak változó) függvénye” (Wéber 2011: 195). Ezt megalapozza Lotz (1976: 127–134, 179–184) leírása, amely ugyan egyrészt a rendszer struktúráit rendezi el, ugyanakkor az általános és a határozott ragozást nem szimmetrikus oppozíciónak tekinti, hanem funkcióiban különböző két ragozási rendszernek, pontosabban háromnak a *-Ak* bennfoglaló raggal együtt, és ezt terminológiailag is jelöli.

Wéber (2011: 9–11, 59–61) a következőket feltételezi.

1. Nem a tárgy határozottsága szerinti egyeztetés határozza meg a kétféle ragozás közötti választást, ahogy azt az eddigi nyelvtanok általában állítják, az igeragozás nem a tárgy szintaktikai kategóriájától függ (emellett egyes igealakok mindkét ragozásban funkcionálhatnak).

2. Az első és második személyű tárgyak az igeragozás szerint határozatlanok (amennyiben az igeragozás típusa egyeztetésen alapul), jóllehet deiktikus jellegük és lehorgonyozottságuk miatt szemantikailag határozottak; ezt a jelenséget csak megállapítják az eddigi nyelvtanok, de nem magyarázzák.

3. A kétféle ragozás nem vethető össze a korábban alkalmazott közös morfoszintaktikai alapon, az összehasonlító leírás alapja az lehet, hogy „funkcionálisan egymás alternatívájaként jelennek meg a beszélői döntésekben” (59). Wéber jelentéstani és nyelvhasználati perspektívából négy szempontot határoz meg a kétféle igeragozás leírására, ezek: az ige tárgyassága (ha tárgyas, akkor a tárgyi bővítmény kötelező-e vagy fakultatív) vagy tárgyatlansága, az ige jelentése, a tárgy személye és a tárgyat tartalmazó megnyilatkozás beszédhelyzetének kontextusa, szövegkörnyezete.

Az eddig ismertetett leírások több tekintetben különböznek, egy szempontból azonban közösek: csak az alany – tárgy viszonyt tárgyalják, más vonzatokat nem vesznek figyelembe. Az alany – tárgy viszony mellett az építőkockaelv szerint kap leírást. Az alábbiakban a kétféle ragozást a tágabb vonzatszerkezet, főképp az igék landmarkjainak (nem alanyi bővítményeinek) fogalmi tartományai felől vizsgálom a kognitív nyelvészet hálózatalvének megfelelően. A hipotézis szerint a kétféle ragozás kétféle landmark-szerkezetet aktivál. A kétféle komplex séma az 1. és 2. személyű alanyok és tárgyak esetében összefügg a szubjektívizációval, mindhárom személyben az episztemikus lehorgonyzással.

8.2. A kétféle igeragozás landmarkrendszere

A ragozott igealakot és bővítményeit komplex szerkezetként kell kezelni a leírásban, ahogy így történik ez a nyelvhasználati eseményekben is. Vegyük ehhez először a következő példát.

- (6) – Mít csinálsz?
 – Várom x-et.
- Mít csinálsz?
 – Várok x-re.
- Mít csinálsz?
 – Várok a soromra. – Várom a soromat.
- Mít csinálsz?
 – Várok.
- Mít csinálsz?
 – Várok valakit.
- Mít csinálsz?
 – Válaszolok a leveleimre. – Válaszolom a leveleimet. – Megválaszolom a leveleimet.

(6) mondataiból többek között kiderül, hogy az általános ragozású igealak több különböző esetragos landmarkot is elfogad, illetve lehetséges kidolgozott landmark nélküli mondat szerkezet is. A határozott ragozású igealak kötelezően határozott tárgyat vonz.

A kognitív nyelvtan keretében a kétféle igeragozás leírásához a következőket kell előfeltételezni. A Langacker (1987)-féle igeséma az ige jelentésszerkezetében prototipikusan két sematikus figurát, a mondatbeli résztvevők két sematikus alszerkezetét tételezi (Fillmore esetgrammatikájából kifejlesztve). A sematikus figurák aszimmetrikusak, az egyiket (a trajektort) a másikhoz (a landmarkhoz) viszonyítva konstruálható meg az időbeli folyamat, vagyis az ige jelentésének lényege. A sematikus figurákat vonzat (vagy bővítmény) státusú főnevek dolgozzák ki a mondatban. Ez azt jelenti, hogy az ige jelentésszerkezetében sematikus módon elkülönülnek azok a figurák, amelyeket a főnevek szintaktikai viszonyokban jelölnek.

Ezekben a komplex nyelvi szerkezetekben a hálózatelv a meghatározó. Eszerint a nagyobb nyelvi szerkezetek kisebb nyelvi egységek minta szerinti, részben szemantikai kapcsolatok (például kidolgozási viszonyok vagy profilálások, azaz előtérbe helyezések) révén hálózatokat alkotnak. A hálózatelv velejárója a nyelvi egység státus; a nyelvi egység olyan begyakorolt szerkezet, amely például morfológiailag áttetsző lehet a beszélő számára, de a teljes szerkezetet mint Gestaltot képes feldolgozni, nincs szüksége a részenkénti, elemenkénti elemzésre, vagy csak másodlagosan teszi azt (Langacker mellett vö. például Gundersen 2001).

A grammatikai elemeknek van jelentésük, nem „üres morfolk”, hanem motivált szemantikájú, de erősen grammatikalizálódott, sematizálódott nyelvi elemek (l. például L. Talmy 2000 meghatározó írását). A tő + toldalék szerkezetben egy részletes és egy szemantikus szemantikájú nyelvi elem kapcsolódik össze. Viszonyuk az építőköcskaelv szerint egy lexikai tő és egy morfoszintaktikai szerepet kiosztó morf valamilyen kapcsolata. A hálózatelv szerint a toldalék szemantikus funkcióját a tő kidolgozza szemantikailag: a *házban* főnévi alak a bentlevést fejezi ki, a *ház* specifikus terével kidolgozva (ez a Langacker-féle modellben a kompozitumszerkezet). Ez a szemantikai és morfoszintaktikai szerkezet a magyarban áttetsző és explicit. Az igék esetében az áttetszőség és a nyíltság kisebb mértékű, morfofonológiai és szemantikailag egyaránt: a tő és az inflexiók forma variábilisabb, határuk kevésbé határozható meg, a rag több funkciót is betölt, szemantikailag komplex. E különbségtől függetlenül az ige + toldalék szerkezet a főnévihez hasonló kidolgozó kompozitumszerkezet.

Ezek után vizsgáljuk meg a *vár* ige kétféle ragozású alakjainak lehetséges bővítményi tartományait. Az általános és határozott ragozás funkcióit, a közöttük lévő különbségeket érdemes megközelíteni a ragozott igealak (elsődlegesen a trajektor) másra irányulásának jellemzésével. Az irányulás itt a legszélesebb értelemben értendő: az ige trajektorát kidolgozó főnév, prototipikusan alany a leképezett eseményszerkezetben egy másik figurára irányul. A másik figurát vagy figurákat az ige jelentése szemantikusan a landmarkokban tartalmazza. A *vár* ige kétféle ragozott alakja az alábbi jellemzőket mutatja (a leírás a jelen tanulmányban a jelen idejű, egyes számú alakokra korlátozódik)

A *vár* E/1 jelen idő, kijelentő mód változatai

(7) a. *várok* (hasonlóan: *vársz*, *vár*) – én, x-et, – én, x-re, – én, valahol, – én, valamiért.

A landmark E/2 vagy E/3, T/2 vagy T/3, bármi dolog, a fogalmi kötöttségeken belül. Szintaktikailag több vonzat lehet: tárgyi, határozói, többféle ragos főnévvel, többféle ragos személyes névmással vagy 0 + inflexióval jelölhető, egyik sem kötelező. „Határozatlan”, amennyiben a landmarkban nem prototipikus dolog profilálódik, amelyre nem irányul közvetlenül az ige által specifikált eseményszerkezettel jelölt folyamat a trajektor felől, és amelynek azonosíthatósága feltétlenül szükséges a beszélő és a hallgató számára.

A trajektor E/1, a beszélő, alanyi vonzat (nominativus).

b. *várom* (hasonlóan: *várod*, *várja*) – én, x-et

A landmark E/3, T/3, bármi dolog, a fogalmi kötöttségeken belül. Szintaktikailag kötelezően csak tárgyi vonzat (accusativus). „Határozott”, azaz csakis

olyan dologként konceptualizált entitás, amelyre az ige által specifikált eseményszerkezettel jelölt folyamat irányul a trajektor felől, és amelynek azonosíthatósága egyértelmű a beszélő és a hallgató számára. Tárgyragos teljes főnévvel, tárgyragos személyes névmással vagy 0 + inflexióval jelölhető.

A trajektor E/1, a beszélő, alanyi vonzat (nominativus).

c. *várlak* – én, téged

A landmark E/2, csak élő, emberi lény, akihez a beszélő közvetlenül szól. Szintaktikailag kötelezően csak tárgyi vonzat (accusativus). „Határozott”, a kifejezett jelenetnek és a megértett beszédhelyzetnek egyaránt résztvevője. Csak 0 + inflexióval vagy tárgyragos személyes névmással jelölhető.

A trajektor E/1, a beszélő, alanyi vonzat (nominativus).

8.3. A kétféle igeragozás kognitív magyarázata

A fenti rövid elemzés alapján ha tekintetbe vesszük a tárgy mellett a többi lehetséges vagy kötelező bővítmény sémáit és a közöttük megnyilvánuló különbségeket a kétféle ragozásban, akkor a nem szimmetrikus funkcionális különbség jobban megmutatkozik. Ezek a különbségek nem szintaktikaiak, hanem szemantikaiak, amelyek az ige másodlagos figuráira vonatkoznak, és amely különbségek az e figurákat kidolgozó jellegzetes és gyakori vonzatok tulajdonságaiban mutatkoznak meg. Az általános ragozás sematikus figuráinak, vagyis vonzatainak szemantikai tartománya tágabb és variábilisabb, mint a tárgyragozásé. Emellett az egyes lehetséges landmarkok között hierarchikus különbség is megmutatkozik. Az általános ragozású alak landmarkjai között nincs nagy hierarchikus megoszlás, egyik landmark sem profilálódik alapbeállításban elkülönülve a többitől. A tárgyragozású alak landmarkjainak a viszonya ellenben hierarchikusabb: a tárgyi bővítmény szerepű figura a többitől előtérbe kerülve kötelezően profilálódik, az kerül az alanyi utáni legfontosabb helyre a figurák rendjében.

Az általános ragozásban alternatív változatok ezek: vár valakit, vár valakire. A tárgyragos és határozós vonzat között nincs lényeges szemantikai különbség, funkciójuk jórészt azonos. Azonos, mert a határozós vonzat éppúgy a folyamat másra irányulását jelöli, mint a tárgyragos, és nem körülményt fejez ki. Jóllehet az esetragok fogalmi szerkezetei különböznek, mind a tárgy, mind a határozó esetragja térvizony kifejezéséből származik. Abban viszont a szerkezetek közösek, hogy a teljes jelenetből a folyamat kerül előtérbe, a figyelem az igével jelölt folyamatra irányul, a landmark kevésbé van profilálva. A határozott ragozású szerkezetekben ezzel szemben elsősorban a tárgy fejezhet ki résztvevőt, azt kötelezően, míg a határozós vonzatok ebben a szerkezetben körülményjelölők, nem résztvevők. Ezáltal a határozott ragozású igéket tartalmazó mondatokban a tárgy által jelölt dolog kerül előtérbe, míg maga a folyamat kevésbé prominens⁸.

Hangsúlyozni kell, hogy ugyanazon igitőről van szó, a jelzett különbséget az igitő szemantikai szerkezetében a kétféle ragozás okozza. A ragozás hat az igitő szemantikai szerkezetére, méghozzá metonimikus figyelemáthelyezést kiváltva. Az általános rago-

⁸ Erre a körülményre Simon Gábor hívta fel a figyelmet a fejezet kéziratának kutatócsoporti megbeszélésén.

zásban a landmark kevésbé prominens a folyamathoz képest, míg a határozott ragázásban a tárgyi landmark profilálódik erőteljesebben a folyamathoz képest.

Az általános ragozás – mint fentebb szó volt róla – nem a cselekvés másodlagos figuráját profilálja, a figyelmet a folyamatra magára irányítja. Ennek következtében a landmark lehorgonyzottsága kevésbé lényeges, mint például a folyamaté vagy a trajektoré. A határozott ragozású igealak és tárgyi vonzata ellenben a landmarkra irányítja a figyelmet, annak lehorgonyzottsága, episztemikus azonosíthatósága fontos. Akkor is fontos, ha maga a tárgy formailag határozatlan.

Megvizsgálendő hipotézis: a landmarkok hierarchiája több szempontból is indokolt. Az egyik szempont a gyakoriság: a tárgyas ragozású igealakhoz gyakrabban kapcsolódik bővítményként a tárgy, mint az egyéb határozók. Az alanyi ragozású igealakok esetében ez nem állítható. A másik szempont az asszociációs sor: a tárgyas igéhez hamarabb asszociálódik a tárgyi vonzat figurája, mint más bővítményeké. Az alanyi ragozású igealakok esetében ez nem állítható.

A magyar igei személyragok további funkciókat is betöltenek. Az egyik fő funkció az episztemikus lehorgonyzás. A kétféle ragozás egy másik vonatkozása a határozottság és határozatlanság kérdésköre. Itt az episztemikus lehorgonyzásnak a kognitív nyelvészeti kidolgozására érdemes részletesebben hagyatkozni. Az episztemikus lehorgonyzás a kanonizált meghatározás szerint mentális kapcsolatot létesít a megnevezett dolog vagy folyamat és a megértett beszédhelyzet fő tényezői, a beszélők és térbeli, időbeli tényezőik között. Szemantikai és grammatikai nézőpontból megfogalmazva ez azt jelenti, hogy a dolgot megnevező főnév vagy a folyamatot megnevező ige típust nevez meg, a lehorgonyzás a típusból példányt alakít. E folyamatot a főnevek esetében a határozottság és a szám jelöli, az igék esetében a deiktikus igeidő és a mód. Látható, hogy a Langacker-féle lehorgonyzás-magyarázat csak elveiben áll meg a magyarra, részleteiben nem, pontosabban a leíró részletek éppen módosíthatják magát az elméleti keretet is. A Wéber Katalin által megfogalmazott dilemma a kétféle ragozás magyarázatában részben bizonyonnyal itt ragadható meg, méghozzá egyfelől a Langacker által javasolt kontroll-funkció elemzése, másfelől a Laury (2002) és Brisard (2002) által javasolt diskurzus alapú közös jelentésképzésen, egyezkedésen alapuló referenciafogalom által. A határozottság és a határozatlanság ilyen értelmezésben nem a valós világban található fizikai tárgyak kijelölését végzi, hanem a beszélők és az entitások közötti mentális kapcsolat létrehozásának műveleti jelölője.

Ebben a tekintetben az 1. és 2. személyű alanyok és tárgyak különböznek a 3. személyűektől. Az 1. és 2. személyű alanyok és tárgyak mindig deiktikusak, 0 + inflexió (igei inflexió) vagy névmás jelöli őket. Az 1. és 2. személyű alanyok és tárgyak a közös figyelmi jelenetben, a közös referálás révén jönnek létre a szövegben, vagyis a mindenkori beszélő és hallgató közösen hozza létre az 1. és 2. személyű alanyok és tárgyak érthetőségét, a megértett beszédhelyzeten, a szövegvilágon belül. Az 1. és 2. személyű alanyok és tárgyak a beszélő és a hallgató valamelyikét jelölik. Vagyis a beszélő és a hallgató egyrészt a megértett beszédhelyzet (a szövegvilág) központi eleme, másrészt a mondatban kifejezett jelenet egyik résztvevője 1. és 2. személyű alanyok és tárgyak esetén. Az 1. és 2. személyű alanyokat és tárgyakat tehát másképp kell megkonstruálni, mint a 3. személyűeket. Ez a különbség a magyarban meglehetősen nagy, mert az 1. és 2. személyű alanyok és tárgyak esetében nem kötelező a névmási megnevezés, sőt alapbeállításban, lapos prozódiajú, fókuszhangsúly nélküli mondatban lényegében nem is lehet névmási jelölőt alkalmazni. A 3. személyű alanyok és tárgyak prototipikusan főnévi

kifejtettségű elemek, nem feltétlenül deiktikusak, bár természetesen le vannak horgonyozva. A 3. személyű alanyok és tárgyak megérthetősége ezért kevésbé függ a megértett beszédhelyzettől, mint 1. és 2. személyűeké.

Az 1. és 2. személyű alanyok és tárgyak nem csupán referenciálisak, hanem önreferenciálisak is (a beszélő vagy a hallgató számára), a 3. személyű alanyok és tárgyak nem önreferenciálisak. Vagyis míg az 1. és 2. személyű alanyok és tárgyak egyszerre résztvevők az objektivizált jelenetben és a megértett beszédhelyzet középponti részében, addig a 3. személyű alanyok és tárgyak csak az objektivizált jelenetben résztvevők. Az E/1 és E/2 résztvevő inherensen szubjektivizált, miközben objektivizált is, az E/3 résztvevő alapbeállításban objektivizált. A szubjektivizáció a rejtett konceptualizáló jelenlét jelölése, amelyre az önmagára irányuló figyelem (önreferencia, önazonosítás) teljes hiánya jellemző, miközben a kifejtett jelenet mint a konceptualizálás célja feltűnő, jól körülhatárolódik, megértése kellő pontossággal történhet, vagyis objektivizált (Langacker 2006: 18, Kugler 2013). Aszimmetria van a szubjektivizált és objektivizált elemek között. Egy kifejezés jelentése mindig tartalmaz szubjektívan és objektívan konstruált elemeket. Mivel az E/1 és E/2 prototipikusan a beszélő és a hallgató, e kettősség a megkonstruálásukban jelen van. Emellett mindkét résztvevő deiktikusan képeződik le.

Ezáltal az 1. és 2. személyű résztvevő, alany vagy tárgy, a beszédhelyzetben feltétlen jelölés nélkül is aktivált, inherensen a figyelem előterében álló figura, vagyis eleve viszonylagosan feltűnő. A 3. személyű résztvevő, alany vagy tárgy ellenben mindig külön előhívást és fókuszálást kíván. Az 1. és 2. személyű résztvevő, tárgy ezért a bővítmények olyan igei fogalmi tartományában helyezkedik el, ahol már eleve jelen van, a dolgok, viszonyok és körülmények fogalmi közegében megvan a helye. Nem kell külön jelölni a „határozottságát”. A 3. személyű résztvevőt, alanyt vagy tárgyat viszont ki kell emelni a jelenet potenciális másodlagos figurái közül.

Az itt tárgyalandó jelenségkör következő jellemzője az 1. és 2. személyű tárgyakra irányuló folyamatokat kifejező igék jelentésszerkezete, elsősorban az eseményszerkezete és a figurák jellege. Főntebb már említettett, hogy e tekintetben fogalmi és így szemantikai korlátok érvényesülnek (vö. Dugántsy 2003): az 1. és 2. személyű tárgyak mondatban a beszélőt és a hallgatót jelölik, vagyis az itt használt igék figurái emberi lények (és azok metaforikus kiterjesztései). Az 1. és 2. személyű tárgyak mint a mondat által leképezett jelenet résztvevői olyan temporális viszonyba kerülnek az alanyokkal mint más, elsődleges résztvevőkkel, amely viszonyok az emberi kapcsolatokra jellemzők. Ez a megállapítás akkor is indokolt, ha a 3. személyű alanyok nem humán résztvevők, hanem más fizikai tárgyak (akár élőlények, akár élettelen dolgok).

Jellegzetes fogalmak és igék, amelyek emberi kapcsolatokat fejeznek ki:

ÉRZÉKELÉS: *lát, érez, tapint*

ÉRZELEM: *szeret, gyűlöl*

TÁRGYMANIPULÁCIÓ: *fog, ölel, simogat, taszít*

MOZGATÁS: *hoz, visz, lök, húz*

KAPCSOLATTEREMTÉS: *hív, küld, vár*

KOGNÍCIÓ: *ért, megért, figyel*

A tranzitív igékben (vö. Hopper – Thompson 1980) két vagy több figura részese közvetlenül a folyamatnak, az eseményszerkezet egy figurára és célra irányuló cselekvés,

a trajektor (általában cselekvő, grammatikai alany) saját erős akaratból cselekszik, potenciája erős. Az elsődleges landmark (általában elszenvető, grammatikai tárgy) teljesen érintett és egyedített. Az intranszitiv igékben egy figura részese közvetlenül a folyamatnak, az eseményszerkezet nem egy figurára és célra irányuló cselekvés, a trajektor (általában cselekvő, grammatikai alany) nem saját erős akaratból cselekszik, potenciája gyenge. A főképp körülményt jelölő landmark, ha van, nem érintett és nincs egyedítve. A tranzitiv és intranszitiv igék közötti szemantikai különbségek fokozatiak.

A fentebb felsorolt igék Hopper – Thompson (1980) szerint tranzitívok, jóllehet, nem egyformán. A TÁRGYMANIPULÁCIÓ vagy a MOZGATÁS fogalomkörébe tartozó igék fizikai energiaátvitelt fejeznek ki, erődinamikai rendszerben. Ezekben az igékben az elsődleges figura cselekvő erőforrás (agonista), a másodlagos figura elszenvető, antagonista. Az ÉRZÉKELÉS vagy az ÉRZELEM fogalomkörébe tartozó igék nem fejeznek ki fizikai energiaátvitelt. Az ÉRZÉKELÉST kifejező igékben az elsődleges figura konstrukció szerint akaratilag cselekvést hajt végre, egy elszenvetővel (az érzékelttel) szemben, valójában az elsődleges figura experiens (átélő, egyúttal passzív vagy aktívabb, kezdeményezőbb), akire kis hatással van a másodlagos figura, az érzékelt stimulus (Kemmer 1993 :137). AZ ÉRZELMET kifejező igék esetében viszont az elsődleges figura passzív átélő, a tárgy (a másodlagos figura) jelentős hatással van rá.

8.4. Összefoglalás

Az eddigi elemzés egy további következménnyel jár, amely merésznek tűnik, ám talán mégsem elvetendő. Ha ugyanis a kétféle ragozás közötti választást nem a tárgy jellege dönti el, és ez pontosan összhangban áll a konstruálás megismert jellemzőivel és így az empirikus megalapozású funkcionális kognitív elvekkkel, akkor a rag sematikus szimbolizál egy viszony jellegű tartalmat, a trajektor és a landmark közötti viszonyt. Pontosabban: specifikálja ezt a viszony jellegű tartalmat, profilálja a viszony több összetevőjének valamelyikét. Ez a magyarázat azt feltételezi, hogy a kétféle igeragozást jelölő toldalékok és a tő között szemantikai kapcsolat jön létre a beszélő konstruálásának megfelelően. Ha a rag hat a tő jelentésére, akkor befolyásolja a landmarkok lehetséges jellegét és számát. Ez mindenképpen gyökeres szakítás az ige véges alakja grammatikai elemeinek a korábbi pusztai formái értelmezéseivel. A kétféle igeragozás nyelvtudományi leírásában így a használati alapú megkülönböztetés radikális, azaz a gyökerekig hatoló magyarázatot tud adni.

9. ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány fejezetei a magyar ige legfőbb jellemzőit mutatták be a funkcionális kognitív szemantika keretében. A leírás kiinduló megállapítása szerint az ige időben lezajló folyamatot fejez ki, jellegzetesen két sematikus viszonyában, egyedi eseményszerkezettel, a beszélői konceptualizáció, itt egy folyamat fogalmi leképezése keretében. Kiindulópontként a kognitív szemantika áttekintése mellett sor került az idő tapasztalati alapú fogalmának az értelmezésére. A tematikus fejezetek elemezték a típus szerinti jelentés-szerkezetet és azok megvalósulását számos változatban. A tanulmány bemutatta, hogy az alapbeállítás szerinti funkció (az időben lezajló folyamat) hogyan konceptualizálódik különböző konstrukciós sémákban: az egyszerű igében, az igekötő + ige és a segédige + főnévi igenév szerkezetben. A leírás emellett részletezte az ige jelentésszerkezetének fő tényezőit, a temporalitást, az eseményszerkezetet és a sematikus figurákat, a prototípus-elv alapján.

A lexikális megközelítés mellett a tanulmány a kognitív szemantika apparátusával bemutatta az ige mondatbeli szerepének több vonatkozását: az ige episztemikus lehorgonyzását, az általános és határozott ragozás szemantikai jellemzőit, az aspektust (lexikális és mondat szinten egyaránt). E témakörben a grammatikai elemek jelentése, a lexikális igehez kapcsolódása, a mondatbeli teljes igealak sematikus jellege és megvalósulásai, valamint a mondatba beépülésük szemantikai jellemzői meghatározó tényezők, nyelvi rendszer és nyelvhasználat egységében. Itt különösen fontos kiemeli azt, hogy az ige szemantikai szerkezete függő, vagyis a figurák (vonzatok, bővítmények sematikus igei alszerkezetei) befolyásolják a szemantikailag kompatibilis kidolgozások lehetséges fogalmi tartományait, kölcsönös szemantikai megfelelések révén.

A bemutatás újdonsága a jelentésen alapuló funkcionális megközelítés, amely egyrészt az ige folyamatot temporálisan leképező alaptermészetét veszi alapul, másrészt ennek mondatbeli funkcióját, a mondat által kifejezett esemény, jelenet konceptuális magját, amely a beszélő által perspektiválódik. Ez a megközelítés több olyan elméleti és módszertani tényezőt tartalmaz, amely a korábbi vizsgálatokban nem vagy kevés kidolgozást kapott, és további kutatásokat, vizsgálatokat kíván.

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igei személyragozás. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 122–159.
- Anderson, Gregory D. S. 2006. *Auxiliary Verb Constructions*. Oxford: Oxford University Press.
- Augustinus, Aurelius 1982. *Vallomások*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Balogh Judit 2000a. Az igekötő. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 264–267.
- Balogh Judit 2000b. A tárgy. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 414–422.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 653–763.
- Benkő, Loránd (szerk.) 1967. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benkő, Loránd (szerk.) 1970. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benkő, Loránd (szerk.) 1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. III. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bierwisch, Manfred 1983. Semantische und konzeptuelle Repräsentation lexikalischer Einheiten. In: Ruzicka, Rudolf – Motsch, Wolfgang (eds.): *Untersuchungen zur Semantik*. Studia Grammatika XXII. Berlin: Akademie-Verlag. 61–99.
- Blank, Andreas 1999. Why do new meanings occur? A cognitive typology of the motivations for lexical change. In: Blank, Andreas – Koch, Peter (eds.): *Historical Semantics and Cognition*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 61–90.
- Blank, Andreas – Koch, Peter (eds.) 1999. *Historical Semantics and Cognition*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Brisard, Frank 2002a. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. xi–xxxiv.
- Brisard, Frank 2002b. The English present. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 251–297.
- Brisard, Frank 2005. Epistemic interactions of tense and aspect in the English verb: The paradigm of the present. In: Turewicz, Kamila (ed.): *Cognitive Linguistics: A User-friendly Approach*. Szczecin: University of Szczecin Press. 65–82.
- Brisard, Frank (ed.) 2002. *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Broccias, Cristiano – Hollmann, Willem B. 2007. Do we need sequential and summary scanning in (Cognitive) grammar? *Cognitive Linguistics* 18 (4): 487–522.
- Brugman, Claudia 1988. *The Story of Over: Polysemy, Semantics and the Structure of the Lexicon*. New York: Garland.
- Bybee, Joan 1988. Morphology as lexical organization. In: Hammond, Michael – Noonan, Michael (eds.): *Theoretical morphology*. New York: Academic Press. 119–141.

- Bybee, Joan – Fleischmann, Suzanne 1995. Introduction. In: Bybee, Joan – Fleischmann, Suzanne (eds.): *Modality in Grammar and Discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 1–14.
- Chafe, Wallace 1994. *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Cornillie, Bert 2006. Conceptual and constructional considerations on the subjectivity of English and Spanish modals. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 177–205.
- Cuyckens, Hubert – Zawada, Britta 2001. Introduction. In: H. Cuyckens, B. Zawada (eds.): *Polysemy in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. ix–xxvii.
- Cuyckens, Hubert – Berg, Thomas – Dirven, René – Panther, Klaus-Uwe (eds.) 2003. *Motivation in Language. Studies in Honor of Günter Radden*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Csirmaz Anikó 2008. Igei argumentumszerkezet. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai. 165–228.
- Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dugántsy Mária 2003. Az általános igeragozás személyragjainak tárgyas vonatkozásairól. *Nyelvtudományi Közlemények* 137–142.
- É. Kiss Katalin 2003. Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris. 3. kiadás.
- É. Kiss Katalin 2003. A szibériai kapcsolat, avagy miért nem tárgyasan ragozzuk az igét 1. és 2. személyű tárgy esetén. *Magyar Nyelvjárások* 321–327.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlatja. *Magyar Nyelv* 111 (1): 15–43.
- Evans, Vyvyan 2003. *The Structure of Time: Language, meaning and temporal cognition*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Evans, Vyvyan 2013. *Language and Time. A Cognitive Linguistics Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Fabricius-Hansen, Catherine 1991. Verbklassifikation. In: von Stechow, Arnim - Wunderlich, Dieter (eds.): *Semantik. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 692–708.
- Fauconnier, Gilles 1985. *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Fauconnier, Gilles – Turner, Mark 1998. Conceptual integration networks. *Cognitive Science* 22 (2): 133–187.
- Fazakas Emese 2007. *A fel, le és alá magyar igekötők használata a kései ómagyar kortól napjainkig*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Fisiak, Jacek (ed.) 1985. *Historical Semantics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Flaherty, Michael G. 1999. *A Watched Pot: How We Experience Time*. New York: New York University Press.
- Frawley, William 1992. *Linguistic Semantics*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Galton, Antony 2011. Time flies but space doesn't: the role of the sensory-motor system in reason and language. *Journal of Pragmatics* 43: 695–703.
- Geeraerts, Dirk 1997. *Diachronic Prototype Semantics. A Contribution to Historical Lexicology*. Oxford: Clarendon Press.
- Geeraerts, Dirk 2006. *Words and Other Wonders*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.) 2007. *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Giora, Rachel 1997. Understanding figurative and literal language: the graded salience hypothesis. *Cognitive Linguistics* 7 (1): 183–206.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An Introduction*. Volume I. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.

- Grady, Joseph E. 1999. A Typology of Motivation for Conceptual Metaphor: Correlation vs. Resemblance. In: Gibbs, Raymond W. – Steen, Gerard (eds.): *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 79–100.
- Gundersen, Helge 2001. Building blocks or network relations: Problems of morphological segmentation. In: Simonsen, Hanne Gram – Endresen, Rolf, Theil (eds.): *A Cognitive Approach to the Verb*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 95–127.
- Haiman, John 1985. *Natural Syntax. Iconicity and Erosion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Halliday, M.A.K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold. Second edition.
- Havas Ferenc 2004. Objective conjugation and medialisation. *Acta Linguistica Hungarica* 51 (1–2) 95–141.
- Hawking, Stephen 1988. *A brief history of time*. London: Bantam Books.
- Hegedűs Rita (2004). *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Heidegger, Martin 1989. *Lét és idő*. Budapest: Gondolat.
- Heidegger, Martin 1992. *Az idő fogalma*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Heine, Bernd 1993. *Auxiliaries. Cognitive Forces and Grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Heine, Bernd – Claudi, Ulrike – Hünnemeyer, Friederike 1991. *Grammaticalization: a conceptual framework*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Hopper, Paul J. – Thompson, Sandra A. 1980. Transitivity in Grammar. *Language* 56 (2) 251–299.
- Hopper, Paul J. – Thompson, Sandra A. 1985. The iconicity of the universal categories „noun” and „verbs”. In: Haiman, John (ed.): *Iconicity in Syntax*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 151–183.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs 2003. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Husserl, Edmund 2002. *Előadások az időről*. Budapest: Atlantisz.
- Ivry, Richard B. – Spencer, Rebecca 2004. The neural representation of time. *Current Opinion in Neurobiology* 14 (2): 225–232.
- James, William 1950. *The Principles of Psychology*. New York: Dover.
- Jaszczolt Kasia M. – de Saussure, Louis eds. 2013. *Time: Language, Cognition, & Reality*. Oxford: Oxford University Press.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Kálmán C., György – Kálmán, László – Nádasdy, Ádám – Prószéky, Gábor 1986. Hocus, focus, and verb types in Hungarian infinitive. In: Abraham, Werner – deMeij, Sjaak (eds.): *Topic, focus, and configurationality*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 129–142.
- Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasdy Ádám – Prószéky Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII.* 49–103.
- Katz, Jerrold J. – Fodor, Jerry A. 1963. The structure of a semantic theory. *Language* 39: 170–210.
- Kemmer, Suzanne 1993. *The middle voice*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-based models of language*. Stanford, California: CSLI Publications. vii–xxviii.
- Kenesei István 2000. A segédige a magyarban. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai. 108–111.
- Kenesei István 2008. Funkcionális kategóriák. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai. 601–637.
- Kenesei István (szerk.) 2000. *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Keszler Borbála 2000. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 67–76.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentésmélet*. Budapest: Corvina.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer, Ferenc – Honti, László 2003. Verbal ‘prefixation’ in the Uralic languages. *Acta Linguistica Hungarica* 50 (1–2): 197–153.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az igeekötők. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 475–80.
- Kiefer Ferenc szerk. 2008. *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kothencz Gabriella 2007. A *-ban/-ben* és az *-n/-on/-en/-ön* jelentérendszer. *Magyar Nyelv* 432–451.
- Kothencz Gabriella 2011. Kognitív jelentéstörténeti vizsgálatok a magyar nyelv határozóragjai körében. PhD értekezés. ELTE.
- Kothencz Gabriella 2012. Képi sémák és határozóragok. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés*. Budapest: ELTE. 31–58.
- Kugler Nóra 2000. Az igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 104–126.
- Kugler Nóra 2013. A szubjektívizáció jelenségének nyelvészeti értelmezései. *Magyar Nyelvőr* 137 (1): 8–30.
- Kuteva, Tania 1994. Iconicity and auxiliation. *Journal of Pragmatics* 22: 77–81.
- Kuteva, Tania 2001. *Auxiliation*. Oxford: Oxford University Press.
- Ladányi Mária 1999. Poliszémia és grammatikalizáció. In: Geccsó Tamás (szerk.): *Poliszémia, homonímia*. Budapest: Tinta Kiadó. 124–135.
- Ladányi Mária 2004. Rendszer – norma – nyelvhasználat: Igekötés neologizmusok „helyi értéke”. In: Büky László (szerk.): *Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika*. Szeged: Magyar Nyelvészeti Tanszék, Általános Nyelvészeti Tanszék. 97–118.
- Ladányi Mária 2012. Igekötés igék kapcsolódási mintázatai. Vizsgálati lehetőségei. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: ELTE. 71–83.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1978. The form and meaning of the English auxiliary. *Language* 54 (4): 853–884.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1999. *Grammar and Conceptualization*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 2002. Remarks on the English grounding systems. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 29–38.
- Langacker, Ronald W. 2008a. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008b. Sequential and summary scanning: A reply. *Cognitive Linguistics* 19 (4): 571–584.

- Langacker, Ronald W. 2008c. *The English Auxiliary: A Functional Account*. Paper presented at the conference Cognitive and Functional Perspectives on Dynamic Tendencies in Languages. Tartu, 01. 06. 2008.
- Laury, Ritva 2002. Interaction, grounding and third-person referential forms. In: Brisard, Frank (ed.): *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 83–111.
- Lengyel Klára 2000a. Az ige. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 81–82, 83–94.
- Lengyel Klára 2000b. A főnévi igenév. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 226–231.
- Lengyel Klára 2000c. A segédigék és származékaik. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 252–258.
- Lengyel Klára 2000d. *Az igevek helye a szófaji rendszerben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara 1985. On semantic change in a dynamic model of language. In: Fisiak, Jacek (ed.): *Historical Semantics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 297–323.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara 2007. Polysemy, Prototypes, and Radial Categories. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 139–169.
- Lotz János 1976. *Szonettkoszorú a nyelvről*. Budapest: Gondolat.
- D. Máta Mária 2007. *A magyar szófajttörténet általános kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Maleczki Márta 2008. Határozatlan argumentumok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 129–184.
- Mattlock, Teenie 2011. The conceptual motivation of aspect. In: Panther, Klaus-Uwe – Radden, Günter (eds.): *Motivation in Grammar and the Lexicon*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 133–147.
- Mortelmans, Tania 2006. Langacker's 'subjectification' and 'grounding': A more gradual view. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds): *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 151–175.
- Németh Boglárka 2012. *Az aspektus a magyar nyelvben. Különös tekintettel a statikusságra*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Németh T. Enikő 2008. Az implicit alanyi és tárgyi igei argumentumok előfordulásának lexikai-szemantikai jellemzői. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 71–128.
- Nerlich, Brigitte – Clarke, David D. 2003. Polysemy and flexibility: introduction and overview. In: Nerlich, Brigitte – Todd, Zazie – Herman, Vimala – Clarke, David D. (eds.): *Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–30.
- Ornstein, Robert E. 1997. *On the Experience of Time*. Boulder, CO.: Westview Press.
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. 2009. Aspect and metonymy in the French *passé simple*. In: Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda L. – Barcelona, Antonio (eds.), *Metonymy and metaphor in grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 177–195.
- Patard, Adeline – Brisard, Frank eds. 2011. *Cognitive approaches to tense, aspect and epistemic modality*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Pelyvás Péter 1998. A magyar segédigék és kognitív predikátumok episztemikus lehorgonyzó szerepéről. Büky László – Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 3*. Szeged: JATE. 117–132.
- Pelyvás, Péter 2006. Subjectification in (expressions of) epistemic modality. In: Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Bert Cornillie (eds.): *Subjectification. Various Paths to Subjectivity*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 121–150.
- Pelyvás, Péter 2011. Motivation in English *must* and Hungarian *kell*. In: Panther Klaus-Uwe, Radden Günter (eds.): *Motivation in Grammar and the Lexicon: Human Cognitive Processing*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 171–190.

- Péter Mihály 2008. Az aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104: 1–11.
- Pethő Gergely 2004. *Poliszémia és kognitív nyelvészet. Rendszeres főnévi poliszémiatípusok a magyarban*. Budapest: ELTE.
- Pléh Csaba 1999. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Budapest: Typotex.
- Pléh Csaba 2000. *A lélektan története*. Budapest: Osiris.
- Pléh Csaba (szerk.) 1996. *Kognitív tudomány*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium.
- Pöppel, Ernst 1978. Time perception. In: Held, Richard – Leibowitz, Herchel W. – Teuber, Hans-Lukas (eds.): *Handbook of Sensory Physiology. Perception*. Vol. 8. Heidelberg: Springer. 713–729.
- Pöppel, Ernst 1994. Temporal mechanisms in perception. In: Olaf Sporns – Giulio Tononi (eds.): *Selectionism and the brain: International review of neurobiology*. Vol. 37. San Diego: Academic Press. 185–201.
- Pöppel, Ernst 2009. Pre-semantically defined temporal windows for cognitive processing. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 364: 1887–1896.
- Pustejovsky, James – Boguraev, Branimir (eds.) 1999. *Lexical semantics*. Oxford: Clarendon Press.
- Radden, Günter – Dirven, René 2007. *Cognitive English Grammar*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Radden, Günter – Panther, Klaus-Uwe 2004. Introduction: Reflections on motivation. In: Radden, Günter – Panther, Klaus-Uwe (eds.): *Studies in Linguistic Motivation*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 1–46.
- Rohrer, Tim 2007. Embodiment and Experientialism. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 25–47.
- Rosch, E. 2004. Egyetemes és kulturálisan specifikus jegyek a kategorizációban. In: Pléh Csaba – Boross Ottilia (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába*. Budapest: Osiris. 379–404.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 85–112.
- Sandra, Dominiek – Rice, Sally 1995. Network analyses of prepositional meaning: Mirroring whose mind – the linguist's or the language user's? *Cognitive Linguistics* 6 (1): 89–130.
- Sárosi Zsófia 2003. Morfématörténet: Ósmagyar kor. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 129–173.
- Sinha, Chris 1999. Grounding, mapping and acts of meaning. In: Janssen, Theo – Redeker, Gisela (eds.): *Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 223–255.
- Sinha, Chris 2007. Cognitive linguistics, psychology and cognitive science. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Herbert (eds.): *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 1266–1294.
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igeekötők (meg, el, ki, be, fel, le)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sweetser, Eve 1988. Grammaticalization and semantic bleaching. *Berkeley Linguistics Society* 14: 389–405.
- Sweetser, Eve 1990. *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Szili Katalin 2001. A perfektivitás mibenlétéről a magyar nyelvben a *meg* igeekötő funkciói kapcsán. *Magyar Nyelv* 97 (3): 262–282.
- Szili Katalin 2003. A *ki* igeekötő jelentésváltozásai *Magyar Nyelv* 99 (2): 163–188.
- Szili Katalin 2005. A *be* igeekötő jelentésváltozásai I–II. *Magyar Nyelvőr* 129: 151–164, 282–299.
- Szili Katalin 2009. A *fel, le* és egyéb igeekötős igeék formai-szemantikai viszonyának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 105 (2): 175–188.
- Takács Edit 2012. A progresszív jelentéstartalom konstruálásának sajátosságai a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 136: 325–335.

- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept Structuring Systems*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2013. Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet. *Magyar Nyelv* 197–204.
- Taylor, John R. 1991. *Linguistic Categorization*. Oxford: Clarendon Press.
- Taylor, John R. 2002. *Cognitive grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, John R. 2003. Cognitive models of polysemy: introduction and overview. In: Nerlich, Brigitte – Todd, Zazie – Herman, Vimala – Clarke, David D. (eds.): *Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 31–48.
- Tenny, Carol 1994. *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*. Dordrecht: Kluwer.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igeről. *Magyar Nyelv* 101: 27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2000. First steps toward a usage-based theory of language acquisition. *Cognitive Linguistics* 11 (1/2): 61–82.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tompá József (szerk.) 1961–1962. *A mai magyar nyelv rendszere. I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Traugott, Elizabeth Closs – Dasher, Richard B. 2002. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Turner, Frederick – Pöppel, Ernst 2014. Az időmértékes verselés, az agy és az idő. In: Horváth Márta (szerk.): *A művészet eredete. Kultúra, evolúció, kogníció*. Budapest: Typotex Kiadó. 167–185.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan 2001. Reconsidering prepositional polysemy networks: the case of *over*. *Language* 77 (4): 724–765.
- Tyler, Andrea – Evans, Vyvyan 2003. *The Semantics of English Prepositions. Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vendler, Zeno 1957. Verbs and times. *Philosophical Review* 56: 143–160.
- Verhagen, Arie 2007. Construal and Perspectivization. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 48–81.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.
- Wacha Balázs 2001. *Időbeliség és aspektus a magyarban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wéber Katalin 2011. *A kétféle magyar igeragozás elkülönülése (Igeragozásaink elkülönülése a magyar nyelvészeti hagyományban és gyermeknyelvi megnyilatkozások longitudinális korpuszvizsgálata alapján)*. PhD (doktori) értekezés. Pécs: PTE.
- Wierzbicka, Anna 1996. *Semantics: primes and universals*. Oxford: Oxford University Press.
- Zakay, Dan – Block, Richard A. 1997. Temporal cognition. *Current Directions in Psychological Science* 6: 12–16.
- Zlatev, Jordan 2007. Spatial Semantics. In: Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 318–350.

A TINTA Könyvkiadó kiadványai
megrendelhetők az alábbi címen:
TINTA Könyvkiadó
1116 Budapest, Kiskőrös utca 10.
Tel.: (1) 371 05 01; fax: (1) 371 05 02
E-mail: info@tintakiado.hu
www.tintakiado.hu

Nyomdai kivitelezés: Vareg Produkció (www.vareg.hu)
Felelős vezető: Bernwallner Viktor ügyvezető